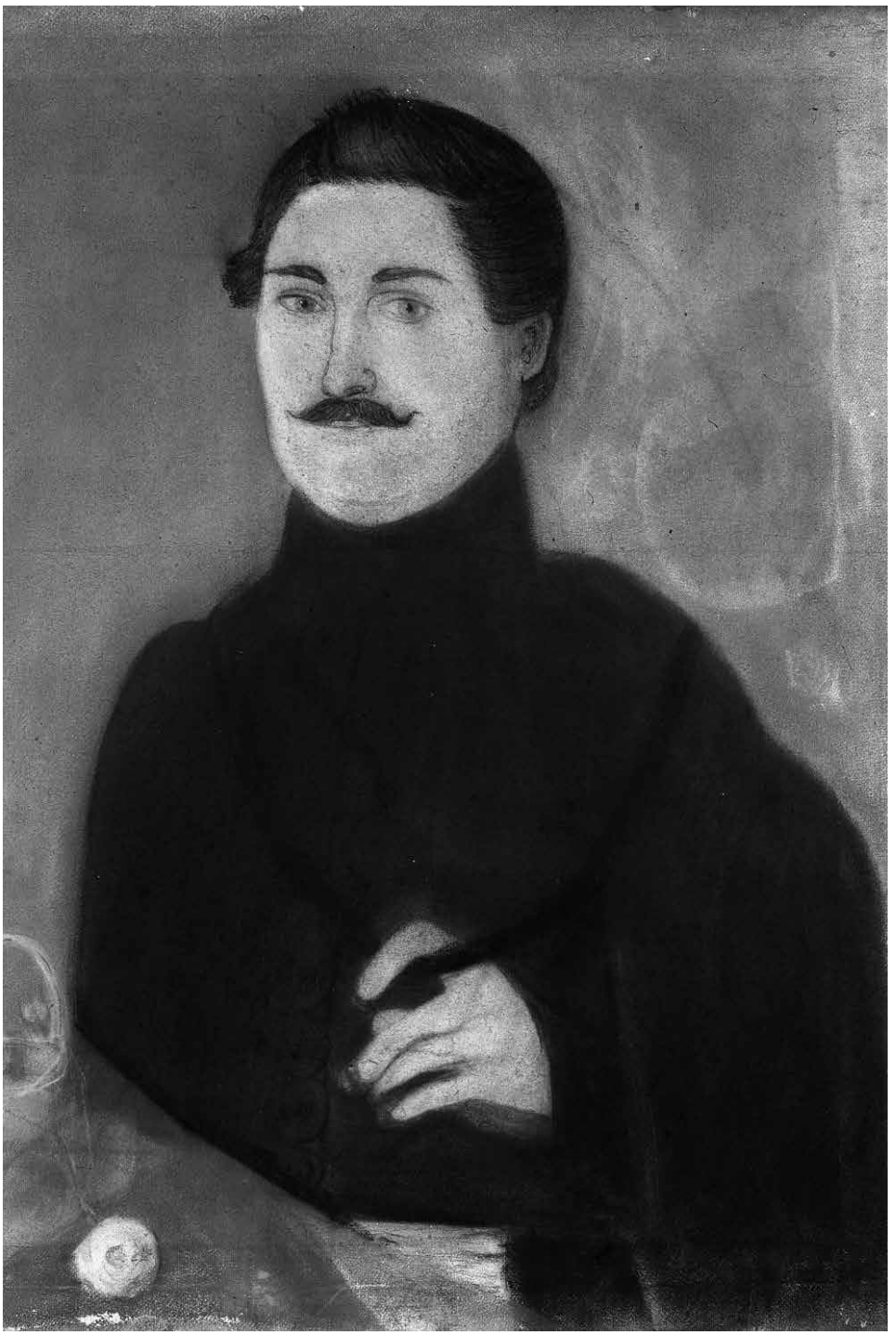

Ismeretlen festő portréja Katona Józsefről

Péterné Fehér Mária

Kecskemét Katona József korában

1791–1830. Szűk negyven év. Egy ember életében viszonylag nagy idő, egy város életében azonban csak egy szemvillanásnyi. Mégis sok olyan változás történt Kecskeméten ebben az időszakban, amely nagy hatással volt a város későbbi sorsára, arculatára.

Kecskemét a 18. sz. végén, a 19. sz. elején mind területét, mind gazdasági erejét és lakosságszámát illetően a Duna–Tisza köze legjelentősebb mezővárosa volt. Mint mezőváros, a többi mezővároshoz képest számos előnnyel bírt. Több földesura volt, köztük a gr. Aspermont, a Fráter, a Fáy, a gr. Csáky, a gr. Károlyi, a Motesiczky, a gr. Eszterházy és a gr. Koháry család. Kecskemét határa azonban a földesurak között fölosztva nem volt, részükre évenként meghatározott úri adót, cenzust fizetett a város birtokarányuk szerint.[1] (A földesurak soha nem laktak Kecskeméten.) A legnagyobb birtokos a Koháry család volt, mely gr. Koháry István révén megszerezte a főben járó bűnök feletti ítélkezés királyi jogát, így Kecskeméten úri törvényszéket tartott már a 17. sz. végétől. A püspöki tizedet a város bérelte, és évente meghatározott összeget fizetett érte.

A város szerzett jogai (királyi szabadalmai) között szerepelt a 18. sz. végére az évi öt országos vásár tartásának joga, piactartási jog, bormérési, malomtartási és kilencedszedési jog. Kecskemét határbeli földjein mindenkor szabad volt az adásvétel. Ezek a jogok különböztették meg Kecskemétet a többi mezővárostól.

Kecskemétet az évente (1787-ig április 24-én, utána november 1-jén) választott főbíró és a 12 főből állt tanács irányította. A főbíró és a tanács polgári peres ügyekben is ítélkezett, bűnügyekben a Kováryak úriszéke járt el. (1848-ig a közigazgatás és a bíráskodás nem különült el.) Az elöljáróság (főbb tisztviselők és a tanács) tagjait szűk körből, nagyrészt nemesekből választották, ez is oka volt annak, hogy a lakosság nemegyszer elégedetlenkedett intézkedéseikkel szemben.[2] Az elégedetlenség 1811-ben tettlegességig fajult. Január 7-én Nagy Ferenc helybeli lakos sérelmeiért bosszút akarván állni, karddal a tanácsterembe rontott, és az egyik tanácsnokra, Ladányi Gergelyre (korábban három ízben főbíróra) támadt. A hivatal őrei az utolsó pillanatban tudták csak lefegyverezni a támadót.[3]

1 1770-ben évi 7 657 forintot, 1846-ban már 11 423 forintot fizetett Kecskemét földesurainak.

2 Iványosi-Szabó Tibor: *Kecskemét a kései feudalizmus korában (1686–1849). In: Kecskemét története 1849-ig.* (Kötetszerkesztő: Bárth János, szervező szerkesztő: Csatári Bálint), Kecskemét, 2002. 283–290.

3 Iványosi-Szabó Tibor: *Egy parasztcsalád gazdasági és társadalmi emelkedése.* A kecskeméti Ladányiak (1648–1853). In: *Bács-Kiskun megye múltjából* 20. kötet. (Szerk.: Szabó Attila), Kecskemét, 2005. 20.

1795-re a magisztrátus hozzájárult ahhoz, hogy a város „első rendű és értelmesebb" lakosai közül 60 személyt válasszanak, akik kezdetben a királyi, megyei és helyi rendeletek kihirdetésében vettek részt. Az 1811-ben hivatalosan megszervezett (70 tagra bővített) testület, az Electa Communitas, vagy választott község már a város igazgatásában is részt vett, véleményt nyilvánított, javaslattal állt elő, a helyi hatalmat befolyásoló tényező lett. Soraiba való bekerülés a hivatali karrier egyik ugródeszkája lett.[4]

A 19. sz. elejére a nagyhatalmú magisztrátus jelentősen átalakult. 1822-ben a főbíróból, másodbíróból és 12 tanácstagból álló „belső tanács" tagjai között már csak hat nemes volt. A többi nyolc „polgári" származású személy közül hét ügyvédi végzettséggel bírt.[5] A városi tisztviselők a 18. sz. elejétől kaptak rendszeres fizetést, adót pedig nem fizettek.

Kecskemét magisztrátusának legtöbb munkát a különböző közterhek behajtása és nyilvántartása jelentett. 1712 és 1848 között ötféle adóterhe volt a város lakóinak: hadiadó, megyei házi adó, földesúri adó, püspöki tized és városi házi adó. Ezeken túl egyéb állami terheket is viselniük kellett: katonaság elszállásolása, előfogat biztosítása, katonai szolgálat. A társadalom gerincét képező gazdákon kívül adókötelesek voltak a zsellérek, 1809-től a zsidók (akik a 18. sz. közepétől telepedtek meg Kecskeméten), 1820-tól a tanyákon élő kertészek is. A hadiadó békés időben 4 és 7 ezer forint között volt, háborús időszakban 8–12 ezerre emelkedett. A 19. sz. elején 10 ezer forint felett állandósult. A megyei házi adó 1785-ben 9 ezer, az 1820-as években 10 ezer forint felett volt. A városi házi adót a házakra vetették ki. Az öt adófajta összege a 18. sz. közepétől a 19. sz. közepéig a duplájára emelkedett.[6]

A lakosság nagyon nehezen viselte a katonák elszállásolásának (a házzal bíró lakosokhoz való bekvártélyozásának) terhét, ezért a tanács néhány katonai épület létrehozását határozta el. 1756-ban épült egy kaszárnya, majd egy generális ház (tiszti szállás), egy kapitányház, egy katonai kórház, 1818-ban pedig hosszas alkudozás után épült meg a mai Czollner téren a lovarda.

Sokkal jobban rettegtek a kecskeméti lakosok a katonaállítástól, aminek az oka a hosszú szolgálati idő és az embertelen kiképzés volt. A franciák elleni háborúban 1797 és 1813 között 367 lovast és 140 gyalogost állított ki Kecskemét. Az 1809. évi nemesi felkeléshez pedig 72 gyalogost állított ki a város. A felkelésben a nemes jövedelme 1/6 részével és egy lovas katona felszerelésével volt köteles részt venni.[7]

---

4 A testület 1848. május 19-én szűnt meg, szerepét az 1848-as törvények alapján választott képviselőtestület vette át.

5 Bár a főbíró jórészt még mindig a nemesek közül került ki, közöttük is volt, aki jogi végzettséget szerzett (pl. Ladányi Sándor, az említett Gergely fia). Iványosi-Szabó Tibor 2002. 302.

6 Iványosi-Szabó Tibor 2002. 314.

7 A tanács mindamellett önkéntes hozzájárulásra szólította fel a lakosságot. A leghathatósabb támogató Czollner Mihály (?–1820) volt, aki önkéntes adományként 1 000 rajnai forintot, a beteg katonák ápolására 500 forintot, az osztrák tartományokban való pusztítások „felsegéllésére" 100 forintot, a Pest megyei nemesi felkelők szükségletére 200 mérő zabot önként adott. Ezért I. Ferenc király (és osztrák császár) 1806-ban egy polgári aranyéremmel jutalmazta őt, amit ünnepélyes keretek közt vett át.

Mivel Kecskemét a földesúri szolgáltatásokat egy összegben megváltotta a földesuraktól, az elöljáróság mint földesúr lépett fel a város lakóival szemben. A város minden lakója köteles volt vagyoni helyzetének megfelelően közmunkát végezni. Csak kevés embert mentettek fel alóla: pl. hivatalban levő tisztviselőket, egyházi személyeket, 1830-tól a választott község tagjait, szolgákat, cselédeket. 1797-ben pl., amikor József nádor Mezőhegyesről Budára tartva Kecskeméten átutazott, a város utcáit a Csongrádi utcától a Budai kapuig közmunkával egyengették el.[8]

Kecskemét magisztrátusa nemcsak beszedte az adókat, hanem maga is gazdálkodott. A városnak saját gulyája, ménese, juhnyája volt. Sok földesúri javadalmat megszerzett, pl. a „korcsmáltatás" jogát. Saját kocsmáiban mérte a gazdáktól beszedett dézsmaborokat. A pálinkamérés is a város privilégiuma volt, csakúgy, mint a húsmérés. A város mészárszékeket tartott fenn. Az országos vásárok és a heti két piac is jelentős bevételt hozott a városnak. A város tulajdonában voltak boltok is, amiket főleg görög, zsidó vagy német származású kereskedőknek adtak ki. 1830-ban azonban országosan megtiltották, hogy a mezővárosok önálló gazdálkodást folytassanak. Ettől kezdve Kecskemét az ún. királyi haszonvételeket, beneficiumokat haszonbérbe adta.[9]

Kecskemét jövedelme a 18. sz. elejétől folyamatosan emelkedett, ezért a város elöljárósága az 1720-as évektől törekedett arra, hogy a földesuraitól magát pénzben megváltsa. Ez szabadabb gazdálkodást, nagyobb önállóságot jelentett, ugyanakkor egyik feltétele volt a szabad királyi városi jog megszerzésének, ami Kecskemét céljai között szerepelt. Mivel a városnak több földesura volt, mindegyikkel külön kellett megegyezni. 1724-től 1848-ig Kecskemét a földesúri jogok megváltására összesen 303 620 pengő forintot fizetett ki. Ebből a legjelentősebb összeget: 171 568 pengőforintot herceg Koháry Ferenc 1826. évi halála után örökösének, Szász Coburg Ferdinánd hercegnek fizették ki 1834. november 15-én.[10]

A város, miután a 18. sz. közepén elesett a kun puszták bérletétől, igyekezett a környező pusztákat megszerezni zálogbavétel vagy vásárlás útján azok földesuraitól. Borbás, Szentkirály és Alpár pusztákat már régtől fogva bérelte Kecskemét a Vay, Plathy, Ottlik, Bónis famíliáktól. Megváltásukba 1778-ban kezdett, a folyamat 1855-ig tartott, és 842 130 pengőforintjába került a városnak.[11] Bugac pusztának nagyobb részét 1810-től bérelte Kecskemét a bernátfalvi Földváry családtól (1864-ben került véglegesen a város tulajdonába). Kisebbik részét a Szentkirályi családtól vette bérbe a város (1901-ben lett a tulajdona). Monostor pusztát, Bugac szomszédságában 1767–1794 között a Majtényi családtól bérelte Kecskemét, 1794. május 6-án pedig megvette. Ágasegyháza pusztát

---

Péterné Fehér Mária: *Híres német családok Kecskeméten I.* A Czollner, a Fischer és a Klingert család. Kecskemét, 2013. 41.

8 Iványosi-Szabó Tibor 2002. 341.

9 Iványosi-Szabó Tibor 2002. 330.

10 Péterné Fehér Mária: *Kecskemét vagyoni helyzetének felmérése 1855-ben*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából* 16. kötet (Szerk.: Tóth Ágnes) Kecskemét, 2000. 181–183.

11 Péterné Fehér Mária 2000. 183–187.

sok családtól 1835–1839-ben vette meg a város.[12] Több kisebb pusztát, puszta-részeket is bérelt hosszabb-rövidebb ideig Kecskemét, mint Gyalu, Ürbő, Páhi. A bérelt vagy megvásárolt pusztákat a város saját lakói között osztotta ki vagy adta el meghatározott szempontok szerint. Ezekhez az ügyletekhez rengeteg pénzre volt szükség, amit hitel útján teremtett elő a magisztrátus, a vételi összeget azután a földet szerzett lakosoktól hajtotta be évek során keresztül. 1792-ben mintegy 4 000 forint tartozása volt Kecskemétnek, ami 1798-ra 36 200 forintra nőtt. 1811-re a háborús konjunktúra és főleg a pénz devalvációja következtében a város csaknem teljesen megszabadult tartozásaitól. A puszták folyamatos megvásárlása következtében azonban 1822-re már ismét jelentős összeget, 387 315 forint adósságot halmozott fel Kecskemét.

A város lakóinak száma a 18. században a gyakori háborúk és járványok miatt erősen ingadozott. 1720-ban kb. 4,5 ezer, 1787-ben 22 627 fő volt. 1804-ben 25 955 fő (a szőlőkben és pusztákon élőkkel együtt), 1828-ban pedig 35 089 fő volt.[13] A fluktuáció állandó velejárója lett a távolabbi területekről való folyamatos bevándorlás (görög, zsidó kereskedők, német és más eredetű iparosok).[14] Ez a bevándorlás *„óhatatlanul is a város sokszínűségét és ebből eredően valószínűleg a gyakoribb problémák iránti érzékenységét, problémamegoldó képességét formálta, fejlesztette”*.[15]

Kecskemétnek azok voltak a teljes jogú polgárai, akik háztelekkel (rajta házzal) rendelkeztek. Ők részesültek a földesuraktól megváltott haszonvételekből, bérelhettek a várostól földet, kocsmát, vendégfogadót, boltot, legeltethették állataikat jelképes összegű bérért (szájpénz) a közlegelőn. Mivel Kecskeméten más volt az ingatlanok birtoklásának jogi alapja, a tulajdon formája, mint az ország nagyobb részén, más lett az egyes társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya is. Az itt élt, vagy ide költözött nemesek szervezett közösséget soha nem alkottak. A nemesi földbirtokkal nem bíró nemesek olyan alapon jutottak háztelekhez, földhöz, mint a város többi lakói, kötelesek voltak a városi terheket viselni. A nemesség szegényebb rétege, akik nem kaphattak hivatalt, földet, nem használhatták a legelőt, nemegyszer feszültséget szítottak a városvezetéssel szemben. Érvük az volt, hogy a nemes személye az általa bírt földet, házat is nemessé teszi, ezért nem kötelezhetők adófizetésre. A tanács (1820-ban pl.) legnagyobb földesurát, hg. Koháry Ferencet hívta segítségül, a nemesek viszont a vármegyénél találtak támaszt. Az ellentéteknek csak a polgári forradalom és a 48-as törvények

12 Pusztaszert 1642-ben vette zálogba Kecskemét, majd fokozatosan a tulajdonjogot is megszerezte. Szentlőrinc 1688-ban jutott a város birtokába. Mindkét pusztát elkobozta a várostól az 1690-ben felállított Újszerzeményi Bizottság. Pusztaszert új tulajdonosától, a gr. Pallavicini családtól, Szentlőrincet Koháry Istvántól és örököseitől bérelte tovább Kecskemét. Előbbi nagy részét 1828-ban vette meg a város, utóbbi pedig 1907-ben került birtokába. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára XIV. 76 Balla János Kecskeméti levéltárnok iratai I. köt. 254–260.

13 Szilágyi Zsolt, Tóth János és H. Pálfy Ilona adatai.

14 A letelepedésről a tanács döntött, mely a „lakosítást” feltételekhez kötötte a lakosi díj lefizetésén túl. 1791–1800 között 93 fő, 1801–1810 között 103 fő, 1811–1820 között 71 fő, 1821–1830 között 75 fő kapott letelepedési engedélyt, jelentős volt közöttük a nőtlen iparos legény. Iványosi-Szabó Tibor 2002. 476.

15 Szilágyi Zsolt: *Homokváros.* Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. Kecskemét, 2012. 43.

vetettek véget. (1799-ben 78, 1809-ben 94, 1828-ban pedig 165 nemes családot írtak össze Kecskeméten.)

A város társadalma alapvetően mezőgazdasági jellegű volt, mindenki gazdának számított, aki a városban háztelekkel bírt. A differenciálódás a gazdák között is végbement a századok során. A földhöz jutottak gazdasági felemelkedése nem volt automatikus, mivel tőkeszegénység és szűkös piac jellemezte a kort. A városban háztelekkel nem rendelkezők voltak a zsellérek. A lakosság számottevő részét (1/3-át) alkották. Ők jelentették a parasztpolgárok számára a biztos munkaerőforrást. A tanyák szaporodásával szükség volt az ott tartott értékek őrzésére. A gazdák, főleg a jobb módúak, tanyáikon megfelelő épületet emeltek, zselléreket telepítettek ide, őket nevezték azután kertészeknek. 1830-ra már csaknem minden olyan pusztán éltek, ahol folyamatosan növénytermesztéssel foglalkoztak.[16] A kecskeméti társadalom jelentős részét képezték a cselédek. Minden olyan személy, aki munkaerejét egész évre, vagy az év nagy részére meghatározott bérért eladta, cselédnek számított. Az agrártársadalom legkiszolgáltatottabb tagjai voltak. A gazdák testi fenyítést is alkalmazhattak velük szemben.[17] Kecskeméten 1780-ban az adófizetők 11,7%-át, 1848-ban 11,4%-át alkották az iparosok és kereskedők. Jó részük más országokból, más településekről került ide. Az értelmiségi réteg növekedését II. József rendeletei segítették elő. A városi magisztrátus tagjai a reformkorban már döntően jogi diplomával bírtak (pl. Csányi János, 1820–1826-ig Katona József főnöke, vagy Simonyi János tanácsnok, 1848-ban Kecskemét egyik országgyűlési követe). Ügyvédek szép számmal voltak Kecskeméten, számuk 1830 után – a jogi képzés helyi indulása után – nőtt. A tanítók, tanárok, lelkészek az értelmiség jelentős számú csoportjai voltak. A szellemi igények lassan bontakoztak (Kaszinó csak 1830-ban jött létre), anyagi alapjuk is szűkös volt. A 19. sz. elején az értelmiségi réteg még csak kialakulóban volt Kecskeméten.

A 18. sz. előtt Kecskemét a bérelt kun pusztákon nagyállattartást folytatott, főleg szarvasmarhát tartottak. A puszták elvesztése (1745) tragikusan érintette az állattartást, a külterjes gazdálkodáshoz szükséges tér zsugorodott, amit a városkörnyéki puszták bérbevételével, majd megvásárlásával igyekezett fokozatosan pótolni Kecskemét. Így a 18. sz. végén, a 19. sz. elején a ridegen tartott marhák száma még nőtt is. Az istállózó állattartás elterjedésének egyik akadálya az volt, hogy a gazdák istállóit a városban elszállásolt katonaság vette igénybe.[18]

A 19. sz. elejére Kecskemét belső határa 66 846 hold volt, nagy része kaszáló, szántó és közlegelő, kisebb része szőlő, valamint sivány homok volt. (1792-ben a város 1/6 része volt futóhomok, 1806-ban már a terület fele.) A külső puszták területe 63 674 holdat tett ki. A 18. században, de még a 19. sz. első felében is ridegen tartották a lovakat is. Voltak olyan gazdák Kecskeméten, akiknek ménesében több száz ló volt. A városnak is volt ménese Csődörhomokán (Ménteleken),

16 Iványosi-Szabó Tibor 2002. 535.

17 A testi fenyítést bűnesetek elkövetőinél is alkalmazták egészen 1848-ig, pl. szitkozódás, szülőkkel való szembeszegülés, nemi erkölcsök megszegése esetén.

18 Iványosi-Szabó Tibor 2002. 397.

később Monostoron. A 18. sz. vége, 19. sz. első fele a juhtenyésztés virágkora volt Kecskeméten. 1811-ben kb. 100 000 juh után fizettek legelőbért (szájpénzt) a gazdák. Az Electa Communitas 1825–1828. évi jegyzőkönyvének végén 18 gazda nevét jegyezték fel, akik ezer vagy több juhval bírtak.[19] A juhász az egyik legjobban fizetett pásztor volt ebben az időben.[20] A túllegeltetés azonban katasztrófával fenyegetett, egyre nagyobb terület vált futóhomokká a klímaváltozás, a szárazabb éghajlat mellett. 1792 és 1806 között a város határában közel háromszorosára nőtt azoknak a területeknek a száma, ahol a futóhomok terjedése miatt a gazdálkodás ellehetetlenült. A kialakult helyzeten elsőnek erdő-, majd 1810-től szőlőtelepítéssel, vagy egyszerre mindkettővel igyekeztek javítani.[21] 1840-re már mintegy ezer ölnyi szélességben szőlőskertek vették körül a várost. A homok, melyet régebben természet átkának tekintettek, szorgalom által hasznossá vált. A szőlő- és gyümölcsterület ekkor 5 600 hold.[22]

Bár a 18. sz. végén a meghatározó gazdálkodási forma a nagyállattartás volt, az elöljáróság újabb és újabb pusztákat volt kénytelen parcellázni növénytermesztés céljára a lakosság számának növekedése miatt. Az egyes puszták parcellázásával a magisztrátus arra törekedett, hogy „életképes" (25–100 hold) birtokok alakuljanak ki. A pusztákon való kint lakást azonban még a 19. sz. elején is tiltotta a gazdáknak a városvezetés. A 19. sz. elején jelentős parcellázás folyt a város határában: Ballószögben, Úrihegyen, Nyírben, Szarkásban osztottak földet elsősorban szőlő- és erdőtelepítés céljából. 1830-ban, az akkor 160 000 holdas határban 4 500 ember élt. A bortermelés a házi szükségleten túl a 19. sz. elejétől a gazdák számára biztos pénzforrást jelentett, de iparosok, kereskedők és értelmiségi pályán működők is igyekeztek maguknak kisebb-nagyobb szőlőterületet szerezni.[23]

Természetesen a város határában szántóföldi gabonatermesztés is folyt. A szántóknak azonban pl. 1828-ban csak 1/6 része volt első osztályú fekete és folyvást szántható, 2/6 része másodosztályú barnás föld és szürke homok, 3/6 része harmadosztályú homok ugyan, de a szél erejének még nem kitett föld. A gazdák 86%-ának legfeljebb 5 hold szántója volt, 13,8%-ának 6–50 holdja és csak 2 „jobbágynak" (0,2%) volt 60 holdnál nagyobb szántóföldje. A szántóföld területe összesen 5 475,68 hold. (A határ használhatatlan, futóhomokkal borított területét nem vették számításba.)[24] *„A 18–19. sz. fordulóján az ország jó néhány*

19 MNL BKML IV. 1503/a Kecskemét város Választott Községének („Electa Communitas") iratai 2. kötet, 1825-1828. évi jegyzőkönyv

20 200 juh tereltetéséért 1839-ben egy nyájjuhász bére 25 forint készpénz mellett 25 bárány, 4 pár csizma, 20 véka árpa, 1 porció kukoricaföld és egy szekér szalma volt. Iványosi-Szabó Tibor 2002. 414.

21 Szilágyi Zsolt 2012. 30.

22 Csányi János: *Kecskemét, a mint van.* Társalkodó 1840. 17–22. szám.

23 A bortermelés azonban a borok gyenge minősége miatt nem volt eredményes. Bár Kecskeméten sok jó minőségű szőlő termett, de ezek összekeverésével készítették a bort, így nem lehetett megállapítani melyiket kellene szaporítani. Iványosi-Szabó Tibor 2002. 386.

24 H. Pálfy Ilona: Kecskemét adózó lakossága az 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle 1935. 383.

Az 1828-as országos összeírásban, így *Kecskeméten sem szerepeltek a nemesek*. Kecskeméten ekkor 165 nemes család élt. A nemesek kezén a város határában ekkor 1355 hold szántó, 34 hold rét, Monostoron 561 hold szántó, 119,5 hold, Bugacon 85 hold szántó, 70 hold rét volt.

városában a (francia háború okozta) gabonakonjunktúra gazdasági fellendülést hozott. Kecskemét ezzel, földrajzi fekvéséből eredően, a futóhomok terjedése s a versenyképes szállítási lehetőségek hiánya (mint a Duna, Tisza, s az 1802-ben megnyílt József-csatorna közelségének hiánya) miatt nem tudott élni."[25]

Az évi öt országos vásár és a két heti piac viszont nemcsak a városnak jelentett bevételt, hanem az itt élt kereskedőknek és iparosoknak is. Az ipar céhes ipar volt, és a 19. sz. elején a céhrendszer többféle iparágra terjedt ki. A század elején új mesterségekben is alakultak céhek. Legnépesebb szakmák: a csizmadia, szabó, takács. A városiasabb életmódhoz kapcsolódó iparágak csak nagyon lassan honosodtak meg. Az igényesebb árukat Pesten szerezték be a lakosok. A 18–19. sz. fordulóján egyre több mester igyekezett a városban letelepedni. Csak olyanoknak engedélyezték, akikre nagy szükség volt, pl. szobafestő, cukrász, könyvkötő, ezüstműves, orgonakészítő stb. A 19. sz. első felében 56-féle iparágban 1 183 mester dolgozott, akik nemcsak a helybeliekből éltek, hanem vidéki városokba is vitték termékeiket.[26]

A város életében meghatározó szerep jutott a kereskedelemnek.[27] Még a 19. sz. elején is jelentős volt a kecskeméti vásárok forgalma. 1806-ban pl. a Lőrinc-napi (augusztus 10.) vásáron 64 településről 139 kereskedő hozta ide áruit. A reformkor elején Kecskemét a fejlett piacközpontok között szerepelt. 1820-tól a nagy állatvásárok (főleg a fehértói) hanyatlani kezdtek, csökkent az eladott marhák száma.

A hetenként két alkalommal (kedd és péntek) tartott heti vásárokon (piacokon) az áruk tömege kisebb, a vevők és eladók köre szűkebb volt. A heti vásárokra árut vivők helypénzt fizettek. A magisztrátus meghatározta az egyes piacok (árusítások) helyét: pl. a hentesek, aprójószágot árulók a református templom elején, a zöldségesek a mai Szabadság tér közepén, a gyümölcsösök a mai Kossuth-szobor helyén, a halat árulók a mai Kálvin téren, a búzaárusok a mai Széchenyi téren, a szénával kereskedők a mai Czollner téren kaptak helyet. Állatvásár a mai Katona József Gimnázium előtti téren volt. Itt 1824-ben 94 deszkabódában is folyt árusítás. Bolt a város belső részén 1840-ben 34, a külsőbb utcákon 22 volt.[28] A 19. sz. elején egy szesz- és egy ecetgyár, több téglaégető és sok szárazmalom volt Kecskeméten.

H. Pálfy 392.

25 Szilágyi Zsolt 2012. 35.

26 Az *Életképek* Kecskemétet bemutató cikkírója említésre érdemesnek tartotta Dömek jó készítésű csizmáit, Sík finom kivitelű viaszgyertyáit, Klingert kitűnő kalapjait, Rapcsányi díszes könyvkötéseit és Tihi aranymíves készítményeit.

Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Panoráma, 1982. 274.

27 A 18. században készült országleírásában Bél Mátyás így fogalmazott: *„…a város [Kecskemét] száraz, vízben szegény és a folyók kedvező lehetőségeitől távoli helyen települt, mégis meg tudott erősödni a kereskedelem e látogatottsága folytán. Mindenesetre egész Magyarországon valóban alig találni olyan várost, amelynek kereskedői ne járulnának ide adás-vétel okából."*

Bél Mátyás: *Notitia Novae historico geographica divisa.* Harmadik kötet magyar fordítása. Pest-Pilis-Solt vármegye. In: Bács-Kiskun megye múltjából VI. Budapest, 1982. 14.

28 Iványosi-Szabó Tibor 2002. 456.

A fennmaradt végrendeletekből kitűnik, hogy a 19. sz. első felére már számottevő vagyon halmozódott fel az egyes családoknál (pl. Czollner, Ladányi, Saátor). Zsidó kereskedők is nagy vagyonnal rendelkeztek. A jelentős vagyonok ellenére a kölcsönzési viszonyok rosszak voltak. Ismeretlen volt a jelzálog, nehéz volt a kölcsönzött összegek behajtása. Pénzintézet híján magánemberektől lehetett kölcsönt felvenni. Tette ezt nemegyszer Kecskemét magisztrátusa is. Az 1811. évi devalváció után kétféle forint volt érvényben: pengő és váltó forint (1:2,5 értékarányban).

Ahhoz, hogy a városba beutazzon valaki, át kellett lépnie Kecskemét valamelyik kapuját. Kecskemét még az 1800-as évek elején is mély árokkal volt körülvéve, amelynek sánc alakú belső partját tüskés gallyakból font sövény szegélyezte. Az árkot átlépni nyolc helyen lehetett, az öt nagy és három kiskapunál lévő, tölgyfa gerendákból ácsolt hidakon (mellettük őrházak álltak). A nagykapuk Buda, [Nagy]Kőrös, Csongrád, Halas, Dunaföldvár irányából érkező országutakat bocsátották be, ezek a városban főutcákká alakultak és sugárszerűen a város központjába futottak. Az 1820-as évekre a város túlnőtt ugyan a sáncokon, de azok továbbra is még jó ideig megmaradtak. A központból a kapuk felé tölcsérszerűen szélesedő – állatkihajtásra szolgáló – főbb utak közti területet kacskaringós, zegzugos, névtelen mellékutcák tömkelege töltötte ki. Egy korabeli utazó szerint Kecskemétnek a belvárosban egyetlenegy igényes utcája nem volt még a 19. sz. elején. A házak álltak kijjebb, beljebb, mint a részeg embernek a lábai.[29]

A tanács engedélye nélkül 1791-től tilos volt építkezni. 1810-ben „szépészeti bizottság" alakult, hogy javaslatot tegyen a kedvezőbb városkép kialakításához. Az összezsúfolódott, nagyrészt náddal, zsuppal fedett házak miatt gyakran előfordultak komoly tűzesetek. 1794-ben 923 ház, 24 szárazmalom; 1795-ben 554 ház, 9 malom; 1819-ben 419 ház, 7 malom, a nagytemplom tornya (benne 5 haranggal), a barátok templomának tornya, a városháza egy része, két kaszárnya lett a tűz martaléka.[30] A tűzvész után nagyszabású városrendezési munka kezdődött külön bizottság irányításával. Jegyzőkönyvben rögzítették, hogy az ezután kiosztandó telkek 160 négyszögölesek lehetnek. A reguláció célja az volt, hogy ritkítsák a belvárosban sűrűn, egymás közelében fekvő házakat.[31] A tanács azonban csak 1833-ban tiltotta be a tetők nádazását és fakémények építését.

A lakosság létszámának növekedése és a belterület zsúfoltságának megállítása végett a város árkán túl is osztani kezdtek házhelyeket. (1804-ben 3 131 házban 24 616 fő lakott, 1828-ban 3 911 házban már 35 089 fő.) 1815-ben a mai Erzsébet és Kossuth körúttól délre, 1817-ben a mai Rávágy téren, 1827–28-ban a mai Máriaváros területén osztottak telkeket, házhelyeket. A korábban 8 tizedből – mint igazgatási egységből – álló városban ekkor szerveződött a 9., 10., majd 11. tized. Az 1820-as években a lakóházak nyeregtetős kiképzésűek, általában deszkaoromzatosak voltak, a portákat sövénykerítés választotta el egymástól.

29 Antalffy Gyula 1982. 274.

30 MNL BKML XV. 17 Tóth János krónikája 21–22.

31 Székelyné Kőrösi Ilona: Adatok a reformkori Kecskemét életmódtörténetéhez. In: Cumánia 8. [1988?] 109.

A szélesen, laposan elterpeszkedő halmaztelepülés lakóépületei túlnyomórészt az alföldi parasztházak típusát képviselték. Csak a városmag néhány épülete emelkedett ki a földszintes házak tömegéből. A város határán túlról is láthatók voltak a központban épült templomok. A 18. sz. végén állt a barátok temploma, a református templom, a piaristák temploma, 1794-re felépült a katolikus plébániatemplom (nagytemplom). A 19. sz. elejének meghatározó építkezései is a templomépítések voltak. 1824 szeptemberében tették le a görögkeleti felekezet templomának alapjait (1829-ben szentelték fel), 1825 augusztusában tették le a mai Czollner téren álló Szt. Erzsébet-templom alapjait (1826-ban szentelték fel). Utóbbi a gazdag vaskereskedő özvegyének, Czoller Mihályné Béni Erzsébet adományából épült. Az izraeliták imaháza 1818-ra készült el. A különböző felekezetek békés egymás mellett élésének egyértelmű jele volt, hogy templomaik mind a város főterén, vagy annak közelében kaptak helyet. A több felekezet együttélése évszázadokon át formálta a város karakterét.

Néhány középület is kiemelkedett a falusias, földszintes házak tömegéből, ezek is hosszú időre meghatározták a városképet. A városháza épületét 1806-ban bővítették a barátok temploma felől. Itt kapott helyet a fiskálisi hivatal, amelyben Katona József is 1820-tól dolgozott, 1820-tól helyettes, majd 1826-tól főügyészként.[32] A barátok temploma mellett 1787-ben épült központi katolikus népiskolát eleve emeletesre tervezték. Állt a ferencesek kolostora, a katolikus plébánia épülete, a piaristák iskolája. Az emeletes kaszinóépület (1833) és a református líceum épülete (1833) azonban csak Katona József halála után pár évvel vált városképformálóvá. Voltak igényes magánházak is Kecskeméten, pl. a 18. sz. végén épült Bánó-ház, Czollner-ház, Klapka-ház. Korabeli végrendeletekből ismertek olyan gazdák, akiknek 4-5 szobás házuk volt melléképületekkel (pl. Ladányi Gergelyé a 8. tizedben).

A házak között elszórtan a 19. sz. első felében is szép számmal álltak gömbölyű tetejű „nádpaloták" (ahogy az 1842–44-ben itt diákoskodó Jókai leírásából olvashatjuk), a szárazmalmok. (1788-ban pl. 96 ilyen malom volt a városban.) Az utcákat ősszel és tavasszal sár borította, a víznek nem volt hova lefolynia. A házak mellett pallók vonultak végig gyalogjáró gyanánt. A város főterét, vagy inkább térrendszerét a piac igényei alakították ki. A főtér egyik végén mészárszék (ezt akarta volna Katona József színházzá átalakíttatni), a másikban kocsma és az Arany Sas fogadó állt. Egyes terek közepén még a 19. sz. elején is voltak ásott vermek, melyekben gabonát tároltak.

---

32 Az 1818. évben készült ügyészi eskü – amit valószínűleg Katona József is letett – szövegében olyan megfogalmazások szerepelnek, melyeket Katona is magáénak érezhetett: *„Én N. N. esküszöm stb. hogy én a fiscalisi hivatalt, melyre a Ns Tanács felválaszott híven és igazán viselem, félre tévén önnön hasznomnak keresetit, a városnak jussát oltalmazni fogom, annak akármely úton tudtomra eshető titkát senkinek fel nem fedezem … A reám bízatandó dolgokat híven és szorgalmatossan cselekszem, az ügyefogyottaknak segedelmére lészek, a vétkeket el nem nézem, hanem erántok a szükséges visgálódást híven teljesítvén, azokat az illető bíróságnak a fenyítés, avagy felmentés végett bejelentem, egyszóval ezen fiscalisi hivatalomban félre téve minden adományt, kérelmet, kedvezést, félelmet, gyűlölséget, szeretetet és tetszeni való kívánságot, mindeneket, melyek hivatalomhoz tartoznak személy válogatás nélkül, valamint az egy élő Istennek igazságával és a törvénnyel megegyezőnek látni fogom, jó lélekkel véghez viszek. Isten engem úgy segéllyen."*

MNL BKML IV. 1504/h Szabályrendeletek („Statutumok") 2. kötet 270.

Az 1800-as évek elejére a város csúfsága lett a mai piarista gimnázium mellett állt ún. Déllő-tó. (Ide hajtották itatni a város környéki gulyát, delelésükről kapta nevét a tó.) Tűz esetén is innen hordták a vizet tűzoltáshoz. Vizét a Gát-ér vezette végig a városon, hogy azon kívül a homokba vesszen. Katona József korában ezért még sok kis híd volt látható a városban. A tó a 19. sz. elejére elposványosodott, szúnyogok rajzottak körülötte, betegséget terjesztve. Csak 1835-ben sikerült vizét lecsapolni, területét feltölteni Gyenes Mihály városi mérnök vezetésével, helyén fákkal teli sétateret alakítottak ki. 1820-tól volt Kecskemétnek fürdőháza a Máriavároson túl, a Széktónál (7 fürdőszobában 10 kád állt), vendéglőt és tekepályát is építettek hozzá.

Mivel Kecskemét vízben szegény helyre települt, ezért a városban számos kutat ástak nemcsak magánházak udvarán, hanem közkutakat is. (A kutak vize a 18. században többnyire nyúlós volt.)[33] A 19. sz. elején is igen salétromos, ivásra alkalmatlan volt a kutak vize, ezért elterjedt volt a borfogyasztás. A város határán túl a homokon azonban ivásra alkalmas víz állt rendelkezésre.[34] A bormérés a kocsmákban folyt. 1818-ban már három fogadó volt a városban: a Kecskés (vagy Bak, ami 1762-ben épült), az Arany Sas (a mai piarista gimnáziummal szemben), a Postasíp (a mai színház helyén). Számos kocsma szolgálta a városlakók igényeit a városban, a pusztákon pedig csárdák álltak az utazók rendelkezésére. 1772-ben kávéház üzemeltetésére adott engedélyt a magisztrátus, a 19. sz. elején már kettő is működött, a Zrínyi és a Korona (az 1830-as évek végére a kávéházak száma négyre emelkedett).

Mivel Kecskeméten 1833-ig nem volt állandó színházépület és kölcsönző könyvtár sem működött (nyomda is csak 1841-től volt), a művelődés színterei a különböző felekezetek által fenntartott iskolák voltak. Alsófokú oktatás minden felekezetnél folyt (róm. katolikus, református, evangélikus 1792-től, görögkeleti 1793-tól, izraelita 1799-től). Az írás, olvasás, számolás, vallás volt az oktatás tárgya. Csak 1839-ben vetődött fel a természettudományi ismeretek tanításának szükségessége. A parasztgazdák írni, olvasni általában tudtak, inkább a tanyákon élők voltak analfabéták. A tanyákon 1855-ig nem állítottak iskolákat. Középfokú oktatás a reformátusoknál és a piaristáknál folyt. A református kollégium a protestáns gyülekezet megszervezésével egy időben még a 16. sz. végén alakult, a debreceni főiskola partikulája lett. 1824-ben debreceni mintára szervezték meg a 6 gimnáziumi osztály mellett a két bölcseleti osztályt, 1831-ben pedig a filozófiai osztályt. Tatay András rektor-professzor vezetése alatt kezdődött meg a református kollégium főiskolává fejlesztése, ami a jogi fakultás létrehozásával 1835-ben valósult meg. Addigra felépült a líceumnak helyet adó impozáns épület a mai Kálvin téren. Jelentős könyvtára volt az iskolának, aminek nagy része adományokból származott.

Jó hírű volt a piaristák „középtanodája" is. A 6 osztályú gimnázium 1715 óta működött. A nemzeti tudat ébresztése régtől fogva jellemezte a kegyesrendi

33 Bél Mátyás 1982. 15.

34 Ladányi Gergely főbíró városleírása 1801-ből. MNL BKML IV. 1518/a Főbírói jegyzőkönyv 1800/1801. 526–530.

iskolákat. Egyik fontos törekvésük volt, hogy a latinnal szemben egyenrangúvá tegyék a magyar nyelvet (bár csak 1841-től tanították magyarul a történelmet, földrajzot, matematikát). Ebben meghatározó szerepet játszott az iskolai színjátszás. Az iskola növendékei között találjuk Katona Józsefet, Horváth Cyrillt, Táncsics Mihályt és Klapka Györgyöt. A református kollégium és a kegyesrendi középiskola egymást segítve fáradozott a humanista kultúra terjesztésén. Iskolái révén Kecskemét nemcsak ennek a tájegységnek vált szellemi központjává, hanem távoli megyékből is jöttek ide tanulni.

A társas élet elég szűk körű volt Kecskeméten korszakunkban. Kezdetben sok nézőt vonzott a piaristák rendszeres színielőadása. Az első magyar nyelvű előadást 1772-ben tartották. Egy idő után azonban betiltották a színjátszást az elvilágiasodott témák miatt. Időnként vándorszíntársulatok is megfordultak Kecskeméten. Itt született Kelemen László (1762–1814), a magyar színjátszás atyja, társulatának több kecskeméti személy is tagja volt (Szomor Máté, Szerelemhegyi András). A város kisebb összegekkel támogatta a Kecskeméten megfordult színtársulatokat, adakozott a Nemzeti Színház javára, színházépítésre azonban még Katona József javaslatára sem gondoltak. Egy magánember fejében fordult meg a színházépítés gondolatak, Király Sándor vendéglős azonban csak Katona halála után, 1833-ban építette fel színházát.

Bár Kecskemét a 19. sz. elején egyike a legnagyobb lélekszámú magyar városoknak, a város kulturális jelentősége csekély. Nem alakult ki itt írói társaság (mint Pesten, Komáromban, Kassán stb.). Irodalmi érdeklődésű diákok is csak sokkal később szerveztek önképzőköröket. Az 1817-ben indult Tudományos Gyűjteménynek csak három előfizetője volt: a városi tanács, a református és az evangélikus lelkész.[35] Olvasótársaságot a református főiskola hallgatói szerveztek, de csak 1835-ben, kéziratos lapot is adtak ki *„Pálma"* címmel 1837/38-ban. A város 35 000 fős lakosságából mindössze nyolcan járattak lapokat, de a családok jó részénél volt néhány könyv vagy kalendárium.

Éltek a városban irodalommal foglalkozók ebben a korban is, kik körükben népszerűségnek örvendtek, de nem tartoztak a meghatározó személyek közé. A népies stílusú költészettel mutatott rokon vonásokat Császári Losy Pál (1771–1823) költészete. Ő az 1780-as években volt kecskeméti diák, 1802–1810 között pedig a református kollégium professzora. Az izsáki születésű Mátyási József (1765–1849) 1824-től lakott Kecskeméten, terjedelmes verset írt az 1794. évi tűzvészről, barátság fűzte Csokonaihoz. Mátyási verseiben némi polgári szemléletű társadalombírálat is előfordult, többnyire azonban alkalmi verseket (névnapi köszöntő, halotti búcsúztató stb.) írt népies stílusban.[36] Katona József irodalmi alkotásait nem Kecskeméten írta. Drámairói munkásságát nem lehet kecskeméti élményekből levezetni, csak pesti élményeiből, tapasztalataiból, a pesti könyvtárakban gyűjtött ismereteiből. Abban viszont, hogy érdeklődése a színház felé vonzotta, feltehetően szerepe volt a kecskeméti piarista színházi hagyományok-

35 Orosz László: *Kecskemét irodalmi öröksége.* In: Orosz László–Füzi László: *Kecskemét irodalomtörténete*. Kecskemét, 2003. 23.

36 Orosz László 2003. 24.

nak.[37] Baráti köréhez tartozott Szeles József (1799–1829) kecskeméti ügyvéd, aki pl. *„A zsidó"* címmel németből fordított darabját 1824-ben jelentette meg Pesten.[38]

A társas életet Kecskeméten a 19. sz. elején nagyrészt a rokoni, baráti körben megtartott névnapok, esküvők, halotti torok jelentették. Estélyek vagy más összejövetelek ritkán voltak. Farsangkor volt tapasztalható némi élénkség, amikor táncvigalmakra is sor került. Társalgásra, művelődésre alakult egyesület – a Kaszinó – 1830-ban, Katona József halála után jött létre (1837-ben költözött a nagytemplom előtt épült egyemeletes ház felső szintjére). Voltak temetkezési egyletek, amelyek célja elsősorban a segélyezés volt, és volt egy nem hivatalosan szerveződött vadásztársaság is, melynek jegyzője Katona József volt.[39] Tagjai között ott találjuk Katona hivatalbeli kollégáit, a város birtokos gazdáit.

A lakosság nagy része a vendégfogadókban, kávéházakban, csapszékekben (80 volt a városban), a pusztákon pedig a csárdákban mulatozott, ahol cigánybandák és dudások húzták a talpalávalót. A kecskeméti nép mégis inkább szabad térségben, sátorok alatt szeretett mulatni. Húsvét napján pl. a Mária-kápolna körüli mezőn gyűltek össze, ahol lovasversenyeket, „bikahajszot" tartottak, a táncsátorokban pedig számos pár ropta a csárdást.[40] A toborzásokon is fel-felhangzott a muzsikaszó. A tanács szigorú rendeletekkel igyekezett kordában tartani a mulatozókat. Este tíz óra után már nem lehetett az utcákon kurjongatni, muzsikaszó mellett kóborolni.[41]

A víz, a levegő és a környezet tisztasága sok kívánnivalót hagyott Kecskeméten is a 19. sz. első felében. A higiénia hiánya sok esetben járványokhoz vezetett (pestis 1785). A himlőoltást már 1796-ban szorgalmazta a megyei orvos, Kecskeméten 1823-ban ez még mindig gond volt. (Rengeteg áldozatot hozott Katona halála után, 1831-ben a kolera.) Orvosok már a 18. sz. előtt is voltak a városban, az 1770-es évektől folyamatosan telepedtek le sebészek is itt. 1809-ben lett városi lakos Séni János, a bécsi és pesti egyetemen diplomát szerzett orvos, aki 1848-ig volt a város főorvosa. A lakosság egészségének megőrzésében, javításában a gyógyszerészek is segédkeztek. 1746-tól működött itt gyógyszerész, 1766-tól volt nyilvános patika, melynek tulajdonosai Falt Antal, Baumgartner Ferenc, Buttinger Ferenc voltak. 1820-ban Hajagos András kapott engedélyt egy második patika létesítésére. A katolikusok és reformátusok is tartottak fenn ispotályokat, melyeknek azonban nem a gyógyítás volt elsődleges céljuk, hanem a szegényeknek, megnyomorodottaknak szolgáltak végső hajlékul.[42]

Kecskemét 18–19. századi lakóinak, a különböző társadalmi rétegeknek életmódjáról (bútoraikról, ruházatukról, használati eszközeikről) a fennmaradt végrendeletek adnak képet. A ruházkodás társadalmi rétegenként eltérő volt.

37 Orosz László 2003. 28.

38 Orosz László 2003. 30.

39 Az 1824–1829-ig keletkezett, Katona József által írt jegyzőkönyv ma is megtalálható a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban. Nyomtatásban kiadta a TerraPrint Kiadó 1996-ban.

40 Antalffy Gyula 1982. 289.

41 Iványosi-Szabó Tibor 2002. 599.

42 Iványosi-Szabó Tibor 2002. 626.

A pásztorok, cselédek, szolgálók ruhajárandóságát (a készpénz mellett) szerződésükbe is belefoglalták. Míg a gazdák életébe, öltözködésébe nem szólt bele a tanács, nem nézte jó szemmel (sőt tiltotta) a cselédek túlságosan cifra öltözködését. A jobb módú gazdalegények lehajtott gallérú, övig érő öltönyt, a nép nyelvén „mándlit" viseltek fekete zsinórozással vagy fényes gombokkal. Mellényük selyem vagy posztó, nadrágjuk zsinóros vagy gombos lovaglónadrág. A kevésbé polgárosodottabb rétegnél bő ujjú fehér ing és bokáig érő bő gatya korcra szedve, valamint fekete mellény járta sűrű ezüstgombokkal. A nők öltözéke mindig színesebb volt (ezért leírni is hosszadalmasabb lenne). A parasztlányokon sem volt ritka a nehéz selyem- és finom bársonyöltözék. A jobb módú gazdalány napernyőt és kesztyűt is viselt.[43]

A 19. században Kecskemét szoros gazdasági kapcsolatot alakított ki a környező településekkel. Gazdaságilag a pesti piacnak volt döntő hatása a város lakosaira, az öltözködést illetően pedig a pesti polgárok szokása. De nemcsak a környező tájegységek hatottak Kecskemétre, Kecskemét is – mint a korszak egyik legnagyobb magyar mezővárosa – erőfeszítései, eredményei révén hatással volt a Duna-Tisza köze településeire, talán azokon túlra is.

43 Iványosi-Szabó Tibor 2002. 637–638.

Ránk maradt a korszakunk kezdő és záró időszakából a korabeli öltözékeket ábrázoló két-két kép. 1781-ből egy református esküvőről és egy református keresztelőről. Leírása: Papp László: *A régi kecskeméti viselet.* In: Kecskeméti Közlöny Évkönyve 1930. (Szerk.: Horváth Ödön) 113–140.

Az 1850-es évek elejének viseletéről pedig Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: *Kecskemét és a kecskeméti puszták*. In: *Magyarország és Erdély képekben* I. kötet. 1853. Hasonmás: Kecskemét, 1980. 100. lapja után találunk két képet.

Takács Melinda

Eva Liszina: Egy darab kenyér

Egy csuvas novella magyarra fordításának tapasztalatai

Buda Ferencnek szeretettel

A csuvas népköltészet és szépirodalom magyarországi recepciója

A magyarországi turkológiában – a magyar nyelv ótörök (bolgár-török vagy csuvasos típusú) jövevényszavainak köszönhetően – az elmúlt száz évben a csuvas nyelv vizsgálata központi szerepet töltött be. A Középső-Volga-vidéken élő török nép[1] nyelvének tanulmányozása mellett a kutatásban folyamatosan jelen volt a csuvas szépirodalom, népköltészet és népzene megismerésére irányuló törekvés is. Híres turkológusaink közül Mészáros Gyula már a 20. század elején kétkötetes népköltési gyűjteményt adott ki[2], amely nemcsak a magyar, hanem a csuvas és orosz kutatás egyik alapvető, máig is sokat forgatott munkája.

A csuvas irodalom iránti magyarországi érdeklődés a 20. század második felében kapott új lendületet. Magyarul is napvilágot látott a Nobel-díjra jelölt Gennagyij Ajgi – aki egyébként személyesen is ellátogatott Magyarországra – három verseskötete[3], de született magyar nyelvű csuvas irodalmi antológia[4] és népmesegyűjtemény[5] is, illetve megjelent a *Narszpi*[6], a leghíresebb csuvas elbeszélő költemény magyar változata is. E művek magyarra való átültetésében olyan híres műfordítók működtek közre, mint Bede Anna, Cseh Károly, Oravecz Imre, Petri György vagy Rab Zsuzsa (akik magyar vagy orosz nyersfordításból dolgoztak), ugyanakkor a fordítók között megtalálhatók a magyar turkológia vezető kutatói is: Agyagási Klára, Róna-Tas András és Szalontai Judit, akik csuvas eredetiből készítették műfordításaikat. A csuvas népzene gyűjtésében és feldolgozásában Bereczki Gábor és Vikár László játszott fontos szerepet[7], legutóbb pedig

1 2002-ben Oroszországban valamivel több mint 1 millió 600 ezer csuvas élt. A 2010-es népszámlálási adatok alapján az itt élő csuvasok lélekszáma már alig haladja meg az 1 millió 300 ezer főt. (A 2002-es népszámlálás adatai: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_02.php, a 2010-es népszámlálásról: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/perepis_itogi1612.htm. Utolsó letöltés: 2016.04.20.)

2 Mészáros 1909; Mészáros 1912.

3 Ajgi 1973; Ajgi 1998; Ajgi 2009.

4 Cs. Varga 1985.

5 Róna-Tas 1977.

6 Ivanov 1977.

7 Vikár 1979.

Berecz András jelentetett meg csuvas népzenei albumot és népköltési válogatást – ez utóbbit saját műfordításában.[8]

Az utóbbi néhány évtized egyik legkiemelkedőbb csuvas irodalmára, műfordítója Eva Nyikolajevna Liszina. Műveinek a hazai közönséggel való megismertetése jól beleillik az eddig magyarra fordított csuvas irodalmi művek sorába.

Eva Liszina egy dél-csuvasföldi kis faluban nőtt fel. Az 1970-es évek óta több önéletrajzi ihletésű könyve, elbeszélése, drámája jelent meg, emellett gyermekkönyveket is ír. A jelenleg Csebokszáriban élő írónő elsősorban csuvasul publikál, műveinek témaválasztása – gyermekkorának szereplőihez, helyszíneihez való vissza-visszatérés – a szülőföldjéhez való erős kötődését jelzi.

Eva Liszina leghíresebb elbeszélése az *Egy darab kenyér* (*Śăkăr čĕlli)* címet viseli. A novella 1991-ben elnyerte a Deutsche Welle irodalmi díját, amelyet az írónő a Frankfurti Könyvvásáron vett át. Ezt követően az elbeszélésből Németországban rádiójátékot készítettek, illetve több idegen nyelvre is lefordították. A történet – Liszina több más művéhez hasonlóan – közvetlenül a második világháború után játszódik, az írónő szülőfalujában, és az ő gyermeki szemén keresztül láttatja egy kis vidéki csuvas közösség háború utáni nyomorúságos hétköznapjait, egy apa nélkül maradt család küszködését az életben maradásért, az állandó éhezést és nyomort, amellyel a falubelieknek nap mint nap meg kellett küzdeniük.

Tanulmányaim során 2015-ben hosszabb időt töltöttem Csebokszáriban, ahol intenzív csuvas nyelvoktatásban részesültem, és először Eva Liszina műveivel, majd később magával az írónővel is személyesen megismerkedtem. Neki és csuvas filológus ismerőseimnek köszönhetően végigjárhattam azokat a helyszíneket, ahol az *Egy darab kenyér* cselekményei játszódnak, és szintén sok segítséget kaptam tőlük, amikor belekezdtem a szóban forgó novella fordításába. A hosszú fordítómunka során sikerült közel kerülnöm az írónő műveinek világához, megismerni azt a néprajzi és történeti környezetet, amelyből munkássága táplálkozik. Mindezek a dolgok együttesen járulnak hozzá ahhoz, hogy a magyar nyelvű verzió hitelesen tükrözhesse az eredeti szöveg hangulatát.[9]

8 Berecz 2001.

9 A csuvas szöveg értelmezésében Eduard Valentyinovics Fomin (Csuvas Állami Kultúratudományi Intézet) volt a segítségemre, a magyar fordítás ellenőrzéséért Agyagási Klárának (Debreceni Egyetem) tartozom köszönettel. A novella magyar fordításáért 2016 márciusában Babits Mihály Műfordítói Ösztöndíjban részesültem.

Eva Liszina

Egy darab kenyér

A háború után éhen halt senyjali gyermekek emlékére

Ma este, vacsora készítése közben vettem észre, hogy már megint elfogyott a kenyér. „Csodálkozom rajtad, Elja – ripakodott rám a lakótársnőm –, miféle dolog ez? Amikor te főzöd a vacsorát, valahogy soha nincs itthon kenyér. Furcsa egy ember vagy. Sajnálod a kenyérre azt a tíz kopejkát?"

Nem tudtam mit felelni a szemrehányásra. Bárcsak elmagyarázhatnám…

Egy városi kollégiumban élünk. Állatokat nem tudunk tartani, így az ételmaradékot ki kell dobnunk. A maradék kenyér kiszárad, nem eszi meg senki, mégsincs szívem elpazarolni. Így hát azokon a napokon, amikor én főzök, igyekszem elkerülni, hogy fölösleges kenyér maradjon.

Az én életemben a kenyér ugyanis különleges szerepet tölt be…

* * *

Egy nyári hajnalon anyám szavaira ébredtem. „Azt mondják, idén szénát kaszáltatnak a rokkantaknak. A mi Lizukunk feje állandóan kóválygyog. Vidd el a járási központba, meg kell vizsgálni a kórházban. Ha rokkantnak nyilvánítanák, kaszálhatnánk szénát. Tarthatnánk tehenet. Különben végünk."

De én csak rázom a fejem. Anyám folytatja: „Ha te nem viszed el, mégis, ki más tudná?"

És valóban, ki más vihetné el? Apám, fivérem nincs. Anyámnak céklát kell gyomlálnia a kolhozban. Sok a munka, nem engedik el.

A nálam két évvel idősebb nővérem, Lizuk megbetegedett. Ebben az évben történt vele valami: mindent összekever, időről időre nem ért meg semmit, tántorog. Most már mindenki csak Gyagyás Lizuknak csúfolja.

– Ha rokkantnak nyilvánítják, kapunk pénzt is. Varratok neked új ruhát – próbál kérlelni, győzködni anyám. – Ha te nem mész, kit tudnék küldeni?

Nagyon szeretném elhinni, hogy kapok egy új ruhát. De jól tudom, hogy anyám szava csak hazugság: idehaza folyamatosan szűkében vagyunk a pénznek.

Mély szomorúság tör rám. „Istenem! – sóhajtok fel magamban. – Hol lehet a járási központ? Milyen úton kell oda eljutni? Megjárjuk-e estig?"

– Adok veletek pénzt is – folytatja anyám izgatottan. – A központban van egy étkezde, ha a kórházban végeztetek, menjetek be oda. Ott gyakran árulnak kenyeret. Ha magában nem adnának, kérjetek levest, ahhoz mindig jár kenyér is.

Kenyér? A hosszú út hirtelen kevésbé tűnik ijesztőnek. Anyám szavai a lelkem mélyéig hatolnak. Néha, aratás idején, a kolhozban kenyeret osztottak, volt, hogy én is megkóstoltam. De én, aki a háború első évében jöttem a világra, kilencévesen még sosem értem meg, hogy idehaza kenyeret tudtunk volna sütni. A kenyérért bárhova elmennék.

– Messze van a járási központ? – kérdezem anyámtól.

– Innen hat verszta[10] járásnyira. Egyenesen kimész a faluból, átmész Szuharkasszin, majd keresztülmész Tarmason. A tarmasi malmot észre fogod venni, mindenhonnan látszik. A mellette tartó úton menj, az egyenesen bevisz a járási központba. A kórház egy hosszú, fehér épület.

Anyám a beleegyezésemet látva először megnyugszik, majd hosszasan, aggódva néz rám. „Engedjem? Ne engedjem?" – tükröződik arcán a bizonytalanság. Végül aztán megölel, megsimogatja a fejem. Anyám karjaiban gyenge, bizonytalan gyermeknek érzem magam. Hogy fogom én ezt az utat megtenni? Egy olyan utat, amerre még sosem jártam? A könnyek forrón égetik a szememet.

Indulás előtt Lizukkal megiszunk egy-egy bögre tejet. Megtapogatom és magamhoz szorítom a szakadozó rongyba gondosan bebugyolált pénzünket, majd Lizukot vezetve kilépek az utcára.

– Gyagyás Lizuk! Gyagyás Lizuk! – kiáltoznak a falubeli gyerekek.

Máskor már rég elkergettem volna őket, de most sietünk, nem szólok semmit. Lizuk napok óta szótlan. Most sápadt, betegségtől elgyötört arcát mögém rejti, s mint egy kis beteg bárány, lépdel csendesen utánam.

– Gyagyás Lizuk! Gyagyás Lizuk!

Szeretnék mihamarabb kijutni a faluból. Sietnünk kell.

Szuharkasszi környéke ismerős, gyakran jártunk erre az állatokat terelve.

Tarmas fűzfái fenyegetően magasodnak fölénk. „Mit kerestek itt?" – érzem magamon szemrehányó tekintetüket. Igyekszem Lizukot átvonszolni előlük az út túloldalára. Az út itt már nem olyan, mint mifelénk, a darabos, poros földbe süppedő lábunkat minduntalan göröngyök sebzik fel.

Egy boton lovagló fiúcska üldöz minket. Egy kitárt ajtajú épületbe menekülünk előle: úgy tűnik, egy boltba jutottuk. Észreveszek egy nagy darab karamellát. Rászegeződik a tekintetem – éhesen indultunk el otthonról –, semmi másra nem tudok odafigyelni. Lizuk vágyakozva mereszti a szemét, majd ráncigálni kezdi a ruhám ujját:

– Elja, adj nekem karamellát!

Türelmetlenül, szaporán lélegezve bontom ki, majd gyűröm össze újra a rongyot, benne a pénzzel; forró ujjaim nedvesek az izzadságtól. Kenyeret akarok enni. De Lizuk nem nyugszik karamella nélkül. Fogaival tépi, rángatja a kezemet. Igyekszem kituszkolni a boltból, ő azonban újra és újra nekem ugrik. A boltos csodálkozva bámul ránk. Mennyi erőmbe telik, mire sikerül kivonszolnom a nővéremet az utcára…

Kifulladok. Szédelgek a megerőltetéstől.

Szaladunk. Kétoldalt sík mező. Az út mentén egy malom áll. Nyomasztó, sötét árnya végigterül a rozsmezőn. A távolban egy fát pillantunk meg. Ezen az

10 Régi orosz hosszmérték: egy verszta 1066 méter.

ismeretlen tájon úgy áll védelmezőn a messzeségben, mint egy kedves rokon. Lassan megnyugszunk.

Perzselő napsugaraktól remeg a levegő. Verejték marja a szemünket. A forró földre hanyatló növények égetik, felsebzik a lábunkat.

Egy út melletti mocsaras helyen állunk meg. A sekély vizet nedves levelű, húsos gyökerű, sűrű növényzet veszi körül. A leveleket félrehajtva megmosakszunk a hűs vízben. Pihenni már nincs időnk, szaladnunk kell tovább. Körülöttünk forró szellő játszadozik, a távolban délibáb vibrál. Lizuk egyre nehezebben lélegzik, minden lépés után könyörög, álljunk meg. Szédül. Nem akarja megérteni, hogy ha most leülünk, nem bírunk felállni.

Dél felé teljesen elcsüggedve egy nagyobb faluba érkezünk. Az utcákon csupa ismeretlen ember járkál, még csak nem is köszönnek egymásnak. Lizukkal félénken összekapaszkodunk. Nem tudom, hol vagyunk, megkérdezni pedig nem merem senkitől. Hirtelen boldogan felkiáltunk: egy rongyokkal, bőrdarabokkal megrakott, ütött-kopott szekér halad el mellettünk. A kocsis ismerősünk, otthon időnként a mi fölösleges holminkat is el szokta szállítani. Megállítja a lovakat, hozzánk cammog, és mindkettőnket felsegít a szekéren heverő, szakadozott zsákok közé.

– Melyik faluban laktok? – kérdezi a ponyva hajtogatása közben.

– Senyjalban.

– Kinek a gyerekei vagytok?

– Heveturáé.

Úgy tűnik, ismeri anyánkat! Ezen felbátorodva az étkezde helye, nyitva tartása felől kezdek érdeklődni. A bácsi vidáman feleli: az étkezde mindennap nyitva van.

– Sütnek ott kenyeret is?

– Nézd, amott, az étkezde mögött áll egy kis ház. Ott sütik a kenyeret.

A házikó kéményéből felszálló fekete füst megdobogtatja a szívemet: a sok szenvedés után úgy érzem, mintha a képzeletbeli szülőföldemre, egy mesebeli gazdag tájra érkeztünk volna meg. Egyszer csak – hiába bűzlik alattunk a szekér, mint egy fülledt akol – mennyei illat csapja meg az orromat. „Ez lehet a kenyér illata” – állapítom meg örömmel.

Az étkezde előtt szállunk le a szekérről. Noha kifogyott az erő a lábamból, nagyon szeretnék bemenni. De előtte még egy számomra kevésbé fontos feladatot kell teljesítenem, így hát Lizukot vezetve, zavarodottan botorkálok a fehér falú épület, a kórház irányába.

A kórházat rácsokból tákolt kerítés veszi körül. A virágokkal sűrűn benőtt udvaron kék ruhát viselő emberek üldögélnek. Egy kövérkés asszony a fák közé feszített kötélre fehérneműket aggat. Lizukkal kéz a kézben lépünk be az épületbe. Egy hosszú folyosóra érkezünk. Kétoldalt ajtók sora. Az egyik ajtó mellett rokkant emberek várakoznak. Azok, akiknek a padokon nem jutott hely, a földön, a fal mellett görnyedve ücsörögnek.

– Hol vizsgálják a rokkantakat? – kérdezem egy magas bácsitól.

Szeretné megválaszolni a kérdésemet, de ahelyett, hogy megszólalna, az arca önkéntelen, heves rángatózásba kezd. Az egész testemen végigfut a borzongás, ijedten hőkölök hátra. Riadalmamat látva a bácsi maga is összezavarodik. Hörgő hangját visszafojtandó, egyik kezével igyekszik eltakarni a száját, másik kezével az előttünk levő ajtó felé mutat.

Elfordulunk tőle, és mi is lekuporodunk a földre. A szemem előtt egy hordó méretűre dagadt, irhába bugyolált láb. Felkapom a fejem: közvetlenül mellettem a padon egy néni ül. Egyik lábával a földre támaszkodik, a másikat kinyújtva pihenteti egy széken. Szeretne hozzám szólni, de valahol épp egy nevet kiáltanak: valakit a rendelőbe hívnak. Mindannyian elhallgatunk, és feszülten figyelünk. A bácsi, akitől az előbb megijedtem, teljes testében rázkódva elindul a szoba irányába. Az ajtókilincset azonban sehogy sem tudja megfogni: csonka kézfeje le-lecsúszik róla. Végül valaki belülről kinyitja az ajtót és beengedi.

– Mi a baja a bácsinak? – kérdezem a mellettem ülő nénitől.

– Jaj, gyermekem… Háborús sérülés…

– És a te lábaddal mi történt? – faggatózom tovább.

A néni a lábát dörzsölgeti.

– Kinn, a mezőn sérültem meg. Késő estig kaszáltunk, a sötétben véletlenül megvágtam a lábam.

– Akkor téged könnyen rokkanttá fognak nyilvánítani. Az én nővérem kezelába ép, csak a feje zavaros – magyarázom pironkodva a helyzetünket.

Bentről hirtelen tompa puffanás, majd hosszas jajgatás, hörgés hallatszik. A szobából egy fehér köpenyes nő szalad ki, majd egy kis üvegcsével a kezében siet vissza.

A magas bácsit nem sokkal később kivezetik a rendelőből: a feje búbjáig úszik a verejtékben, nedves haja csomókban tapad a homlokához, halántékán kidagadnak az erek.

A rendelőbe sorban mennek be az emberek. Szinte mindegyikük életerős férfi – kéz vagy láb nélkül. Anyám szavai jutnak eszembe: „Bárcsak apád, ha kéz nélkül is, ha láb nélkül is, de hazajött volna...” És itt, e szavakra emlékezve a szobába ki-be járkáló vak, nyomorék emberek mindegyikét a saját édesapámnak kezdem érezni…

Valaki megsimogatja a vállamat.

– Ne sírj, gyermekem, ne sírj. Szörnyű lehet minket nézni. De ne félj, a lelkünk egészséges…

A szomszédom próbál így csitítgatni. A bácsi egy kis kocsira szíjazva ül, térd felett levágott lábának csonkjai elnyűtt nadrágjának üres száraival vannak körbetekerve. A legijesztőbb azonban a karja. Rövid, eltorzult törzséhez képest aránytalanul hosszú, tenyere pedig – mintha csak egy ember talpát látnám – lapos, bőrét keményre cserzette az állandó erőfeszítés.

Gyengéd hangon szól hozzánk:

– Meglátjátok, hamarosan hazamehettek. Most én következem, de utánam már ti fogtok bemenni. A neveteket felírtátok-e?

Most hallom először, hogy mielőtt bemegyünk az orvoshoz, fel is kell iratkozni. A bácsi a padlóra támaszkodva továbblöki a kis kocsit, majd maga után hív egy kis szobába, és hallom, hogy valamit magyaráz. Valaki a nevünket kérdezi, és hogy miért vagyunk itt. Egy kitöltött papírt adnak a kezembe.

Újra a folyosón ülünk. Hideg van. Alkonyodik. Sárgás fény szűrődik be az ablakon.

Egyszer csak Lizuk nevét hallom. A láb nélküli bácsi után következünk. Most kellene bemennünk? Elbizonytalanodom. A bácsi már újra itt van előttünk. Elmosolyodik, arcán ezerfelé futnak a ráncok. Valaki megérinti a hátamat, valaki megfogja a kezemet: egy nagy teremben találjuk magunkat.

Egy asztal mögött három orvos ül. Lizuk az oldalamhoz simul. Leültetem egy székre és hogy megnyugtassam, a vállára teszem a kezem. Egy szemüveges doktornő kérdéseket tesz fel, közben szúrós szemmel néz ránk. Félelem hasít belém, nem tudok válaszolni. Szótlanságomon dühbe gurulva a doktornő ingerülten csattan fel:

– Az anyjuk otthon ül, a gyerekeit meg elküldi egyedül, na tessék!

Szidalmait egy férfi orvos szakítja félbe. Feláll az asztaltól és hozzánk lép. Először megkérdezi a nevünket, hogy honnan jöttünk, és hogy hol dolgozik anyánk, majd Lizukhoz intézi a szavait:

– Most nyár vagy tél van? – kérdezi a nővéremtől.

Lizuk hátrafordul, és félszegen rám néz. Én nem szólok semmit. A kezembe kapaszkodik, és félénken suttogja:

– Hideg van. Fázom. Tél van!

A szemüveges doktornő felnevet. A torkomat sírás fojtogatja.

– Idefelé jövet mit láttál? – kérdezi ezúttal a doktornő.

– Karamellát láttam – válaszol halkan Lizuk.

Mást már nem is kérdeznek. Megnézik a testvérem szemét, meghallgatják a szívét.

– A nővéred nem beteg – szólal meg végül a szemüveges doktornő. – Alultáplált. Több húsra, tejre, tojásra van szüksége.

Egy papírra írnak valamit, majd ideadják és kiküldenek.

A rendelőből kilépve megkönnyebbülten sóhajtok fel, és a papírt a láb nélküli bácsi kezébe adom. Miközben olvassa, dühösen motyog magában. Végül így szól:

– Kislányom, ezen a papíron az égvilágon semmi nincs.

Mint egy ököl súlyos ütései, úgy csapnak le rám a szavai.

– A nővéredet a harmadik csoportba, az egészségesek közé sorolták. Vissza kell menned. Beszélj a férfival, mesélj el neki mindent. Meg fogja érteni. Egy-két órán belül végeznek, várd meg őket.

Felpattanok. Lizuk dolga felől szeretnék kérdezősködni, mégis egészen másra terelem a szót:

– Bácsi, kimehetünk az étkezdébe, amíg végeznek az orvosok?

– Menjetek hát! Pénzetek van-e? Aztán igyekezzetek vissza!

Kilépünk a napos, forró udvarra. A sötét, nyirkos épületben való üldögélés után hirtelen megtántorodom, szemem előtt színes karikák táncolnak.

Az étkezde ajtaja előtt megtorpanok, nincs bátorságom benyitni.

– Ide jöttök? Ha igen, igyekezzetek. Mindjárt zárunk – szólal meg mellettünk egy asszony.

És valóban, miután bemegyünk, a hátunk mögött rá is zárja az ajtót.

– No, kislányok, mit kértek?

– Kenyeret.

– Ma nem árulunk kenyeret.

Nem esem kétségbe. Anyám szavaira emlékezve előhalászom a pénzemet a kezemben szorongatott gyűrött rongyocskából, és így szólok:

– Akkor egy tányér levest kérek. Hozzá kenyeret is. Ketten vagyunk.

Két szelet kenyeret vágnak nekünk. Óvatosan veszem őket a kezembe. Forrók. Összefut a nyál a számban. Nem kellene őket azonnal megenni – töprengek. Szemem előtt már meg is jelenik az áhított kép: hazafelé menet Lizukkal letérünk egy rétre, leülünk pihenni, s ott, mindenkitől távol elfelezzük az egyik szelet kenyeret. Háborítatlanul, óvatosan rágcsáljuk, ízlelgetjük… A másik darabot pedig hazavisszük magunkkal és elharmadoljuk: végre otthonra is jut kenyér!

Kimernek elénk egy tányér levest. Anyánk úgy tanította, hogy az ételt mindig egyformán osszuk el egymás között. Most is egymás után, felváltva kanalazzuk a levest. Lizuk a forró, fűszeres levest csak hosszas fújdogálás után tudja lenyelni. Úgy érzem, évszázadok telnek el, mire újra sorra kerülök. Alig bírom leplezni az ingerültségemet. Új módot találok ki: két-két kanál leves után cserélünk. Lizuk nem ellenkezik. Amikor én vagyok soron, az utolsó cseppig benyakalom a részemet, majd magamban forrongva, mereven ülve várom, amíg Lizuk – végtelenül lassan – megeszi a saját adagját. Lizuk észreveszi a türelmetlenségemet, s már ő sem fújogatja a kanalat, próbál sietni. Jajongva, nehezen kortyolja a forró levest.

Már csak néhány kanálnyi leves marad a tányér alján, amikor egyszer csak meglátom elhaladni a doktort az étkezde ablaka előtt. „Hová megy? Már be is fejezték a munkát? Csak nem hagy itt? Hogyan találom meg később?” – cikáznak a gondolatok a fejemben.

– Lizuk, maradj itt. Ne edd meg nélkülem a levest. És hozzá ne nyúlj a kenyérhez! – kiáltom neki, miközben rohanok kifelé az utcára.

Utolérem az orvost, és elkezdem hátulról ráncigálni a karját.

– Bácsi! Doktor bácsi!

A kezemben levő papírra mutatok.

– Ezzel a papírral kaphatunk szénát?

Az orvos nem érti, mit akarok mondani. Újra elismétlem:

– Adnak nekünk szénát ezzel a papírral?

– Milyen szénát? Magyarázd el!

Az orvos döbbenettől megnyúlt arcára nézve végre megértem: ezzel a papírral minekünk nem adnak semmit. A bádogtetőről visszatükröződő napfény

mintha ködöt vonna körém. Hirtelen könnyek öntik el az arcomat. Nem tudok már semmit sem elmagyarázni. Körülöttünk egyre nagyobb tömeg gyülekezik. Vad, elkeseredett kiáltás hallatszik. Én kiabálok.

– Meghalunk! Ha nem tudunk tehenet tartani, meghalunk!

Kusza gondolataimban megjelenik, ahogy téli estéken a kolhoz szénáját megyünk lopni: a szénakazlak ott fekszenek szélfútta mező közepén, mi meg csak húzzuk-húzzuk kifelé belőlük a jéggé fagyott szálakat, és közben reszketünk, hogy mi lesz, ha elkap a csősz…

Őrjöngve, hangosan zokogok. A doktor megsimogatja a hátamat. Higgadt, határozott szavai hallatán elcsendesedem.

– Ha városban élnétek, a testvéredet az első csoportba sorolnák. De így… Keze, lába egészséges, képes elvégezni a mezei munkákat, ezért maradt a harmadik csoportban.

A felnőttek márpedig nem szoktak hibázni – gondolom. Minden erőm elhagy. Fulladozom. Úgy érzem magam, mint egy kis patak, amely a sodrába vetett követ sem megkerülni, sem elhordani nem tudja.

– Doktor bácsi, ezt miért mondod? De hát Gyagyás Lizuknak csúfolják! Egy ilyen ember hogy dolgozhat falun? Tegnap anyám elvitte magával céklát gyomlálni. A gyommal együtt a céklát is kihúzta! A brigádvezető jól meg is szidott minket! Nem is számolta el munkaegységnek, azt mondta, ekkora kártevésért inkább börtönben lenne a helyünk…

Elvékonyodik a hangom. Újra csöndesen sírdogálni kezdek. Az orvos magához ölel.

– Nyugodj meg, kicsikém, ne sírj. Késő van már, mindenki hazament. Gyere vissza a nővéreddel jövő pénteken. Akkor még egyszer megvizsgáljuk. Szavamat adom neked: idén kaptok szénát. Ezt a papírt hagyd itt. Édesanyádnak mondd azt, hogy minden rendben volt, de vissza kell jönnötök, hogy lepecsételjék. Most pedig futás haza! Mindjárt rátok esteledik.

A könnyektől maszatos arcomat a kötényembe törlöm, és már szaladok is vissza a hátrahagyott kenyérért.

Az étkezde ajtaja – akár egy bezárt erőd. Lizuk az épület mellett a földön gubbaszt.

– Hol a kenyér?! – kiáltok rá.

Lizuk riadtan felugrik és ide-oda tekintget. Egy szempillantás alatt felmérem, hogy a zsebei üresek és a kezében sem tart semmit.

– Mondom, hol a kenyér?!

Lizuk úgy tesz, mintha valamit keresne.

– N… nem… Nem tudom…

Odarohanok az étkezde ablakához, és a keretébe csimpaszkodva felhúzom magam: bent csak üres asztalokat látok.

Újra Lizuk előtt termek.

– Hová dugtad a kenyeret?!

Lizuk egyre jobban reszket.

– Nem tudom… Azt mondták, be kell zárniuk. Utánad jöttem. A kenyér az asztalon maradt…

Hirtelen minden elsötétül körülöttem. Csak Lizukot látom, amint otthagyja a kenyeret. Rávetem magam. A talpam alatt morajlik a föld. Az étkezde épülete egyszerre eltűnik, ablaka csillogva közeledik. Az ablakkeret farácsai sírkeresztként magasodnak fölém. Hátrahőkölök. Az ökleim folyamatosan püfölnek valamit. Vékony, siránkozó hangot hallok, kezem-lábam elernyed, s az épület mellett a földre roskadok. A ház régi gerendáinak színe, akár a rozskenyéré. A közöttük megbúvó moha illata a frissen sült kenyér illatát idézi fel. A föld, amit ölelek, meleg, akár egy sütőkemence alja. S e fekete-fehér kenyér-világban a nővérem arca vöröslik a vértől…

… Egymás kezét fogva rohanunk. Esteledik. Hűvös szellő susog. A lenyugvó napot körülvevő égbolton fodrozódó felhők arany színben játszanak. A végtelen mezőkön két kislány – mint két törékeny szárú virág – hajladozik az őket kergető szélben.

A távolban egy alak tűnik fel. Felénk siet. A járása… Édesanyám…

Egész nap nem száradtak fel a könnyeim, s most a legutolsó forró cseppek anyám kötényébe hullanak.

– Kenyeret ettetek-e? – kérdezi anyám.

Összeszorul a torkom. „Nem, nem ettünk” – tolulnának a számra a szavak.

– Ettünk… – válaszolom.

– Gyermekem, hát te miért vagy csupa vér? – kérdezi anyám Lizuktól.

Lizuk rám néz, majd az arcát anyám kötényébe rejti, csak a felém mutató, remegő karjait látom. Anyám felsóhajt, majd magához ölel minket.

Felszáradnak a könnyeim. A lelkem szabad, akár a tágas mező felett száguldó szél. Elmesélem anyámnak az orvos utasítását. Boldog gyermekként örvendezik, kacag, mindkettőnknek új ruhát ígér. Most úgy érzi, mindez valóra válhat.

Sötét éjszaka érünk haza. Vacsorázunk, majd lefekszünk aludni. Gyönyörű álmot látok…

… Anyám a kemencét melegíti. Én az asztalnál ülök és leckét írok. A könyvem mellett egy nagy kvaszos[11] edény áll, benne pezsegve kel a tészta.

– Ajj, istenem, istenem! Mindjárt kidagad a tészta! – siet hozzám anyám egy teknővel és liszttel, majd elkezdi dagasztani a tésztát.

Valaki kopogtat az ablakon. A jeges üveget lehelgetem, majd fél szemmel kikukucskálok az utcára. Kint őrült hóvihar tombol, üvölt a szél. A házunk előtt, kis szánt húzva egy csapat gyerek áll. Ismerem őket. Mindannyian apa nélkül maradtak. Engem hívnak.

– Elja, gyere maradék szénát gyűjteni!

---

11 A kvasz egy Oroszországban kedvelt, fekete kenyérből erjesztett, alacsony alkoholtartalmú üdítőital.

– Tele van a csűrünk szénával – felelem nekik –, nem megyek sehova! Tavaly hány tanórát elmulasztottam, miközben szénát lopni jártam! Vissza is maradtam egy évet. Most tanulni fogok, mert orvos szeretnék lenni! Ha orvos leszek, mindnyájatoknak kaszáltatok elég szénát!

A gyerekek a süvöltő széllel küzdve, a hóbuckákon átbukdácsolva elindulnak a kolhoz pajtája felé. Az örvénylő, kavargó hó hamarosan eltakarja őket a szemem elől.

A házunkban meleg van. A kemencébe dobott tölgyfaágakon kék lángok kígyóznak. Anyám a kemencébe teszi a kenyeret. De nem egy kerek cipót, hanem több kisebb kenyérdarabot.

… Nevetek. Boldog vagyok. Ekkora örömet már nem tudok visszafojtani: a szemem megtelik könnyel. És én, a legszerencsésebb lány a világon, mély, édes álomba szenderülök.

És csak várom, várom, hogy kisüljön az a darab kenyér…

(1970)

Az Egy darab kenyér írójáról

Eva Nyikolajevna Liszina 1939. július 26-án született a dél-csuvasföldi Imenevóban (csuv. Imenkasszi), egy háromgyermekes család legkisebb gyermekeként. Bátyja, a később Nobel-díjra jelölt költő, Gennagyij Ajgi 1934-ben; nővére, Luiza Jumankka festőnő 1937-ben látta meg a napvilágot. *„A családunkban három gyermek született – a legidősebb Gennagyij, aztán Luiza és én"* – írja az írónő önéletrajzi visszaemlékezésében. *„Mindannyian apró csuvas falvakban jöttünk a napvilágra. Apánk, Liszin Nyikolaj Andrejevics tanító volt, orosz nyelvet és irodalmat oktatott. Félárván nőtt fel, korán anya nélkül maradt. Nagyon szerette a gyerekeket, és a diákjai (előbb gyermekként, majd később felnőttkorukban is) hasonló nagy szeretettel fordultak felé. A Nagy Honvédő Háború*[12] *kezdetén, amikor a faluból minden férfi a frontra ment, őt felmentették, mert az egyik szemére rosszul látott. Nagyon szégyellte, hogy nem veheti ki a részét a közös harcból. Anyám mesélte, hogy tanítani sem az utcán járt, hanem a kertek alatt. Többször is a hadkiegészítő parancsnoksághoz fordult, hogy küldjék ki őt is a frontra. Végül engedtek a kérésének. Gyemidov felszabadításakor esett el. Nagyon hasonlítottam rá. »Nahát, mennyire emlékeztetsz édesapádra!« – hallottam gyakran a környezetemben. Ezekből a szavakból akkora szeretet és együttérzés csengett, hogy a legnagyobb erőfeszítésem ellenére sem tudtam visszatartani a könnyeimet. Úgy éreztem ilyenkor, hogy apám él, és ott áll mellettem."*[13]

Az apa nélkül maradt családban a második világháború utáni nehéz életkörülmények közepette mindennapos volt a nélkülözés, éhezés. Gennagyij a háború után Moszkvába ment tanulni, s őt hamarosan Eva is követte. A moszkvai

12 A második világháború közkeletű szovjet-orosz elnevezése.

13 A dolgozatban szereplő életrajzi idézetek a csuvas nyelvű Biblia megjelenése alkalmából Eva Liszinával 2013-ban készített interjúból származnak: http://hypar.ru/ru/eva-lisina-ispoved-perevodchika-esse. (Utolsó letöltés: 2016.04.20.)

Timirjazev Akadémián folytatott agrobotanikai tanulmányokat, s az egyetem befejeztével egy biológiai laborban kezdett el dolgozni. Ajgi nehezen összekuporgatott pénzéből Moszkva külvárosában vásárolt egy apró faházat, a két testvér kezdetben ott telepedett le, illetve édesanyjuk halála után a fogyatékos Luizát is ide hozták magukkal. *„Édesanyám hosszú és gyötrelmes betegeskedés után 1960-ban halt meg. Ezután tulajdonképpen elmenekültünk a faluból, következő alkalommal csak húsz év múlva tértünk vissza. Gena már a temetés utáni napon elutazott Moszkvába (a mai napig is úgy hiszem, ez mentette meg az életét)*[14]*, én még két hónapot maradtam. Eladtam a házunkat, amilyen hamar csak tudtam, majd Moszkvába utaztam folytatni a tanulmányaimat. Nővérem, az első rokkantsági csoportba*[15] *sorolt Luiza velem maradt. Édesanyám sosem mondta ki egyenesen, de úgy nevelt engem, hogy már egészen gyermekkoromtól fogva tudtam, hogy valamikor a távoli jövőben nekem kell majd gondoskodnom róla. Így is történt."*

Luiza betegségéről így vall az írónő: *„Luiza sorsa drámaian alakult. 1940–1941-ben a családunk egy rövid ideig a Karél Köztársaságban élt: úgy gondolom, apám a lehető leggyorsabban igyekezett elrejtőzni a sztálini terror elől, ezért az első adandó alkalommal elköltöztünk. A finn háború*[16] *kezdetekor azonban onnan is menekülni kényszerültünk. Menekülés közben az akkor hároméves Luiza súlyos fejsérülést szenvedett. Mindannyian azt hittük, meghalt. Mikor azonban el akartuk temetni, egyszerre csak kinyitotta a szemét. »Onnantól fogva egészen megváltozott« – emlékezett vissza anyám. Amint visszaértünk Csuvasföldre, a szüleim több orvoshoz is elvitték. Az általuk felállított diagnózis szerint már kiskorától fogyatékos lehetett. Így aztán a mi Lizánk furcsa betegsége megmaradt: egyrészről védtelen, gyenge szívű ember lett, nem tanult meg sem olvasni, sem írni, és csak a legegyszerűbb házimunkákat tudta elvégezni. Másrészt viszont az eredendő gazdagsága (tisztaság, bátortalanság, visszahúzódás és gyermeki hiszékenység, a bűnt, gonoszságot nem ismerés, a természet iránti rajongó szeretet, létezésével Istent dicsérő csendesség, békés természet) mindannyiunkat magával ragadta. A civilizáció nem érintette meg, már a létezésével ellenállt minden gonoszságnak, jóvá változtatta a körülötte levő világot. Nem állítom, hogy rossz ember vagyok, de ha a családunkban nem lett volna Luiza, ha ő nem lett volna a közelemben, rosszabb ember lennék."*

Eva Liszina nem sokkal harmincéves kora előtt kezdett el irodalommal foglalkozni, először rövid elbeszéléseket és gyermekkönyveket írt. *„Befejeztem a Timirjazev Akadémiát és már egy bionikai laborban dolgoztam, amikor – magam sem értem, olyan váratlanul – az anyanyelvemen rögtönözve megírtam egy rövid gyermekkönyvet (ma már azt gondolom, hogy semmi sem történt véletlenül), majd egy elbeszélést is. Azonnal kiadták. A munkámat neves csuvas írók is támogatták. És amikor a bátyám is így nyilatkozott: »Micsoda indulás! Máris új elbeszéléseket várnak tőled!« – szinte megijedtem, hogy mit tettem. Miért is dugtam a fejemet ebbe a bolondul lobogó tűzbe! Furcsa*

14 Gennagyij Ajgi az 1950-es évekbeli Szovjetunióban másként gondolkodónak számított, a kegyvesztett Borisz Paszternak baráti köréhez tartozott, ezért a hatóságok egy ideig zaklatták.

15 Ebben az időben a Szovjetunióban három rokkantsági csoport létezett, az első csoportba a legsúlyosabb fogyatékosokat sorolták.

16 Az első orosz–finn háború 1939–40-ben zajlott, majd 1940-ben Finnország újból hadat üzent a Szovejtuniónak. A második orosz–finn háború – amely a Liszin család sorsát is érintette – 1941 és 1944 között folytatódott.

állapot volt: én nem akarok írással foglalkozni, miközben máris azt művelem. Végül, hogy közelebb kerüljek az irodalomhoz, otthagytam a szeretett munkámat, és elkezdtem dolgozni a Szovjet Világirodalmi Könyvtárban, ahol húsz éven át maradtam."

Liszina kezdetben természettudományokkal foglalkozó műveket fordított és szerkesztett, később a Scsepkin Színházi Intézetben oktatott csuvas nyelvet, a színészeknek irodalmi csuvas kiejtést tanított.[17] Mindeközben folyamatosan jelentek meg könyvei, amelyek cselekményei szülőföldjén, gyermekkorának jól ismert és szeretett színhelyein játszódnak. Leghíresebb könyve, a már három kiadást megért *Senyjal gyermekei*[18] is a szülőfalujának, gyermekkorának állít emléket. Az írónő leghíresebb elbeszélése, amely a nemzetközi ismertségét is meghozta, az *Egy darab kenyér* címet viseli. Liszina a novellát már 1970-ben megírta, azonban csak 1994-ben jelent meg[19], miután 1991-ben 1683 pályamű közül első helyezettként elnyerte a Deutsche Welle szépirodalmi díját. Az elbeszélésből később, mint a bevezetőben már említettem, Németországban rádiójátékot készítettek, illetve több idegen nyelvre is lefordították.[20]

Eva Liszina érdeme továbbá a teljes Biblia csuvasra fordítása, amely munkát egy teológuscsoport segítségével közel két évtized alatt végezte el. A fordítómunka során az írónő két alkalommal is elzarándokolt a Szentföldre, illetve egy időre a csebokszári női apácakolostorba is bevonult. A 2009-ben Szentpétervároon megjelent csuvas nyelvű Szentírást hitelességét tekintve a legjobb oroszországi bibliafordításnak tartják.

Érdemes röviden kitérni az idősebb nővér, Luiza Liszina (az *Egy darab kenyér* Lizukja, művésznevén Jumankka) sorsára is. Eva Liszina értelmi fogyatékos testvéréről hamar kiderült, hogy jó érzéke van a formákhoz és színekhez, ezután az írónő biztatására festeni kezdett. Az absztrakt műveket készítő festőnő több képe a csebokszári Csuvas Nemzeti Galériába került, illetve munkáiból eddig két időszaki kiállítást rendeztek.[21] Luiza jelenleg Eva Liszinával együtt Csebokszáriban él.

Az Egy darab kenyér magyarra fordítása során szerzett tapasztalatokról

A novella fordítását 2015 februárjában kezdtem el, Eduard Fomin segítségével. Munkámat 2016 januárjában, tehát közel egy év alatt fejeztem be. E viszonylag hosszú időt indokolja, hogy fordítómunkám kezdetekor a csuvas nyelvet szinte egyáltalán nem ismertem, a mű pedig a csuvas szépirodalom kiemelkedően igényes alkotása, fordítása így egyáltalán nem bizonyult könnyű feladatnak. Az

17 Jakovlev 2012, 75.

18 Liszina 1971; Liszina 1977; Liszina 2005.

19 Liszina 1994.

20 Fjodorov 2008, 452; Fomin 2016.

21 http://artmus.culture21.ru/author.aspx?author=2087 (A festőnő életrajza a Csuvas Nemzeti Galéria honlapján, utolsó letöltés: 2016.04.21.)

általam ismert orosz és német nyelvű variációkat munkám során egyáltalán nem használtam, a csuvas eredetin kívül a mai napig nem olvastam teljes egészében a novella egyetlen, más nyelven íródott változatát sem.[22]

A fordítás során eltelt egy év alatt közel hét hónapot töltöttem Csebokszáriban[23], ahol napi szinten nyílt lehetőségem a mentorommal való konzultálásra, illetve több alkalommal személyesen találkoztam az írónővel is. A mű önéletrajzi ihletésű, főhősei maga a szerző, illetve a mai napig vele élő nővére, Luiza. Így abba a különleges helyzetbe kerültem, hogy egyszerre nyílt lehetőségem találkozni az elbeszélés írójával és annak főhőseivel. A novella helyszíneire (Sajmurzino/csuv. Senyjal; Pervomajszkoje/csuv. Aszla Arapus) sikerült személyesen is ellátogatnom.

Bár a munkám kezdete óta eltelt idő alatt a csuvastudásom számottevően gazdagodott, a mű fordítása – meglepő módon – nem lett lényegesen könnyebb. Ez egyrészt az elbeszélés nívós nyelvi színvonalának, másrészt cselekménye változatos mivoltának köszönhető. Bár a novella mindössze egyetlen nap történetét öleli fel, viszonylag sok helyszínen (városi kollégiumban, falusi házban, kolhozban, boltban, kórházban, étkezdében, a természetben) játszódik, ennek megfelelően a szókincse is meglehetősen sokrétű. Liszina különösen az igék tekintetében vonultat fel rendkívül széles palettát[24], a novellában ugyanaz a kifejezés gyakorlatilag nem fordul elő kétszer.

Az elbeszélésben található természetleírások, hasonlatok és egyéb bonyolult szófordulatok magyarra való átültetése sok esetben okozott számomra fejtörést. Több csuvas kifejezés a magyar fül számára idegenül hangzott, fordításuknak így különös figyelmet kellett szentelnem. („*Szaladunk. Kétoldalt sík mező. Az út mentén egy malom áll. Nyomasztó, sötét árnya végigterül a rozsmezőn. A távolban egy fát pillantunk meg. Ezen az ismeretlen tájon úgy áll védelmezőn a messzeségben, mint egy kedves rokon. Lassan megnyugszunk.* […] *Egy út melletti mocsaras helyen állunk meg. A sekély vizet nedves levelű, húsos gyökerű, sűrű növényzet veszi körül. A leveleket félrehajtva megmosakszunk a hűs vízben. Pihenni már nincs időnk, szaladnunk kell tovább. Körülöttünk forró szellő játszadozik, a távolban délibáb vibrál.* […] *Úgy érzem magam, mint egy kis patak, amely a sodrába vetett követ sem megkerülni, sem elhordani nem tudja.* […] *A lenyugvó napot körülvevő égbolton fodrozódó felhők arany színben játszanak. A végtelen mezőkön két kislány – mint két törékeny szárú virág – hajladozik az őket kergető szélben.*”)

Azonban nem csak a nyelvi nehézségek adta korlátokon kellett átlépnem a fordítás során, hiszen a novella egy számomra korábban ismeretlen földrajzi és

22 Az elbeszélés oroszra fordítását maga az írónő végezte el, több helyen is átírva az eredeti csuvas szöveget. Az ezután elkészült német, svéd, oszét, baskír és tatár változatok fordítói kivétel nélkül az orosz szöveget használták fel, így az *Egy darab kenyér* magyar változata az első olyan fordítás, amely a csuvas eredetit veszi alapul.

23 Csuvasföldi tartózkodásomat a Magyar Állami Eötvös ösztöndíj, illetve a Campus Hungary ösztöndíj tette lehetővé.

24 A csuvas nyelv egyik különleges vonása, hogy a cselekvés módját sok esetben egy jelentésárnyaló, gerundiumban álló segédige és az utána álló finit ige ragozott alakjának együttesével fejezi ki. E szerkezet gyakori alkalmazása különböző igealakok szinte tetszőleges kombinációjára ad lehetőséget.

úgyszintén kevéssé ismert történeti környezetben játszódik. Eva Liszina művében a csuvasföldi növényvilág leírásai különösen érzékletesek. A novellában szereplő növények egy része (koriander, kereklevelű kapotnyak, szümcső, ziliz) Magyarországon nem őshonos vagy nem képezi a hétköznapi ismereteink tárgyát, így – kontextustól is függően – a lefordított szövegbe csak azoknak a növényeknek a neveit emeltem át, amelyek a magyar anyanyelvű olvasók számára is hordoznak információt.

A fordítómunka számomra talán legfontosabb hozadéka egy olyan történelmi szituáció megismerése volt, amelyről Magyarországon ma ritkán hallani. A második világháború utáni Szovjetunió, s ezen belül is egy kis vidéki település életén keresztül bepillantást nyerhettem a hátországban élők, az otthon maradottak és a frontról hazatértek hétköznapi életébe. A nyomorra és az állandó éhezésre az írónő már a novella elején található ajánlásban utal (*a háború után éhen halt senyjali gyermekek emlékére*), s az ekkoriban jellemző kilátástalan életkörülményeket az apa nélkül maradt kisgyermek minden nehézséget leküzdeni akaró, ámde hiábavaló kenyér iránti vágyakozásán keresztül döbbenetesen életszerűen írja le.

*

Eva Liszina műveit nem csak azok rendkívül igényes nyelvezete teszi nemzetközileg is értékessé. Írásainak önéletrajzi vonásain és egyéni atmoszféráján keresztül egy történelmi korszak számunkra kevéssé ismert arcának megismeréséhez és egyúttal a csuvas „néplélek" megértéséhez kerülhetünk közelebb. S ebből a szempontból nézve az írónő műveinek magyarra fordítása és – remélhetőleg – megjelentetése jól beleillik a fentebb felsorolt, magyarul már napvilágot látott csuvas művek sorába.

Bibliográfia

Ajgi 1973 Ajgi, G.: *A sámán fia.* Ford. Ladányi M., Oravecz I., Petri Gy. et al. Budapest 1973

Ajgi 1998 Ajgi, G.: *A sámán templomai avagy Korszakadék*: *Versek.* Ford. Baka I., Bede A., Cseh K. et al. Budapest 1998

Ajgi 2009 Ajgi, G.: *Csillagkép ablakomban.* Versek Cseh Károly fordításában. Budapest 2009

Berecz 2001 *Rokonok söre.* Csuvas népköltészet. Szerk. és ford. Berecz A. Budapest, 2001

Cs. Varga 1985 *Csuvas szó: irodalmi antológia.* Szerk. Cs. Varga I., Ford. Cseh K., Képes G., Matuz J., Oravecz I., Rab Zs. Eger 1985

Fjodorov 2008 *Čuvašskaya enciklopediya.* Tom II. Red. Fyodorov, N. V. Čeboksary 2008

Fomin 2016 Fomin, E. V.: *Čăvaš śyravśisem*. Čuvašskiye pisatyeli. Šupaškar/ Čeboksary 2016

Ivanov 1977 Ivanov, K.: *Narszpi, szép leány.* Ford. Róna-Tas A., Bede A. Eger 1977

Jakovlev 2012 Yakovlev, Yu. V.: *Eva Lisina*. Pultaru tĕnči. Šupaškar 2012

Liszina 1971 Lisina, E. N.: *Śĕn'yal ačisem: poveśsempe kalav.* Šupaškar 1971

Liszina 1977 Lisina, E. N.: *Śĕn'yal ačisem: poveśsempe kalav.* Šupaškar 1977

Liszina 1994 Lisina, E. N.: *Śăkăr čĕlli: poveśsempe kalavsem.* Šupaškar 1994

Liszina 2005 Lisina, E. N.: *Śĕn'yal ačisem: poveśsempe kalav*. Šupaškar 2005

Mészáros 1909 Mészáros Gy.: *A csuvas ősvallás emlékei.* Budapest 1909

Mészáros 1912 Mészáros Gy.: *Csuvas népköltési gyűjtemény* II. kötet: Közmondások, találósmondások, dalok, mesék. Budapest 1912

Róna-Tas 1977 *Mese a tölgyfa tetején: csuvas mesék*. Szerk. Róna-Tas A., Ford. Róna-Tas A. et al. Budapest 1977

Vikár 1979 Vikár, L.: *Chuvash folksongs*. Budapest 1979

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000
NYOMDA KFT KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.
Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249
E-mail: info@print2000.hu
www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.

Pintér Lajos

két mese

Buda Ferencnek

mese

elmentem a világ végéig
lelógattam a lábam
– mint a mesében –
s láttam
ott birkóznak ketten
a teremtő ember
s a teremtett isten

vihar

a viharra mondja
luca unokám:
nézd mama
veszekednek a fák

Füzi László

A tudós költő

Két történet Buda Ferenc nyolcvanadik születésnapjára

1.

Buda Ferencet ezerkilencszáznyolcvanegy őszén ismertem meg, ezerkilencszáznyolcvankettőtől dolgozunk együtt a *Forrás* szerkesztőségében, a lényeget tekintve harmincöt éve közelről ismerjük egymást. Feri negyvenöt éves volt akkor, amikor először találkoztunk, én huszonhat. Érett férfiember és a pályáját éppen csak kezdő fiatal, mondhatnám. A sors nagy ajándékának tartom, hogy eddigi életem nagyobbik részét a közelében élhettem meg, láthattam a legkülönbözőbb léthelyzetekben. Láthattam családja, gyerekei körében, láthattam akkor, amikor a *Forrás*t próbálta védeni a nyolcvanhármas Szárszó-szám okozta riadalmak idején, s máskor is, láttam utazás közben Kazahsztánban és Kirgíziában, ahol hiába voltunk ketten, mégiscsak egyedül volt mindegyikünk. Láttam, amikor örült a Kossuth-díjnak, s láttam és hallottam verset mondani, nem is egyszer, a legtöbb esetben iskolai órákon vagy irodalmi esteken mellette ülve figyelhettem, ahogy emlékezetből mondta a verseit, s azokat erővel ruházta fel.

Sokszor és sok helyen láttam és hallottam verset mondani, most azonban azt a versmondását idézem fel, amikor csak ketten, a feleségem és én hallottuk verset mondani.

Ezerkilencszázkilencvenhat nyara volt, Feriék akkor Sopronban éltek, pár évvel korábban költöztek oda, de sűrűn járt vissza hozzánk a szerkesztőségbe, s azt is tudtam, már akkor, amikor elköltöztek Kecskemétről, hogy visszajönnek majd a városba. Ezerkilencszázkilencvenhat volt, mondom, Feri abban az évben töltötte be a hatvanadik évét, verset kértem tőle a novemberi számba, abban a számban szerettük volna köszönteni. A novemberi számtól még messze voltunk, nyár volt, „vad délután, a föld parázsló, részeg virágok és darázs-szó", mondta volna Kosztolányi, amikor megszólalt a lakásunk ajtaja melletti csengő, Feri állt az ajtóban, fáradtan, a hosszú úttól megtörten, úgy, mint aki Sopronból érkezik Kecskemétre az augusztusi hőségben. Írtam nektek egy verset, mondta, még szinte az ajtóban, s azt is hozzátette, elmondom a verset. Végül a teraszra mentünk ki, ott mozgott valamennyire a levegő, Ágival leültünk a székekre, Feri állva maradt, úgy mondta: *Himnusz haza*, Füziéknek: Áginak és Lacinak, *Homok-haza Szíkföld haza múltam és jövőm halmaza*, s mondta végig a hosszú verset végig a történelmen és a jelenen, egészen az utolsó sorokig: *s én csak hebegek dadogok dűlőiden elindulok lesvén ahogy göröngyeid fölisszák Isten könnyeit.*

Akkor, amikor Feri eljutott az *Isten könnyei* kifejezésig, már az ő szemeiből is hullottak a könnycseppek. Ágival döbbenten figyeltük, a vers erejét, a szerzőjére gyakorolt erejét máskor nem tapasztaltuk meg, akkor igen. A vers ezt követően megjelent a *Forrás*ban, majd a *Homok-haza* című irodalmi képeskönyv címadó darabja lett, antológiadarab, így is mondhatnám, versmondó versenyeken is hallottam sokszor, de úgy, ahogy akkor, ezerkilencszázkilencvenhat nyarán Buda Ferenc nekünk, a vers címzettjeinek mondta, soha senki nem tudja elmondani.

2.

A másik itt elmondandó történetnek is vannak családi vonatkozásai. Ezerkilencszázkilencvennyolc második fele lehetett, már terveztük a kilencvenkilenc márciusi számot, az akkor harmincéves *Forrás* körüli világot szerettük volna megjeleníteni, ezért gondoltam azt, hogy Ferivel interjút készítek, kíváncsi voltam, hogy mit mond a világ dolgairól. Végül abban egyeztünk meg, hogy nálunk találkozunk, aznap nem mentem be a szerkesztőségbe, pedig szeretem, ha mindennap be tudok oda menni, ekörül azóta sem változott semmi. Ági akkor még otthon volt Péter fiunkkal, mi elhúzódtunk valahova, magnót, vagy lehet, hogy már diktafont vettem elő, azon rögzítettem az elhangzottakat. Még nyolcvankettőben készítettem Ferivel egy interjút, kicsit annak a folytatásának szántam ezt az újabb beszélgetést. Végül aztán a hely és a táj körül kötöttünk ki, nyilvánvalóan nem függetlenül az ő Sopron környékén eltöltött éveitől. Fontos, prózai vallomást rögzítettem akkor, mondjuk így, a magnetofonon. Idézem: „… *biztos vagyok benne, hogy a Legfőbb Hatalom, akiben én hiszek, nekem is szánt egy szerepet – következésképpen szánt egy helyet is, egy színteret, ahol a történet, az én történetem lejátszódhat. Tagadhatatlan, hogy az Alföldhöz való elementáris kötődésben óriási része van annak, hogy Debrecenben születtem, ott nőttem fel – azzal együtt, hogy mindig volt elvágyódásom domborúbb tájakra, s hogy az életünk legjava Kecskeméten telt el. Gazdag emberi kapcsolataim alakultak itt ki, kezdettől szívesen befogadtak, s én is magamba fogadtam ezt a tájékot. Persze, ez így még nem elégséges magyarázat, hisz' számos ember éli le ott az életét, ahonnét folyton elvágyódik, ahol nem érzi otthon magát. Akkor hát miért, miért... Kell mögötte lennie valami korábban keletkezettnek, valami olyannak, ami az én életemet akár korszakokkal megelőzte... S az ember lát maga előtt a térképen egy szép kerek földrajzi egységet, Eurázsiának körülhatárolt területét, olvasott is tél-túl egyet s mást ennek a földrajzi egységnek a geológiájáról, őstörténetéről, történetéről, a legújabbat maga is éli már több mint fél évszázada, s rá kell jönnie végül, minden misztifikálást mellőzve, hogy e szorosok, hágók szabdalta, lánchegység koszorúzta medence, ennek is a középtája, ez az alluviális síkság valaminő esszenciája, kivonata, vagy legalábbis tanulságos mutatványa Eurázsia történetének. Ahogy a környező hegyekből eredő folyóvizek lehordtak ide középre kövecset-kavicsot, fövenyt, itt-ott aranyporral vegyesen, uszadékfát, s még minden egyebet, akként jelentek meg itt ősidők óta emberi közösségek, különböző okok, indítékok, vonzalmak folytán, s néhány – nem is túlságosan hosszú – időszak kivételével ennek a földnek mindig nagyobb volt a vonzása, mint a taszítása. Itt mindig lehetett élni, ha hagyták, s nemegyszer ideiglenes menedékül is szolgált – mint például épp napjainkban. A Himnusz hazában lehet, hogy nem ilyen szemszögből, vagy nem ilyen alapállásból ejtettem néhány szót...*"

Miután a munkát befejeztük, Ági ebédelni hívott bennünket, az asztalhoz ülve Feri elővette a maga félszárú okuláréját, az orrára tette, s amikor ez megtörtént, akkor szólalt meg a mi akkor még kicsi Péter fiunk, aki a gyermekek naivitásával, őszinteségével és célratörésével, no meg utánozhatatlan pöszeségével a lényegre törve kérdezte meg:

Buda Feji bácsi, maga tudós?

Péter akkor semmit nem tudhatott a költőről, arról sem, hogy az, aki vele szemben az asztalnál ül, a magyar nyelv tudós ismerője, valami mást érzett-érezhetett meg. Azt, hogy Buda Ferenc a természetnek, a fáknak, bokroknak, madaraknak a tudós ismerőse. Éppen az előbb felidézett beszélgetés során mondta: *„Gyalogolok kint a határban, akár órákig, akár napokig, biztonsággal felhasználhatom az ehető növényeket, óvakodom az ártalmasoktól, nagyjából tudok tájékozódni a felhős és a csillagos égen a szememmel, a legtöbb madarat a röptéről-hangjáról felismerem."* Mindehhez tegyük még hozzá a történelmet és az emberi természetet, ezeknek az ismerete ott van amögött a kifejezés mögött, amelyet az akkor öt-hat éves fiunk használt…

Fekete Vince

Kondenz

Buda Feri bátyámnak, nagy-nagy szeretettel

Távol sötétedik a dombok karéja, felhők
kékes foszlányai vonulnak, remegnek a
tornyok, házak, utcarészek, hol egykor
még szárnyakat próbáló repülések, tél,
nyár, kikelet zajos órái, percei, napjai
pörögtek. Vonatok jönnek, tolatnak,
érkezők, várók, elmenők nyüzsgő serege
hömpölyög, virágok illata, talpfák émelyítő
szaga, ázott ruhák, verejtékbűz, autók, taxik,
buszok, villamos csilingel a sarkon, át a hídon,
míg a folyó a ködöt lassacskán tereli.

Visszhangozza az őszi éj a lépteket, ahogy
mennek köpenyekbe bújva, át az üres téren,
hosszan, az új házsorokon, s a gyárak előtt végig,
hol az éji árnyak rézsút kinyújtózva, ferdén
vetülnek a parki fák sorára, hogy aztán fejüket
lehajtsák a földre vagy a házak tetejére,
arcokat, fejeket vígan paskoló esőre,
tócsákra, foltokra, olajjal kenődve
a keskeny járdán, s az útra, hol autók
rohannak bolondul, tülkölnek, tolatnak,
s valami savanykás füst terjed lassan a

levegőben – mert havazás készül esőre végül,
az este csak díszlet, s lassan minden odakékül…

De miféle napfény, milyen fények égnek
másik felén most a földnek meg az égnek,
milyen napok azok, amik ott lebuknak,
milyen napkeltékre vajon milyen alkonyt
vonnak, és miféle virágok pompáznak
azokban az erdőkben, milyen fák, és a
lombban milyen madarak dalolnak, hallod?,

egyre hangosabban, milyen a motorzaja halálnak,
életnek, s a házak között milyen szmogok,
ködök és esők, havak, porok, észveszejtő
hurrikánok kerekednek, élnek, s aztán… elhalnak?

Fehér csík, s zaj csap át nyugat felé a légen.
Aztán semmi. Csak a vér surrogó vonulását
hallani. Röntgen az űr, süti rajtam át a mását.

Molnár Vilmos

Minimál mesék II.

Buda Ferencnek, nagyrabecsüléssel

Mese a fej vagy írásról

Volt egyszer egy érme. Egyik oldalán fej. Másikon írás. Recés perem a kettő közt körben.

Gizi néni azt mondta: a halál nem az élet ellentéte, hanem a születésé. Manyi néni azt mondta: születés és halál recéz peremet.

Gurul az aprópénz, ki tudja, hogy áll meg.

Egyik oldalán fej: nézel, mint a moziban.

Másik oldalán írás: még nem olvasta senki.

Mese a történetről

Volt egyszer egy történet.

Megtörtént, ahogy megtörténik minden. Egyik pillanatban még nincs, másik pillanatban már volt. Megtörtént, s így befejezetté vált, kerek lett nyomban. Függetlenül attól, hogyan végződött.

Tanulság, jelentés nem fért bele. Nem is hiányzott róla.

Kitűzték rá mégis, mint egy vörös zászlót.

Mese a fejekről

Több dolgok vannak a költők fejében, mintsem az emberek álmodni képesek.

Több dolgok vannak az emberek fejében, mintsem a költők álmodni képesek.

Lövétei Lázár László

Születésnapi episztola-féle

Buda Ferencnek,
2016. november 3-ára

Hogy produkálja magát az idő a Homok-haza partján!
úgy látszik, Tiszakécske se jobb hely Szentdomokosnál:
nyolcvan lesz hamarost Feri bácsi, pedig csak a tegnap
*írtam volt a köszöntő verset a hetvenedikre**…
Meglepetésnek szánnám ezt az episztola-félét,
csakhogy az embert, úgy igazán, meglepni bajos ma:
mindent látott már (mindent is!), pláne ha nyolcvan
*(bár nem az évek száma a lényeg – tudjuk Aranytól***).
S aztán: „harcról" írjak-e? vagy „diktátorainkról"?
„börtönről"? vagy a „szebb napokat látott magyarokról"? –
mindezeket véletlenül ismerem (elvileg) én is,
vagy ha feledném, akkor elolvasok egy Buda-írást…
Nem nyújtom hát „gonddal", „bajjal", „örömmel" a verset,
inkább kérek, hátha ma jókedvébe' találom:
„Negyvennégy éves vagyok, és már ősz, öreg ember –
itt az idő, Feri bácsi, hogy engem öcsédnek adoptálj."

Csíkszentdomokos, 2016. április 16.

* Jobban mondva: a hetvenötöt töltötte öt éve. (*LLL*)

** Vö.: *„Nem évek száma hozza / – Nem mindig – a vén kort elé…"* (Arany J.: *Évek, ti még jövendő évek*)

Gálfalvi György

„Merre tart e rongy világ?”

– A nyolcvanéves Buda Ferencnek –

Régen, nagyon régen, valamikor a hatvanas évek hajnalán, abban az ántivilágban, lázas bandázásaink idején, amikor imádságos áhítattal mondtuk fel egymásnak legfrissebb olvasmányainkat, az utcán, alkalmi majomszigetekbe verődve, járdaszélen, sarkunkra kuporodva, parkok padjára gyömöszölődve, „kocsmák bűzös gőzét tüdőnkbe gyúrva” (Ladányi Mihály), egyetemi bentlakások mosdójának cementpadlóján elheverve, hátunkat a falnak vetve, megszakíthatatlan és befejezhetetlen beszélgetéseink korában, amikor annyi és olyan sürgős közlendőnk volt egymás számára, hogy ha a „csak egy éjszakára” kölcsönkért könyvekben vagy folyóiratokban szívünk vagy lelkünk szerinti sorokra bukkantunk, nem haboztunk egymást legédesebb álmunkból felrázni, hogy élményünket azon melegében megosszuk a másikkal, egyszóval elmondhatatlan és felfoghatatlan rajban repülésünk alatt nem emlékszem pontosan, mikor hallottam vagy olvastam először Buda Ferencről s jegyeztem meg magolás nélkül egyszerre két versét, a Rohamot és a Lennék kisgyermeket. Nem emlékszem, mondom, de arra igen, hogy egyszer csak tudtam őket, sőt, úgy éreztem, mintha mindig is tudtam volna, részei lettek életemnek, tovább is mondtam, azzal a természetességgel beszéltem róluk, hogy közös tulajdonunk egy olyan korszakban és légkörben, melyben baráti beszélgetéseink során szóleleményeinket, fordulatainkat közösen használtuk, fogalmainkat nem egymástól, de egymás hatására önmagunktól tanultuk el. Nem volt ez pimasz plagizálás, azok az ötletek, fordulatok, szójátékok ott lógtak a levegőben körülöttünk, csak le kellett rángatnunk őket lebegő állapotukból.

Buda Ferenc hat évvel idősebb nálam, ez a hat év abban a korban – ő is, én is a húszas éveinkben jártunk – nagyon lényeges távolságnak tűnik, ráadásul ő akkor már túl volt a verseiért kapott börtönbüntetésen, s huzamos tanyasi segédtanárkodás állt mögötte; összehasonlíthatatlanul érettebb és tapasztaltabb volt, mint én és jórészt nálam fiatalabb nemzedéktársaim. Mégis magunk közül valónak éreztük. Azokban a lázas hatvanas években olyan, partikuláris jegyeikben különböző költők kerültek hozzánk

közel az irodalom akkor is (és mindig) határtalan hazájában, mint Csoóri Sándor, Váci Mihály, Ladányi Mihály, s mellettük a korban fiatalabb Buda Ferenc, mert gondjaikban, indulataikban, törekvéseikben s mindenekelőtt közérzetükben a sajátunkra ismertünk. Ezért jegyeztük meg olyan könynyen és mondtuk fel egymásnak és alkalmi hallgatóságunknak újra és újra verseiket. Éles az emlék, feledhetetlen. Buda Ferenc *Roham* című versének refrénjét ma is több nemzedéktársam hangján hallom:

vagyok bátor jó vitéz
megyek hídon által
öklelőzöm ördöggel
birkózom halállal

És több hangon, barátaim egykori hangján hallom a *Lennék kisgyermek* sorait is:

Foganni könnyű. Világra jöttem,
suhogó kések között születtem,

s felnőttem én is, mint más, dologra
akár az apám s az anyám: a gondra.

Csináltam ezt-azt, így-úgy megéltem –
Arasznyi múltam el nem cserélem.
Mi volt, mi nem lett eddig, mindegy már.
Felnőttem. Élek. Enyém a leltár.

Valami mégis megszakadt, félbe.
Egy évig egyszer játszani kéne.

Szánkózni télben, fürödni nyáron
Csücsülni hajlós cseresznye ágon

(…)

Játszani gyerünk! Játszani! Jól van!
„Kiskacsa fürdik fekete tóban" –

Nem megy a játék. Kezemben vas súly.
Zuhogó vérem verése, lassulj.

Pókok türelme segít, ha láz van,
Gondok közt fekszem, zörgő vaságyban.

Vaságyból, gondokból bőven kijutott Buda Ferencnek. Önéletrajzi vallomásában írja: „Életem kezdetén különféle pince-albérletekben laktunk. Anyám szavaiból tudom, hogy járni is így tanultam meg: pincelépcsőn, felfelé kapaszkodva." Az a pince nagyon mélynek bizonyult: Buda Ferencnek sokáig kellett konokul kapaszkodnia, amíg egyenesbe ért, s vándorlásai után Bács-Kiskun megyében, a Forrás szerkesztőségében otthonra és viszonylagos biztonságra talált. Elmondom itt azt is, mert nem lényegtelen: apjának hat gyermek szólítja, nekik is otthont kellett teremteni.

Egykor, huszonévesen, *Roham* című versében, hangzatos fogadkozás nélkül, de a veszélyeket higgadtan megsuhintva így vallott arról, hogyan szándékozik élni:

Jó lelkiismerettel és elkészült elmével
állok ide, fegyvertelen. Meg nem puhultam,
meg sem lágyultam, alku ma sincs.
Szakadék életünk örökös küzdelem az
örömért, maradék ifjúságunkért.
Konok hit nélkül nem megy. Nélkülünk ki
hajtaná végre a virradatot?

Több mint fél évszázaddal e sorok olvasása után, korántsem elfogulatlanul, legjobb lelkiismeretem szerint alapos tárgyismerettel tanúskodásra jelentkezem: Buda Ferenc, az ember és a költő, a költő és az ember hű maradt fiatalkori eszményeihez, vállalt, de tételesen még verseiben is ritkán hangoztatott elveihez. Mi, olvasói és barátai, akik pályáját követtük, csodálattal és elégtétellel tapasztalhattuk, hogy az ő esetében az élet és a mű valóban *életmű*, elválaszthatatlanul összetartozik, szimbiózisban él egymással. Az utóbbi évtizedekben, amióta szabadabban mozoghatunk, gyakrabban találkozunk, arra is alkalom adódott, hogy különböző fórumokon és egyletekben, éles helyzetekben, tétre menő viták tűzkeresztségében figyeljem Buda Ferencet, aki ezekben az ütközetekben nem látványosan, dörgedelmes tirádákkal, hanem alkatából adódóan szűkszavúan, visszafogottan, olykor csak szinte észrevehetetlen gesztusokkal, szemvillanással vagy mimikával, ellenlábasainál meggyőzőbben érvelt véleménye mellett, és éppen ezzel hallgattatta el a csahosokat.

Van olyan hangulatom, amelyben késztetést érzek, hogy le-levegyem a polcról Buda Ferenc régebbi köteteit, de ugyanazzal a feszült figyelemmel olvasom az új Buda Ferenc-verseket is, mint azokban a lázas hatvanas években. Ezek az évek nem lázasak, ez az évezred számomra idegen, ismerkedni ismerkedek, de megbarátkozni nem tudok vele. Buda Ferenc versei szikárabbak, fanyarabbak lettek az idők során, de éppen szikárságukban emlékezetesek, mert tudni vélem, mi kopott le róluk. Csakúgy, mint fél évszázaddal

ezelőtt, a költő közérzetében a saját közérzetemre ismerek, aggodalmai az én aggodalmaim. Ebben a világban, melyben az ő szavaival „nemcsak örökösül, hanem elődül is élünk”, van miért, van kikért aggódnunk. Vele együtt kérdezem, vele együtt kérdezzük a végtelen kékséget eltakaró felhők alatt elhúzó vadlibák szárnyalását figyelve: „vadlibák, ti vadlibák / Merre tart e rongy világ?”

Szüntelen hadakozásban elcsörtetett ifjúkorunkban, ha valakiről jót akartunk mondani, így jellemeztük: elmennék vele felderítőbe. Buda Ferenccel ma is elmennék. Mellette biztonságban tudnám magam. Alkati titkát ismerem: nem csak önmagához maradt hű, képtelen lenne másokat cserbenhagyni.

Barátom, bajtársam, kenyeres és poharas pajtásom, nyolcvanra menendő Buda Ferenc! Bár távol élünk egymástól, jó volt, s ma is jó tudni, hogy a világon vagy!

Betűk, születésnapra

Aki anagrammát költ, a hűség, fegyelem és játékosság embere. Makacsul hűséges a választott szóhoz-szavakhoz, a látszólag szűk nyelvi lehetőségek keretét a szójátékosság szigorú derűjével, absztrakt logikájával tágítva. Megy a maga útján, mely a nyelv egy parányi csillaga által kijelölt, erre-arra kanyargó verbális út.

Buda Ferenc, a versszövő, a prózavésnök, a műfordítás ezermestere anagrammát is fúr-farag. A mai magyar lírában ő az anagramma-poézis legihletettebb, legcsavarosabb eszű, csípős humorú rátermettje. Munkásságának a betű-átvető szó- és versteremtés is egyik érdekes színe. Mint anagrammátor (akként is), az ízekre szedett nyelvi világ betűatomjait, a szétszálazott tapasztalat tanulságait új szómolekulákká, morális megfontolásokká formálja, hogy ami volt és ami lett, egymást értelmezze a könnyeden kacsintó konok komolyság jegyében. Amit a vezérszó margójára jegyez, főszöveggé válik. Kezdet és kifejlet eggyé szervesül a Buda-anagrammában. A Buda-versben.

Buda Ferenc nyolcvanéves.

Buda Feri 80.

Tavaly, amikor még 79 sem volt, egy szavalóverseny zsűrijében csodáltuk, mérlegeltük, pontoztuk együtt ifjú versmondók – Buda Ferenc-verset is mondók – teljesítményét. Panaszkodott néha, hogy ín, izom rozsdásodik, de legfeljebb jó negyvenesnek tűnt, aki pompás géneket örökölt, s mokányan, ezüstszakállasan rögvest nekiindulhatna a Csomolungma meghódításának – átvágva Ázsia számára oly kedves országain, kultúráin –, ha sokzsebes mellénye fölé kapucnis hókabátot is ölt. Mindenki Ferinek szólította. Én ugyancsak, és örülök, hogy már vagy negyven esztendő óta tehetem, kézfogásától nyerve az engedélyt, vitáinkban sem veszítve az egyenes tekintetű összenézés ajándékát.

Buda Feri 80? Buda Feri kortalan, épp mert kora van, kor, amelynek lírai összképét nem kevesek társaságában ő is maradandóan alakította.

Beírom nem a költészet srófjára járó, de játékra programozott szürke agysejtjeim keresőjébe: *Buda Feri kortalan.*

Melyik a legelemibb emberi erénye, poétai serkentője is egyben? A kendőzetlen igazság fájó-szép kimondásának szándéka minden téren. *Anti-fabula rekord.* Ami hamis, taszítja; ami a szabadság rendjét és a rend szabadságát sérti a személyes, társadalmi, természeti és kozmikus világban, az ellen szót emel. *Adieu, rabolt frank!*

Hol, mikor lényegült benne művészi ihletéssé indíttatás, tehetség, célkitűzés? Címerébe e sor kerülhetne (az aposztróf is fontos): *Akiben forrad' utal.* Forradalom. Forradás. Forrad. Forrás. És *a* Forrás. *Túl a falon* és „innen a falon", hogy ezúttal

1956 őszére visszapillantó verseskötetének címe pattintsa az „anagrammát". Soraiból jótékony életerő árad, nyelvi energiává feszülve. Rá mindig lehet számítani, őt, az erőset (a műveit) mindig lehet segítségül – olvasmányul, élményül – hívni. *Bika…?! Na, urald, Forte!* Te, Forte, messzire látó, ki *abdai falu-kornert*: Radnóti-szobrot szem elől ugyanúgy nem tévesztesz, mint (Balassin, Aranyon, Adyn, József Attilán iskolázódva) illyési példát, Nagy László-intést, Tandoritávot, jurtákból felszálló dallamfüstöt, tényleges próbáit most kiálló modernitást sem.

Buda Ferenc nyolcvan.

Örvendjünk, s kívánjuk, hogy még sokáig örvendhessünk írásainak és személyének.

Éltesse Isten!

Akar bort, deli faun?

Akarjon!

Tarján Tamás *(sámán tartja…?)*

Dobozi Eszter

Diftongusaik zenéltek

Buda Ferencnek

Három nap volt, három éjjel,
hogy hallgattam földijeid,
diftongusaik zenéltek;
míg én, a megátalkodott,
csak sírtam egyre nyüszítve:
mi jön még! Mi mindent vesznek
tőlünk el? Mennyi áldást von
vissza még az Úr? Egyszer, hogy
járni megtanultunk. Egyszer
a látást, hallást. Ahogyan
fogyatkozó társainkra
nézek, egyre több s több a jel:
mennyi mindenről mondunk le
önként egy csepp lélegzetért,
s amennyit percnyi élet ér.
Csak azt ne kívánja az Ég,
hogy képzeteink od'adjuk!
Három nap volt, három éjjel,
hogy hallgattam földijeid,
s diftongusaik zenéltek…

Alföldy Jenő

„Szólásért való ének”

Uramisten, ügyelj reám,
mert érkezett nagy nyavalyám,
feljött napom pusztaságra,
jutottam rideg szállásra.

Elért az idő haragja,
fekete aszály évadja,
forgok sokféle próbákon,
vergődöm betonkamrámban.

Anyám méhéből kivontál,
szólván néven szólítottál,
terhet rám bőséggel raktál,
gondból rakott fészket adtál.

Bújdostam szoros utakon,
ismeretlen földhátakon,
hosszában poros pusztáknak,
széltiben szikes mezőknek.

Homokszitáló szelekkel,
sófehér felhőfalakkal
hágtam a hegyek hátáig,
fatenyészet határáig.

Szavam fogytán gyéren szóltam,
gyarló voltomban némultam.
Hideg vassal száraz fába,
kezdettem én más munkába.

Haj, de erőm viaszfüstből,
valék vásári ezüstből.
Konok fámat kemény ékkel
szilánkokra zúztad széjjel.

Szánj meg, Uram, ügyeimben,
lakhassam ligeteidben,

szárnyad árnyékában rejts el,
tollaiddal te fedezz el.

Fölépítsd puszta falaim,
újítsd romlott oszlopaim,
veszteg álló vizeimet,
indítsd meg énekeimet.

Halál porába ne fektess,
igaz utamra egyengess,
szegények rút szégyenfája,
ne legyek világ szajhája.

December hideg havában,
kilencszázhetvenháromban,
emez éneket szerzettem
szorongatott perceimben.

Buda Ferenc nem csak nagymestere a költészetnek. Azon kevesek egyike ő, akikről úgy érezzük: szívünkből énekelnek. Akik megmozdítják mélyen élő közösségi – mondhatom így is: nemzeti – lelkületünket. Mint legjobbjaink, úgy viszonyul a magyar költészet hagyományaihoz: saját fájdalmaiban a régiekét is átérzi, látva történelmünk ismétlődéseit.

Szólásért való éneke a magyar népköltészetnek abból az örökségéből táplálkozik, amelyet bujdosóéneknek vagy kesergőnek nevezünk. Két ilyen dalt említek meg – bárki ismeri őket, aki otthonos népköltészetünkben. Egyik az *Erdő mellett estvéledtem*, a másik az *Elindultam szép hazámból*. E két dalban, főként az *Erdő mellett estvéledtem* kezdetűben vélem fölfedezni Buda Ferenc költeményének előképét. A bujdosóének a magyar nép, a szegénylegények, vándordiákok, zsold híján szélnek eresztett végvári vitézek észjárása szerint való. Buda Ferenc versében a számos alliteráció még jóval régebbi eredetre utal „kalevalás" jellegével.

A vers írásakor Buda Ferenc érezhetően az otthonkeresés gyötrelmeit élte. Műve az *Erdő mellett estvéledtem* dallamára énekelhető. Felötlik bennem egy másik nagy költőnk, Csanádi Imre verse, az 1938-ból való *Hazátlanul*. Az kétségtelenül az *Elindultam szép hazámból* „nótájára" szól. Tudom, Buda Ferenc is kedveli Csanádi verseit. Konkrét hasonlóságot abban láttam földerengeni, hogy a régi kesergők motívumaihoz mindkét költő művében fölmerül az önmagával szemben támasztott erkölcsi aggály, illetve követelmény. Csanádinál így: *„Látom, leszek bitang legény, / haza se hazamegyek én"* – s még elrettentőbb öniróniával: *„kárhozatra elindulok"*. Buda Ferencnél pedig, szép inverzióval, emígy: *„szegények rút szégyenfája / ne legyek világ szajhája"*. Buda Ferenc versének orgonapontja a fohász Istenhez: *„indítsd meg énekeimet"* – betölthessem hivatásomat.

Buda Ferenc *Szólásért való éneke* bujdosódal, hazátlanságot panaszoló ének, de nevezhető ars poeticának is. A kuruc kesergők leszármazottjának is tekinthető; a harmadik szakaszban az édesanya emlegetése, hogy az éneklőt minek is szülte

világra, számos szegénylegényénekben és népdalban meglevő motívum. Az elődök között sejtem Balassi Bálintot is, aki a korabeli szokás szerint az utolsó versszakban azt is eldalolta, hogy mikor s milyen alkalomból született a dal; a *Szólásért való ének* ebben rá emlékeztet. Hadd említsek még valamit, ami közös bennük a remeklésen fölül: Balassi is sokszor volt honját a hazában nem lelő bujdosó, mint egy időben Buda Ferenc, és Buda Ferencnek is van a méltó utódlással kiérdemelt Balassi-kardja. A vers második szakaszában a *„vergődöm betonkamrámban"* sorról nem tudhatom, az 56-os forradalom utáni megtorlás helyszínére, a költő által belülről megismert börtöncellára utal-e, vagy egy csöppnyi panellakás nem éppen a költő nagy családjához méretezett szobácskájára. A *„Bújdostam"* szó elhangzik a versben, s a többszöri fohászkodás – az *„Uramisten"*, a *„szánj meg, Uram, ügyeimben"* fohásza is az Erdő mélyén estvéledtem soraival, de Kölcsey *Himnusz*ával is rokonítja a művet (*„Szánd meg, Isten, a magyart"*). Úgy emlékszem, énekeltük együtt Buda Ferenccel és más jelen levő társunkkal az említett népdalokat a Duna menti éjszakában, a veránkai táborozások valamelyikén, talán a Gemenci-erdőség őzei fülelték, talán az éjszaka portyázó fülesbaglyok. Szívünkből szóltak a dalok akkor is, ha nem olyan szépen, mintha a Kodály-iskola kórusa énekelte volna.

Kedves Feri, talán nem tartod stílustalanságnak, ha egy felszólítással köszöntelek, ha már *Szólásért való ének* című verseddel összhangban Ady Endrét idézhetem: *„Diák, írj magyar éneket!"* – A továbbiakra ezt kívánom neked ifjonti éveid nyolcvanadikán.

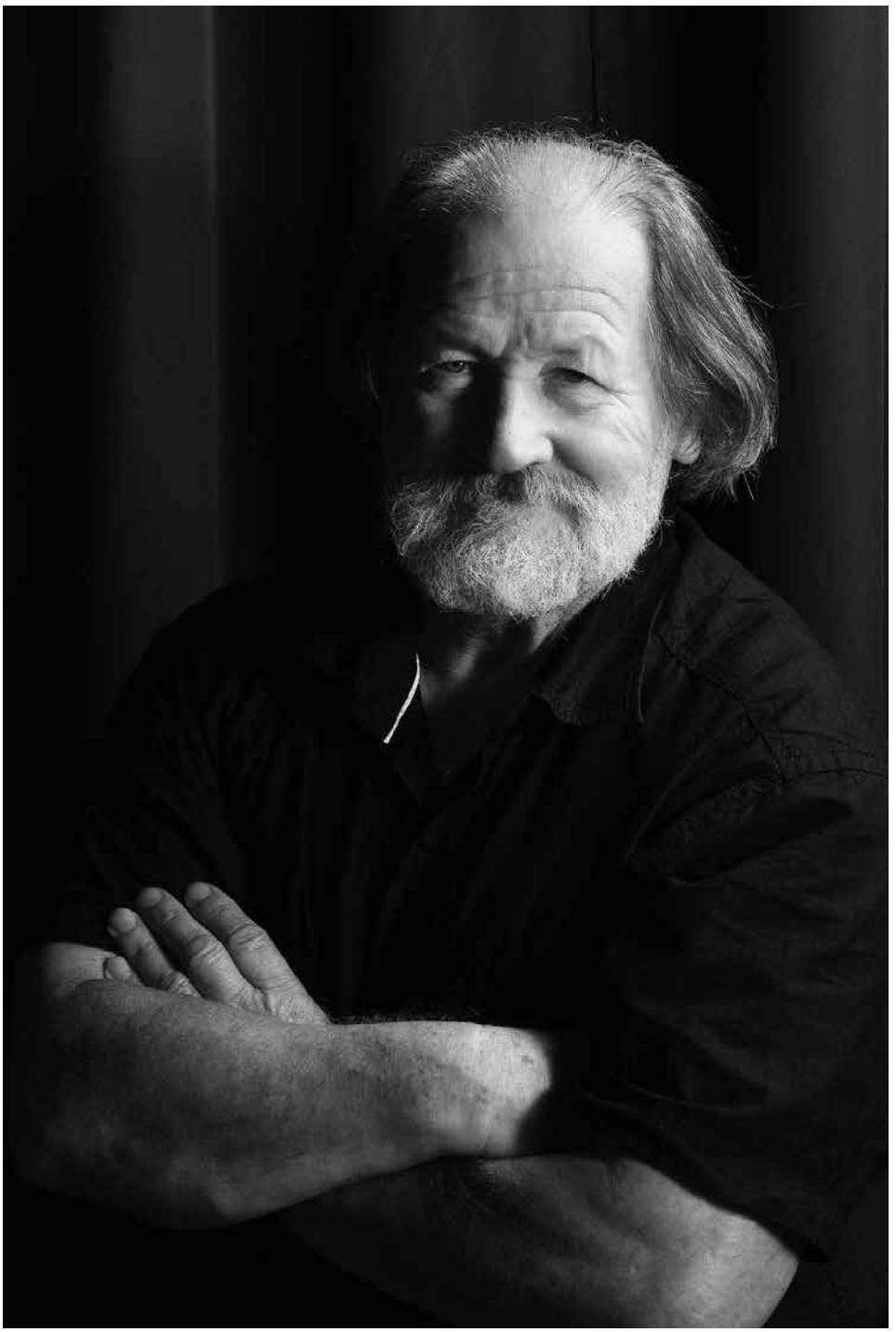

Bahget Iskander fotója

Buda Ferenc

A Város

Zaj, tagolatlan
lárma – itt csak süketként
találhatsz csendre.

*

Sajog e nagy test
lüktető érrendszere
el-eldugulva.

*

Mozgólépcsőkön
gyűrődve árad le-föl
az élő massza.

*

Eget nem látva
futkosunk csak idelent:
hangyák a bolyban.

*

Fedeles hátú
rovarok sokasága:
gépkocsicsorda.

*

Őt minek hívjam?
Víg utcazenész? Netán
muzsikus koldus?

*

Tömeg vagy magány?
Ettől s attól egyaránt
torzul a lélek.

*

Új kor szülötte:
kenyérhéjra taposva
mond miatyánkot.

*

Lakosság? Nemzet?
Fogyaszt, ürít, szemetel –
létét betölti.

*

Imitt-amott egy
kicsi gyermek nyiladoz.
Remény virága?

*

Jó, hogy nem vagyok
kutya: ily sok szagtól én
megzavarodnám.

*

Lám: e rongyok közt
fetrengő hajléktalan
én is lehetnék.

Járok csak körbe körbe

Az elszalasztott órák és napok
foszlányait a huzat szétsodorja
hol hagytam el hol hagytam el vajon?
előkerül néhány de ismeretlen
írás fakul a koszlott cetliken
vagy tán mégis az én kezem vonása?
mi végre írtam? mit tervezhetett
az az énem? a régtől ottfelejtett
ötletcsíra sápadtan kókadoz
életre kelteném de mindhiába
kísérletem csöndes kudarcba fúl
kupac kopárlik már a törmelékből

*

Sziszegnek szúrnak sebző mondatok
egy tüske-szó a bőrön áthatolva
akár a toklász egyfelé halad
erek idegek között egész a szívig
elfészkelődvén ott már nem mozog
csak épp keresztbe fordul hadd sajogjon
tökély e komfort helye végleges
száz éven át ellesz így jó esetben
ráforr a húsra hozzászervesül
hamar a fájón lüktető szövethez
betokozódik arra vár talán
hogy jobbik éned végül majd kivesse

*

Humanizált meg atavisztikus
stratégiák vad gáttalan erőszak
véres merénylet terrortámadás
torz eszmék sőt a végtelen kegyelmű
Isten nevében öldöklő hadak
menekülő meg veszteglő családok
milliói élet- s halálveszély
erős a gyengét sorra eltiporja
e tekintetben semmi változás
létem zugában olykor eltűnődöm:
vajon egy kósza hangya vagy darázs
számíthat-e az én kíméletemre?

*

Falak határok éles szögletek
fityiszt mutat e konzumált szabadság
titkolt szabályok láthatatlanul
hálóba vonnak utad elrekeszti
egy vashuzalból egybeszőtt kerítés
beletörődsz innét már nincs hová
szárnyak vitorlák összehajtogatva
elnyugszanak a legalsó fiók
belső zugában végképp elfelejted
világraszóló álmaid csavarsz
kettőt-hármat a melegvíz-csapon:
e kád leszen elképzelt óceánod

*

Megtapasztaltam békét s háborút
volt jó Anyám s Apám kik fölneveltek
hű szív köröttem húsznál több dobog
szerettem éltem s élni még szeretnék
tengert is láttam (igaz: csak alig)
de eljutottam Ázsia köldökéig
Kanada Kína Afrika és a többi
vágyott bolyongás végképp elmarad
néhány kalandról – mit mondjak? – lecsúsztam
új út csak egy mi várat még magára
számot adni bár arról nem fogok:
mélyrepülés a márgás altalajba

*

Kiszikkadt fű meg süppedő homok
fakó csapáson járok már mióta
fogalmam sincs vajon ki hagyta itt
követem mégis mint egy alvajáró
magam sem emlékszem hogyan mikor
mi végre kezdtem el taposni rajta
s bizony ma már hírül sem délcegen
inkább kissé rogyottan s hogyne látnám:
körömön kívül tágas egyenes
többsávos út sírig lebetonozva
de én inkább ehhez ragaszkodom
s amíg bírom járok csak körbe körbe

*

Már este van múló napom zaja
eloldalog s a csönd felett madárfütty
cifrázatai rezgő fényeket
sugárzanak egy nagyra nőtt akácfán
én meg csak hallgatok hisz nincs szavam
ami e hangot híven visszaadná
és percről percre nő csodálatom
tudnám-e én is ily tökéletesre
csiszolni gyarló énekem? vajon
befogható e véges végtelenség?
ott fenn rigódal röpdös lenn a porban
halott fióka élet meg halál

Számvetés

Küszködvén egy élethosszat,
láttam sok jót s néha rosszat,
lelket soha nem cseréltem,
mulasztás a legtöbb vétkem.

Orosz László

Két filmes vallomás

Katona József nyomában

Séta Kecskeméten

„Köszönöm azt a helyet, melyen bölcsőm rengett és a sírt amelyben egykor jó szüleim elnyugodnak, ha magam elmúlok megmarad ezen sorokban érted égő szeretetemnek bélyege."

A Katona József és a Bánk bán utca kereszteződésében áll a költő többször átépített szülőháza, ahol 1791. november 11-én látta meg a napvilágot. Az épületen 1883-ban helyeztek el emléktáblát, 1970-ben pedig itt nyílt meg a Katona József Emlékmúzeum, amelyet a bicentenárium alkalmából most felújítanak.

Katona József emlékét őrzi az a „kettéhasadt kő" is a kecskeméti városháza előtt, amely azon a helyen áll, ahol 1830. április 16-án meghasadt a szíve. Aközben érte a halál, miközben városi főügyészként a délutáni órákban hivatalába igyekezett. Az emlékkövet 1934-ben helyezte el itt a Katona József Társaság. Ez alkalomból írta Sántha György az *Itt* című verset, amelynek első szakasza így hangzik:

„Itt tört meg árva szíve. Itt e kő
hideg habját veté föl az Idő,
hol elbukott s elnyelte sárgazöld
aranyhullámú, drága anyaföld."

1930-ban, halálának 100. évfordulóján állították fel a Szentháromság temetőben monumentális síremlékét, Márton Ferenc és Siklódi Lőrinc alkotását, amely

---

Katona József születésének 200. évfordulóján, 1991-ben a Kecskeméti Televízió egy Katona József munkásságát bemutató hatszor ötperces sorozattal csatlakozott a bicentenáriumi megemlékezésekhez. Ebben dr. Orosz László nemcsak szakértőként működött közre, hanem személyesen kalauzolta a nézőket a képernyőn. A nagy tudású irodalomtörténész pontosan érezte, milyen stílust kíván a televíziós műfaj: közérthetően, szemléletesen, élvezetesen beszélt Katonáról. A sorozatot bemutatta a Magyar Televízió is, mégpedig főműsoridőben, közvetlenül az akkori legnézettebb műsor, a 19.30-as híradó előtt, országos ismertséget hozva dr. Orosz Lászlónak.

A Kecskeméti Televízió sorozatának készítésében közreműködtek: Pálinkás Albert, Gábor János, Gubényi Attila, Komonyi Dezső, Tasi Attila, Tomek Walter. A szöveget közreadta a sorozat szerkesztője, Kállai Erzsébet.

jelenleg az új köztemetőben áll. A szobor Katona *Bánk bán*jának egyik alakját, Petur bánt ábrázolja. A síremlék avatásakor Móra Ferenc is beszédet mondott. *„Dugonics András városából hoztam ezt a koszorút Katona József városába, erre a csodálatos pontjára a magyar földnek, ahol már száz év előtt is megtermett a babér. Hódolatukat hozták a vidéki írók az irodalom halhatatlanjának, a takácsmester fiának, aki a magyar irodalom Tiborcával a magyar irodalom nagyura lett."*

A vasútállomás melletti parkban látható Dunaiszky László Katona-szobra, amelyet 1861-ben lepleztek le. Felállítását Kecskemét Széchenyije, Horváth Döme kezdeményezte, aki 1856-ban és 1860-ban Kecskeméten megjelentette a *Bánk bán* harmadik és negyedik kiadását, s ő lett már időskorában, 1891-ben a Katona József Kör első elnöke.

Czélkuti-Züllich Rudolf 1858-ban készült Katona-szobrát először Budapesten, a régi Nemzeti Színház előtt állították fel. Ekkoriban nemcsak irodalmi elismerésnek, hanem az elnyomatás elleni tiltakozásnak is számított a *Bánk bán* szerzőjének szobrot emelni. A szobor azonban a műértőknek nem tetszett, így nemsokára a Nemzeti Színház udvarára száműzték. 1881-ben szállították Kecskemétre, ahol előbb a Műkertben helyezték el, majd a színház mellett állt, végül 1962-ben került a Katona József Gimnázium előcsarnokába. Lehet, hogy innen is továbbvándorol, Katona szülőházának udvarán a kiállítás részeként kívánják elhelyezni.

Vigh Tamás Katona-szobrát a színház melletti parkban 1962-ben Kecskemét másik nagy szülötte, Kodály Zoltán avatta fel. Avatóbeszédében a tőle megszokott finom iróniával méltatta a nem a tehetséget, hanem a származást néző rendszer oldódását: *„Ma már Ady Endre is bekerülhetne az egyetemre, bár kulák származású. És ha egy Katona József születne, az előtt sem volna zárva a főiskola, mert apja becsületes takácsmester volt, aki egy vagy két legénnyel dolgozott."*

A kecskeméti színházat 1896-ban a Nemzeti Színház művészeinek *Bánk bán*-előadásával avatták fel, majd 1916-ban nevezték el Katona Józsefről. Azóta is gyakran játsszák itt a *Bánk bán*t, amit utoljára 1987-ben újítottak fel. Városunkban nemcsak a színházat, hanem a múzeumot, a könyvtárat, az egyik gimnáziumot és az egyik könyvesboltot is Katona Józsefről nevezték el. Több kecskeméti utcanév is a Bánk bán főbb szereplőit idézi: Bánkot, Melindát, Tiborcot, Peturt.

Így van ez rendjén azért is, mert nincs még egy élvonalbeli magyar író, aki annyira egy városhoz kötődne, mint Katona. Nem csak Kecskeméten született, nem csak itt halt meg, életét is szinte megszakítatlanul ebben a városban töltötte, mert pesti és szegedi iskolázása, majd pesti jogász és ügyvéd korában is rendszeresen hazajárt a szülői házba. *Bánk bán*jának mindkét változatát Kecskeméten keltezte, drámáját a város főbírájának és tanácsának ajánlotta. Legnagyobb terjedelmű, sajnos befejezetlenül maradt műve Kecskemét története. Ennek előszavát e megható mondatokkal zárta: *„Köszönöm azt a helyet, melyen bölcsőm rengett és a sírt amelyben egykor jó szüleim elnyugodnak, ha magam elmúlok megmarad ezen sorokban érted égő szeretetemnek bélyege."*

Út a Bánk bánig

„Az én örök útmutatóm azon pályára int engemet melynek környül állásai megtiltják ezentúl e hasonló munkálódást édes nyelvemen."

Katona ükapja 1658-ban költözött Kecskemétre a Szatmár megyei Kántorjánosiból a II. Rákóczi György erdélyi fejedelem szerencsétlen lengyelországi hadjáratát követő tatárdúlás elől menekülve. Dédapja a Rákóczi-szabadságharc idején kocsiskodó ember, fuvaros volt, aki közel százesztendős korában halt meg. Apja takácsmester volt, négy gimnáziumi osztályt is végzett, verselgetett, kisebb városi tisztségeket is viselt. Középiskolai tanulmányait Katona három városban végezte, Pesten, Kecskeméten és Szegeden, mindhárom helyen a piaristák iskolájában. Nem volt kitűnő tanuló, de jól megtanult latinul és németül, s különösen érdekelte a történelem. 1810-től 1813-ig joghallgató a pesti egyetemen, s közben színdarabokat fordít, ír a rondellában, egy színházzá átalakított körbástyában, majd az azóta lebontott Hacker-házban játszó társulat számára. Delektáns aktorként, műkedvelő színészként maga is színpadra lép, például az általa fordított *Szmolenszk ostromlása* című darabban. Nagy sikerű műve a *„Luca széke karácsony éjszakáján"*, amelyet 1813 karácsonyán mutattak be, s még a múlt század végén is játszották.

A társulat körülrajongott primadonnája a fiatal Széppataki Róza. Katona beleszeret. A rá jellemző bátortalansággal csak nevének kezdőbetűivel aláírt levélben vallja meg szerelmét: *„Holnap jókor haza kell utaznom. Én magát véghetetlen szeretettel szeretem, s lelkemben hordom képét, mióta először színpadon megláttam játszani, s ezen szende képet fogom titkon keblembe zárva, végleheletemig hordani. Ha meghallgat s hajlandó hozzám, egy darabka rózsaszín szalagot, ha meg nem hallgat, egy darabka fekete szalagot zárjon a felelethez. E két szín fogja éltem irányát kormányozni. Ha rózsaszín lesz a jel, félév múlva visszatérek Pestre s akkor bővebben fogok nyilatkozni; ha fekete lesz, akkor szívem örökre gyászolni fog."*

Róza nem sejti, ki az a K. J., aki szerelmet vallott neki, férjhez megy színésztársához, Déry Istvánhoz. Katona később vígjátékot írt arról, hogy Déryné azt a rózsát, melyet egyik rajongójától kapott, egy másik rajongójának ajándékozta. Az asszony emiatt örökre megsértődött rá.

A jogot elvégezve Katona jurátusként Pesten marad, de a színházzal való kapcsolata meglazul, történelmi tanulmányokkal foglalkozik, történeti drámákat ír, ezek azonban, részben a cenzúra tilalma miatt, nem kerülnek színpadra. Édesapja kívánságára is úgy dönt, hogy a bizonytalan kilátású színészkedés, színműírás helyett a biztosabb jövőjű jogi pályán keresi boldogulását. Mint írja: *„Az én örök útmutatóm azon pályára int engemet melynek környül állásai megtiltják ezentúl e hasonló munkálódást édes nyelvemen."*

A Bánk bán születése

„Ha azon eredeti nemzeti színdarabok, melyek hőseinket elevenen előnkbe teszik ritkák nem volnának is literatúránkban, még is akkor is az elsők között érdemlene helyet, ez a Bánk bán."

Az *Erdélyi Muzéum* című folyóirat első számában, 1814-ben, az alapító szerkesztő, Döbrentei Gábor pályázati felhívást tett közzé a Kolozsvárott építendő színház avató darabjára. Katonát ez a pályázat visszaszólította a drámaírói pályára, tárgyául a magyar történelemnek egy megrázó eseményét választotta: 1213-ban a magyar urak meggyilkolták II. Endre király feleségét, Gertrudist, a merániai hercegnőt. A régi magyar krónikák úgy tudták, hogy a királyné meggyilkolásának közvetlen oka az volt, hogy öccse, nénjének segítségével elcsábította az ország nádorának, Bánk bánnak a feleségét.

„II. András felesége az Almániából való Gertrudis úrnő volt. Vele nemzette Bélát, Kálmánt, Andrást és Boldog Erzsébetet. De óh, milyen fájdalom, az említett úrnő kétségkívül az emberi nem ellenségének sugalmazására a nagyságos Bánk bán úr feleségét erőszakkal kiszolgáltatta egyik idegenből jött fivérének, hogy csúfot űzzön belőle. Emiatt a Bor nemzetségből származó Bánk bán kardját a királyné vérével szánalmasan beszennyezte és szörnyű sebet ejtvén rajta az Úr 1212. évében megölte."

A történet a 16. századtól kezdve Európa számos országába eljutott, sokan feldolgozták versben, drámában, elbeszélésben, többek közt a magyar Valkai András, a német Hans Sachs, az angol George Lillo. Katona minden olyan történeti művet „átbúvárolt", amelyből adatot remélhetett a kor és az események hiteles ábrázolásához. 1815. július 30-án keltezte elkészült ötfelvonásos drámáját. Hitelesen máig sem tudjuk, végül is elküldte-e Kolozsvárra. 1818-ban, amikor a pályázat eredményét közzétették, Katona művét nem említették, az azonban bizonyos, hogy az író bírálatot kért jogász és drámaíró társától, Bárány Boldizsártól. Bárány részletes elemzést készített Katona drámájáról, megállapítva: *„Ha azon eredeti nemzeti színdarabok, melyek hőseinket elevenen előnkbe teszik ritkák nem volnának is literatúránkban, még is akkor is az elsők között érdemelne helyet, ez a Bánk bán."*

1815-től nem volt magyar színház Pesten, a tízes évek végén azonban Székesfehérvárott kitűnő színtársulat állt össze. Ez a társulat 1819-ben lehetőséget kapott arra, hogy Pesten játsszon néhány hétig, ahol nagy sikerrel mutatták be Kisfaludy Károly, egyébként gyenge, történelmi drámáit. Katona *Bánk bán*ját is szerették volna játszani, a cenzor azonban nem engedélyezte az előadást, csak a dráma kinyomtatását. Katona élt ezzel az engedéllyel, a magyar irodalomért áldozatra is hajlandó Trattner János Tamás személyében kiadót is kapott, így jelent meg 1820 novemberében 1821-es évszámmal a *Bánk bán* időközben jelentősen átdolgozott kiadása. Művét Katona Kecskemét főbírájának és tanácsának ajánlotta. A tanács szívesen fogadta az ajánlást, s mint a városi jegyzőkönyvben olvashatjuk: *„Az auktor úrnak a magyar nyelv palléroztatására törekedő dicséretes igyekezetéért honorárium fejében a város kasszájából 100 forintokat kifizettetni rendelt."*

Nagy pénz volt ez akkor. Katona néhány év múlva 140 forintért 400 négyszögöl szőlőt vásárolt. A kecskeméti tanács áldozatkészségének országos visszhangja támadt, a *Tudományos Gyűjtemény* a következőképpen számolt be róla: *„Óhajtjuk, hogy Kecskemét városának szép példáját mások is kövessék."*

A pesti ügyvéd; Helye a kor irodalmában

„Engemet egy se tud, élek-e vagy halok."

A *Bánk bán* első kidolgozásának évében, 1815-ben tett Katona ügyvédi vizsgát, bizony csak szufficiens, vagyis elégséges eredménnyel. 1818-ig korábbi principálisa, Dabasi Halász Bálint ügyvéd irodájában dolgozott, 1819-ben talán egy másik pesti ügyvéd mellett, majd 1820 januárjában önálló ügyvédi irodát nyitott Pesten. Az irodalmi munkássággal nem hagyott fel, csak a drámaírással, és más műfajok felé fordult. Valószínűleg 1816-ban kezdett hozzá versek írásához, amelyeket 1818-ban bemásolt egy kis füzetbe, bizonyára azzal a szándékkal, hogy megjelenteti őket, erre azonban nem került sor. Versei élesen elütnek a kor szokványos érzelmes, szentimentális lírájától. Katona gondolatait az életről, létfilozófiáját foglalta versekbe. Költeményeinek gyakori ihletője volt a kérlelhetetlenül múló idő.

„Az a dicső idő,
melly boldogitana,
múlt – semmi! az soha
már vissza nem jövend.
Múlt! Elraboltatott
vagyon! sietve az
öröknek éktelen
nagy tengerébe folyt.
Nincs lóditó erő.
a Múltat és Jövőt
melly öszvehajtaná
abroncsba - nincs Remény."

Versei írásával egy időben kezdett foglalkozni Kecskemét történetével, engedélyt kért a városi levéltár használatára, ezt azonban nem kapta meg. Így könyvekből volt kénytelen összegyűjteni azt a keveset, amit a település történetéről talált. Nem is készült el Kecskemét története, csak a Duna–Tisza köze honfoglalás előtti történetét tudta megírni, kéziratát apja adta ki négy évvel fia halála után, 1834-ben.

1821-ben jelent meg a *„Mi az oka, hogy Magyarországban a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?"* című tanulmánya. Ebben felsorolta az okokat, a színház hiányát, a nemzeti dicsekedést, a nyomtatásbeli szükséget, a cenzúrát és a kritika hiányát. Említette azt is, hogy az író nem számíthat munkájáért jutalomra, s keserűen írta: *„De ha a madár látja, hogy hasztalan esik fütyürészése, élelméről gondoskodik, és – elhallgat."*

A kor legnevezetesebb magyar írói, költői Katonáról nem tudtak, nem is keresték velük a kapcsolatot. Kisfaludy Károllyal kölcsönösen vetélytársnak tekinthették egymást. Kisfaludy megsértődött Katonára *Ilka* című darabjáról írt, egyébként jóindulatú bírálata miatt. Főként azonban a dramaturgiai tanulmány néhány mondata miatt sértődhetett meg rá, amelyeket jogosan magára vett. *„Az írónak, ha dicsőséget akar aratni nem jó alkotású, hanem csak dicsekedéssel teljes hazai drámát kell írni, most hát támadjon egy, aki e mód szerint írjon már Magyarország mindjárt megtalálta Félixét."*

Csak az irodalom második vonalába tartozó írókkal, költőkkel volt kapcsolata. Szinte teljes ismeretlenségét a neves kortárs írók körében, sajnos, hitelesen ítélte meg Katona a múzsához intézett versében: *„Engemet egy se tud élek-e vagy halok."*

A kecskeméti ügyész

„Hivatala folytatásában szorgalmas, …a csupa gyanúból eredt kegyetlen vallatásokat soha sem gyakorolta, mert mélyen érezte, hogy a rab is ember."

1820 novemberében Katonát Kecskeméten alügyésszé választották, hivatala a régi városházán volt. Főnöke Csányi János főügyész, aki 1840-ben megírta első életrajzát, így jellemezte: *„Hivatala folytatásában szorgalmas, sem lágy, sem kegyetlen a szerencsétlen kárvallottak sorsát valóban érezvén is nem támaszkodott hidegen arra, hogy csak azon próbákat szedje össze, melyeket azok elő tudnak adni, a csupa gyanúból eredt kegyetlen vallatásokat soha sem gyakorolta, mert mélyen érezte, hogy a rab is ember."*

1826-ban Katona főügyész lett, a város vezető tisztviselői közé került, részt vett társas életükben, mulatozásaikban is. A vadásztársaság tagjaként tréfás vadásznaplót készített, a tréfás hang azonban a végén keserűre fordult: *„Tisztelettel jelentetik, hogy a szerencsétlen tarisznyájú nótárius a társaságnak minden kincseivel elszökött és többé nincsen, hagyván maga után egy megszomorodott és több siránkozó semmit."*

Eltemetett álmaira emlékezhetett, amikor az 1820-as években színtársulatok fordultak meg Kecskeméten, és játszották az ő fiatalkori darabjait is. 1826-ban azt javasolta, hogy a piactéri mészárszéket alakítsák át színházzá. Javaslatát nem fogadták el, pedig a színház tervrajzát is elkészítette. A városban furcsa különcnek tartották, hallgatagsága miatt – mert csak a tolla sercegett – percegő pennájú Katonának nevezték. Úgy tudták, hogy a főbíró lányát, Végh Franciskát szerette volna feleségül venni, ő azonban kikosarazta. Halála után beszéltek arról is, hogy egy vádlottjának átka fogott rajta. Szüleihez, családjához megható szeretettel ragaszkodott. Halála után az édesapja évekig pereskedett a várossal fia bizonyos járandóságainak visszatartása miatt. Nem volt igaza, de a tanács megértette, határozatukban így írtak: *„A folyamodónak az a legnagyobb baja, hogy fiában, a fiskális úrban elvesztvén a reménylett jó jövendőt élete módja valamennyire megnehezedett, de valóban fájdalom is egy oly jó fiúnak, ki atyjának, sok adósságainak nagy részét lefizeti, ki testvéreivel sok jót tesz eldűlése."*

Katonát hivatalnok társai is meggyászolták, egyik kollégája halála után verset írt róla: *„Fáradságid érdemét nem felejti el a téged gyászoló bús Kecskemét."*

Igazából azonban városában sem tudták, kit veszítettek el a főügyészben. Az 1840-es években, amikor a *Bánk bán* már ismertté vált, Erdélyi János író egy fiatal kecskeméti ügyvédtől érdeklődött, mit tudnak Kecskeméten Katonáról. Kiderült, hogy a nevét sem nagyon ismerik.

„Egyetlenünk a maga nemében"

„Akár a költőnek nagy lelkét, akár a karakterek fényebecsének rajzolását tekintsük benne, minden módon remek s méltó megbecsülést érdemel."

Katona már harmadik éve halott volt, amikor a *Bánk bán* először került színre. Hajdani színésztársa, Udvarhelyi Miklós választotta jutalomjátékául 1833. február 15-én, Kassán. Udvarhelyi a drámát így ajánlotta a közönség figyelmébe: *„Akár a költőnek nagy lelkét, akár a karakterek fényebecsének rajzolását tekintsük benne, minden módon remek s méltó megbecsülést érdemel."* 1834-ben Kolozsvárott mutatták be Egressy Gábor jutalomjátékaként. 1835. február 27-én játszották először a fővárosban, a Várszínházban, Gertrudis szerepében Kántorné Engelhardt Annával. A budai előadást még kettő követte 1835-ben és '36-ban, de színre vitték 1836-ban Debrecenben és Miskolcon is. A Pesti Magyar – a későbbi Nemzeti – Színházban 1839. március 23-án játszották először. Egressy Gábor volt Bánk, s a statiszták között valószínűleg ott volt Petőfi is, talán az egyik békételent játszotta. A színházban ott ült Széchenyi is, neki nem tetszett a dráma, túlságosan forradalminak találta. A páholyok közönsége egyébként is fagyos közönybe burkolózott, lassan hevült fel a földszint meg a karzat is, csak Petur, s különösen Tiborc tetszett. A kor legjobb folyóiratába, az *Athenaeum*ba Vörösmarty írt kritikát az előadásról, voltak kifogásai, de megállapította: *„Sok tekintetben hiányos s némileg vad, de erővel teljes színmű, legkevésbé sikerült Bánk bán karaktere, kiben nem látjuk azon szilárdságot mely az általa elkövetett merész s nagy felelősségű tetthez kívántatik."*

Egy rendőri jelentés már 1822-ben megrótta a budai cenzort engedékenysége miatt, hogy megengedte a dráma kinyomtatását. Az első előadásokra valószínűleg a vidéki cenzorok hanyagsága vagy hozzá nem értése miatt kerülhetett sor. 1846-ban, amikor a Nemzeti Színházban felújították a drámát, már nem merték betiltani. Ettől fogva sorozatosan játszották a fővárosban is, vidéken is, mert a forradalmivá váló közhangulat kifejezőjeként tekintettek a *Bánk bán*ra. Kitűnő színészek, főként a Bánkot játszó Lendvai Márton és a Gertrudist megszemélyesítő Laborfalvi Róza – később Jókai felesége – járultak hozzá a sikerhez. A *Bánk bán* nemzeti drámánkká emelkedett. 1848. március 15-én a közönség kívánságára tűzték műsorra. Ezt az előadást nem fejezték be. Az *„Éljen sokáig a magyar szabadság!"* logikusan folytatódott Petőfi Nemzeti dalával, amelynek refrénjét a közönség együtt mondta a szavaló színésszel: *„Esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk!"* A mai grafikus úgy idézi fel 1848. március 15-ének Nemzeti Színházát, hogy a színház belső terét ábrázoló rajzban Katona arcát is megjeleníti.

A *Bánk bán* 1848-cal beépült a nemzeti köztudatba, népszerűsége újra meg újra felforrósodott, amikor a magyar szabadság, függetlenség ügye forgott kockán. Így a szabadságharc után következő elnyomatás idején, a második világháborúban, amikor a hitleri Németország fenyegette Magyarországot, vagy 1956 októbere után, amikor csaknem minden vidéki színház műsorára tűzte a Bánk bánt. Németh Lászlót idézve: *„A füstölgő bánki szenvedély: a jobb magyar mindennapi hangulata. Bánk bánt végigolvasni annyi, mint kipanaszkodni magunk. Elég egy-két mondatfoszlány: »epét okádna itt a Békességtűrés«, »no, nyeld le a bilincsed jajgatva«, hogy az ember ott üljön közös kocsmánk otthonos füstjében, ahol egymás mellett monologizáló szívek zokogják ugyanazt a bánatot."*

Kettősség az életemben

Eljutottam abba a korba, amikor az ember már szívesebben emlékezik, mint tervez. S ahogy az emlékeimet rendszerezni próbáltam, rájöttem, hogy az életemet szinte kezdettől fogva mindvégig jellemezte valamiféle kettősség.

Az Alföldön születtem, Csépán, Szolnok megye déli részén, de a szüleim mind a ketten a hajdani Bereg megyéből valók, és a szüleim szülőföldje valamiképpen nekem is szülőföldem volt. A gyerekkori élményeket egyformán gyűjtöttem Csépán és a hajdani Beregben, az akkor Csehszlovákiához tartozó Barkaszon, apám szüleinek a falujában, meg Izsnyétén, anyám szüleinek falujában. Életemben az első város, amelyet kisgyermekként megismertem, az nem a Csépához közel fekvő Csongrád, Kecskemét, Szolnok vagy Szentes volt, még csak nem is Budapest, hanem Munkács. Meg Beregszász.

Hogy Munkács és Beregszász volt a két meghatározó város, azt is jelentette, hogy történelmi élményekkel töltődtem föl már kisgyermekként. Mert Munkácstól elválaszthatatlan az, hogy a Vereckei-szoroson leereszkedő honfoglaló magyarok itt értek ki a síkságra. Elválaszthatatlan a munkácsi vár látványa, Zrínyi Ilona és Rákóczi Ferenc. Ez a föld tele van Rákóczi-mondákkal. Esze Tamás a Lengyelországban Rákóczitól kapott zászlót Tarpa után, 1703 májusában a beregszászi templom előtt bontotta ki. Ez volt az a híres, Cum Deo pro Patria et Libertate feliratú zászló.

A történelem ott volt a család hagyományaiban is. Az egyik anyai dédapám, aki nagyapámhoz hasonlóan református lelkész volt, a szabadságharcban a Bocskai-huszároknál tábori lelkészként szolgált. A családi hagyomány szerint azért maradt élete végéig falusi pap, mert 1849 után őt is üldözték. Ugyan nem börtönözték be, mert a vizsgálóbíró, akinél jelentkezett, az azt mondta neki: „Tiszteletes úr, egy darabig még bujdosson, mert még olyan időket élünk." Így került dédapám Nagylónyára, s lett a Lónyay családnál nevelő, majd később a település lelkésze. Amikor aztán később, már 1867 után, városokba is hívták, már nem volt hajlandó Nagylónyától megválni.

Orosz László irodalomtörténész (1925–2016), középiskolai tanár, a Katona-kutatás legjelentősebb alakja. Magyar–latin–könyvtár szakon végzett az ELTE-n, és jogelődjében, a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Hamarabb szerzett bölcsészdoktori címet, mint tanári oklevelet. A felvilágosodás korának magyar olvasóközönségéről írott egyetemi szakdolgozatát változtatás nélkül elfogadták doktori értekezésnek. Az 1956-os forradalomban játszott szerepe miatt az elmúlt rendszer nem halmozta el ugyan kitüntetésekkel, de a szakma abban az időben is a legjobbak között tartotta számon. 1986-ban, nyugdíjba vonulásakor Apáczai Csere János-díjat, 1995-ben Pilinszky-díjat kapott. 1992-ben irodalomtörténészi életművét kandidátusi fokozattal ismerték el. 1994-ben Kecskemét díszpolgárává választották. Az itt olvasható visszaemlékezést 73 éves korában, 1998-ban rögzítette a Kecskeméti Televízió. Kecskemét tudós tanára címmel került adásba, Kriskó János szerkesztő portrésorozatának egyik epizódjaként. A szöveget gondozta és közreadja Kriskó János.

Az egyik apai ágról való dédapám is részt vett a szabadságharcban. A családi hagyomány erről csak annyit őrzött meg, hogy azért nősült olyan későn, mert 1849 után besorozták az osztrák ármádiába, és csak évek múlva térhetett haza. Tehát a történelem iránti vonzódás, az első történelmi élményeim innen, a beregi tájról származnak.

Egy másik kettősség: Csépa katolikus falu. Én református voltam. A családunk katolikus-református, mert apám katolikus, anyám református volt, de minthogy anyám református paplány volt, úgy egyeztek meg, hogy a születendő gyerekek reformátusok lesznek. Én mégis katolikus elemibe jártam, mert Csépán nem volt más, csak katolikus elemi. Utána kerültem Kecskemétre, református gimnáziumba. A katolikus vallás meg a református vallás tehát egyaránt egészen fiatalkori élményem volt. Elemista koromban a többiekkel együtt részt vettem a katolikus hittanórákon. A hittanvizsgán mindig feleltettek is, és én ezt nagy kitüntetésnek tartottam, hogy református létemre ilyen kitűnően ismerem a katekizmust is. Utána persze Kecskeméten alaposabban elmélyedhettem a református gimnáziumban a református vallás tanításaiban is.

A kecskeméti életem is bizonyos kettősséget mutat. Nemcsak hogy a református gimnázium tanulója voltam, hanem ráadásul a református internátusban is laktam. Abban az időben az internátus tanintézmény is volt, ahol szaktanárok foglalkoztak velünk. Minden délután és este kikérdezték tőlünk a leckét, és olyan dolgokat tettek hozzá az iskolában kapott tananyaghoz, amelyet nélkülük nem ismertünk volna meg. Hogy Kecskeméten ismerős neveket említsek, a gimnáziumban matematikára Szemerey Andor tanár úr tanított, az internátusban pedig Enyedi István tanár úr vette át velünk a matematika-tananyagot. A gimnáziumban magyarra és latinra Baracska tanár úr tanított, az internátusban Vetéssy Géza tanár úr kérdezte ki tőlünk a magyart és a latint. Hadd említsem itt, hogy Baracska tanár úr órái akkor forrósodtak föl igazán, amikor nem a tananyagról beszélt, hanem például órákon keresztül mesélte nekünk a trójai háború történetét. Gyakran eszembe jut ez azért is, mert mostanában inkább tanterveket gyártanak, nem véve észre azt, hogyha egy tanár eltér a tantervtől, gyakran akkor kelti a legnagyobb, legmaradandóbb élményt a tanítványaiban.

Ötévnyi kecskeméti diákoskodás után elkerültem három évre Beregszászba. Az izsnyétei nagyszüleim akkor már Beregszászban éltek, nagyapám nyugdíjba ment, én pedig hozzájuk költöztem, és beiratkoztam a beregszászi gimnáziumba. Ez 1940-ben történt, Beregszász abban az időben már Magyarországhoz tartozott, egészen 1944-ig. 1943-ban érettségiztem. Ha megint a kettősséget keresem, az talán az lehet, hogy a beregszászi gimnázium számomra valamivel könnyebb volt, mint a kecskeméti, hiszen a volt osztálytársaim még a cseh időkben kezdték tanulmányaikat. Például a latint is, meg a németet is később kezdték, mint mi, ezért ezekből a tárgyakból föltétlenül előnyt élveztem.

Akkoriban tört rám a szenvedélyes olvasási vágy. Olvastam én korábban is, nálunk a családban hagyomány volt az olvasás, de akkor kaptam rá igazán a komoly művek olvasására. Ezek a komoly művek voltak a költészetben a nyugatosok, mindenekelőtt Ady, de akkor ismertem meg Babitsot, Kosztolányit, Tóth Árpádot, Juhász Gyulát is. A legnagyobb olvasói élményem azonban három író-

hoz köthető: Tolsztoj, Dosztojevszkij és Németh László. Azt, hogy az írás egyben erkölcs, és hogy az olvasás erkölcsre való nevelődés, erkölcsben való megerősödés, azt számomra Tolsztoj, Dosztojevszkij és Németh László közvetítette.

Ekkor döntöttem afelől, hogy tanár leszek, mégpedig magyar szakos tanár. Hogy a magyar mellett melyik lesz a másik szakom, az számomra talán nem is volt akkor még döntő fontosságú. Hogy végül a magyar mellé a latin mellett döntöttem, az az Eötvös Collegium fölvételi vizsgájának köszönhető, amit persze nem vizsgának, hanem fölvételi beszélgetésnek neveztek, teljes joggal, mert három napon keresztül több tanár beszélgetett velünk. Ők javasolták, hogy vegyem föl a magyar mellé másik szaknak a latint.

Az Eötvös Collegium az egyetem mellett megint egy másik iskola volt, szigorúbb, mint az egyetem, mert az egyetemre vagy járt az ember, vagy nem járt. Horváth János óráira például mindig járt, mert óriási élmény volt Horváth János előadásait hallgatni. De voltak olyan tanárok, akikhez felesleges volt járni, mert azt a könyvet, amelynek alapján ők az előadásaikat tartották, el lehetett olvasni a kollégium könyvtárában is.

Egyébként a kollégium elsősorban a kollégiumi órákat jelentette. A magyar irodalmat Keresztury Dezső adta elő, a latint Tomasz Jenő, aki igen kitűnő szakembere volt ennek a nyelvnek, a magyar nyelvészetet pedig Hadrovics László és Lakó György. Hadrovics később az orosz szótáráról vált nevezetessé. Emlékezetesek voltak a kollégiumi filozófia-előadások is, Mátrai Lászlóval. Ezek az órák voltak a kollégium különlegességei, a másik a kollégiumi könyvtár. A kollégiumnak már akkoriban is körülbelül hatvan-hetven ezer kötetes könyvtára volt, amelyet minden megkötés nélkül, szabadon használhattunk reggel nyolctól éjfélig.

A kettősség továbbá abban is megmutatkozott, hogy óriási lehetőségeket kínált a kollégium, de az én öt egyetemi évem, amely 1943-ban kezdődött, nagyon-nagyon összezsugorodott, hogyha áttekintjük azokat az időket, amikor én egyetemista voltam. 1944 márciusában bejöttek a németek, az egyetemet bezárták, az egyetemistákat szélnek eresztették, majd a nyáron elvittek bennünket erődítéseket építeni Erdélybe. Azt hiszem, annak is, hogy szélnek eresztettek bennünket, meg annak is, hogy Erdélybe vittek minket, a fő oka nem az volt, hogy mi ott valami gigantikus erődítményeket hozzunk létre, idő sem volt erre. A valódi szándék az volt, hogy ne legyünk Pesten, mert az egyetemi ifjúság érezhetően nagyon erősen németellenes volt. A második év, negyvennégy-negyvenöt volt Budapest ostroma, amikor is az egyetemi oktatás szünetelt. Negyvennégy őszén még beiratkoztunk, de aztán csak negyvenöt májusában kerülhettünk vissza az egyetemre. Tulajdonképpen csak igazolták a két félévünket, de előadásokat nem hallgattunk.

Az Eötvös Collegiumi munka is megváltozott. Az épület bombatalálatot kapott, romeltakarítást végeztünk, meg az épen maradt épületrész tetején a cserepeket pótolgattuk. Keresztury Dezső akkor lett a kollégium igazgatója. Együtt dolgoztunk a tetőn, mert ő mindenből kivette a részét. 1945 júliusában sikerült letennem az alapvizsgát, mégpedig egészen jó eredménnyel. Negyvenhatban, már az alapvizsga után, két baj is ért. Az egyik az, hogy hosszabb volt télen a szénszünet, mint

az egyetemi félév, a másik, hogy Keresztury Dezső miniszter lett. Miniszterként megtartotta ugyan a kollégium igazgatását, de a kollégiumi órákra már nem maradt ideje. A negyed- meg az ötödév már hasonlított a normális egyetemi időszakra. Akkorra már Keresztury is visszakerült a kollégiumba, mert lemondott a miniszterségről. Én még abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy 1948-ban, még Keresztury kollégiumi igazgatása alatt végezhettem, mert negyvennyolc őszén lemondatták őt a kollégium igazgatásáról. Ennek az volt az oka, hogy az akkor már nagyon erős pártban azt követelték tőle, hogy 10 vagy 12 kollégistát távolítson el a kollégiumból. Keresztury ezt természetesen nem vállalta.

1948-ban kineveztek Kecskemétre, az akkor államosított Piarista Gimnáziumba tanárnak. Gondolom azért, mert református voltam és hát egy katolikus gimnáziumban alkalmasabbnak tartották, ha református tanárt neveznek ki. Egyébként, akiket akkor a piarista atyák helyére kineveztek, azok csaknem mind reformátusok voltak.

Itt megint jön egy kettősség az életemben. Ez pedig az, hogy megmaradtak a kapcsolataim azokkal a fiatal irodalomtörténész körökkel, akik kollégistatársaim, vagy valamivel idősebb társaim voltak. Említhetem az idősebbek közül Szauder Józsefet vagy a társaim közül Klaniczai Tibort, Tarnai Andort, Nagy Miklóst. Nem akarom tovább sorolni, mert bántó lenne, hogyha valakit kihagynék. Volt nekünk egy fiatal irodalomtörténész munkaközösségünk, akikkel tartottam a kapcsolatot.

Azután tartottam a kapcsolatot a *Válasz* című folyóirattal is, egészen a megszűnéséig. Annál is inkább tartottam a kapcsolatot Kecskemétről is, mert a *Választ* abban az időben, negyvennyolc-negyvenkilencben Kecskeméten nyomták. Tóth Lászlóval úgy ismerkedtem meg, hogy a *Válasz* akkori szerkesztője, Sárközi György özvegye, Sárközi Márta egy ízben, amikor lejött korrigálni a nyomdába a *Válas*zt, akkor megkért, hogy menjek be segíteni neki. Ez valamikor negyvennyolc szeptemberében volt. Sárközi Márta váltig csodálkozott, hogy miként lehet, hogy én Tóth Lászlót nem ismerem. Hát csak néhány hete kerültem Kecskemétre! Ezek a kapcsolataim megvoltak, a *Válaszon* túl a debreceni, majd budapesti *Magyarok*nak is munkatársa voltam még egyetemista koromban, sőt, a pécsi *Sorsunk*ban, a hódmezővásárhelyi *Puszták Népé*ben is jelentek meg írásaim. Ezek a folyóiratok azonban negyvenkilencben már mind megszűntek. Így aztán volt is kapcsolat, meg nem is. De ötvenegytől kezdve elkezdtem írni az *Irodalomtörténet* című folyóiratba, mert az irodalomtörténet nem volt olyan égetően fontos politikai kérdés. Legalábbis az *Irodalomtörténet* szerkesztőinek szemében nem. Kritikákat írtam, főként irodalomtörténeti művekről.

Egy további kettősség abban is jelentkezett, hogy tanítottam gimnáziumban, és tanítottam szakérettségis tanfolyamon. Hívtak a szegedi egyetemre, egy darabig lenn is voltam bölcsészkari titkárként, de aztán visszajöttem Kecskemétre, mert nem sikerült átkerülnöm a tanszékre. Azután egészen fiatalon kineveztek szakfelügyelőnek. Egészen különös dolog, hogy valaki másfél évi tanári működés után szakfelügyelő lesz. Erre úgy kerülhetett sor, hogy negyvenkilenc nyarán Kecskeméten szakosító tanfolyamot szerveztek tanítók

részére. Az általános iskolák szakoktatása megkövetelte a szakosítást. Ezen a tanfolyamon én magyar nyelv és irodalmat adtam elő. A tanfolyam igazgatója, Kardos László abban az időben miniszteri tanácsos volt, és valószínűleg fölfigyelt rám, és így kineveztek. Abban az időben a minisztérium nevezte ki a szakfelügyelőket. Akkor még nem a mai megyerendszer volt, én a kinevezésemet Dél-Pest, Csongrád, Csanád és Bács-Bodrog vármegye területére kaptam meg. Így történt aztán, hogy szakfelügyelőként megismerkedtem olyan, nálam sokkal kiválóbb tanárokkal, mint például az egyik szegedi gimnáziumban magyar nyelv- és irodalmat tanító Madácsi Lászlóval, akit akkortájt tettek ki az egyetemről. Kitűnő tanár volt. Ugyanilyen kitűnő tanár volt Kiskunfélegyházán Illésy István, Kunszentmiklóson Illyés Bálint. És sorolhatnám még hosszan a neveket. Rövid, körülbelül másfél éves szakfelügyelői működésem során rájöttem arra, hogy mit sem ér a szakfelügyelet, legalábbis a mi szakmánkban, mert nemigen lehet itt tanácsokat adni, nem lehet módszereket előírni. Egy magyartanár akkor tanít jól, ha a saját érdeklődésének megfelelően kelti fel az érdeklődést a tanítványaiban. Mondok erre egy példát ebből a korból. 1948-tól 1950-ig, hetedik-nyolcadik gimnáziumban tanítottam Grezsa Ferencet, aki azután később három, nagyon kitűnő művet írt Németh Lászlóról, és említi valamelyiknek a fülszövegében is, meg több vele készített interjúban is, hogy Németh Lászlóra egykori magyartanára hívta föl a figyelmét. Ami nem volt talán egészen veszélytelen sem, mert abban az időben Németh László bizony feketelistán volt. De én Grezsa Ferit elég értelmesnek tartottam, mindenképpen érdemesnek arra, hogy odaadjam neki a *Válas*zt, amelyben abban az időben folytatásokban jelent meg az *Égető Eszter*, meg Németh László tanulmányai. És Grezsa Feri rákapott Németh Lászlóra. Később ez a Németh László iránti érdeklődése Hódmezővásárhelyre kerülve még csak erősödött.

Hódmezővásárhely. Ott is megfordultam szakfelügyelőként, és az a hiedelem kapott lábra, hogy én Németh László szakfelügyelője voltam. Ezt cáfolnom kell. Amikor én ott megfordultam, Németh László már nem tanított, de ott lakott Vásárhelyen, és egy délután meglátogattam. Hosszan elbeszélgettünk, számomra igen emlékezetes volt az a találkozás. Nem voltam teljesen ismeretlen előtte, hiszen két drámájáról, a *Széchenyi*ről, meg az *Eklézsia-megkövetés*ről negyvennyolc tavaszán valamikor írtam a *Magyarok* című folyóiratban.

Hamar kaptam feladatot a Katona József Társaságban is. A társaságba, amelynek akkor Tóth László volt az elnöke, úgy kerültem be, és úgy választottak rögtön, rendes taggá választásommal egy időben, 24 évesen ügyvezető alelnökké is, hogy Tóth László olvasta a *Válas*zban a cikkeimet. Biztos vagyok abban, hogy Sárközi Márta is ejtett rólam egy-két jó szót. Mi nagyon becsültük, szerettük egymást, Márta egyébként is a fiatalok nagy pártfogója volt.

Az Eötvös Collegiumban kialakult barátságokra még érdemes visszatérni. Például a nemrég elhunyt Fodor Andrást ott ismertem meg, Fodor Andrásnak évfolyamtársa volt a másik kitűnő költő, Lator László, aki, mikor az Eötvös Collegiumba bekerült, már nem volt ismeretlen előttem, mert hárommal alattam járt a beregszászi gimnáziumban. És az első versei éppúgy a beregszászi gimnázium már abban az időben nyomtatásban megjelent folyóiratában kerültek nap-

világra, mint az én első írásaim, többek között az első tanulmányom Katonáról. *Katona József és a Bánk bán*, azt hiszem, ez volt a pontos címe. Az írás ünnepi beszédként hangzott el azon az önképzőköri ünnepségen, amelyet Katona születésének 150. évfordulója alkalmából tartottunk. És milyen érdekes is az élet – és milyen hosszúra nyúlik egyesek élete –, hogy Katona születésének 200. évfordulóján ismét alkalmam volt előadást tartani. Akkor hetedikes gimnazista diák voltam, itt meg már nyugdíjas tanár.

Aztán következik egy rövid megszakítás tanári pályámban. Ötvenhat és az ötvenhat utáni megtorlás. Én erről nem akarok bővebben beszélni, hogy ki került az üldözöttek közé ötvenhat után, és ki nem került, ez többé-kevésbé a szerencsétől is függött. Nekem akkor, azt lehet mondani, hogy nem volt szerencsém. Ma már inkább azt mondanám, szerencsém volt, hogy azok közé kerültem, akiket akkor ellenforradalmárként, most forradalmárként tartottak számon. Voltaképpen én nagyon keveset tettem, mindössze mondtam egy-két dolgot. Emiatt tartottak először hosszú ideig előzetes letartóztatásban, aztán elítéltek épp annyira, mint amennyit előzetesben töltöttem. Aztán azt is fölfüggesztették. De tanítani nem taníthattam tovább. Így aztán ötvenhét és hatvanegy között tengődtem a világban, két évig a Béke téri Általános Iskola adminisztrátoraként. De a másik oldal, az írás megmaradt ebben az időben is. Még a két tárgyalásom között, tehát az elsőfokú meg a fellebbviteli tárgyalásom közötti időben az Akadémiai Kiadó már három szerződést kötött velem. Kettőt Jókai-regények kritikai kiadására, egyet meg az Ady-bibliográfia készítésére. Aztán hamarosan hozzájárult ehhez szócikkek írása az akkor készülő, a hatvanas években megjelent *Magyar irodalmi lexikon*ba. Később, a hatvanas évek elején már a hatkötetes, borítólapjáról Spenótnak nevezett irodalomtörténetbe kérték tőlem a Katona-fejezet megírását. Tehát az irodalomtörténeti tevékenységem mindvégig állandó maradt. Úgy átívelt ezen a megszakításon, hogy én még előzetes letartóztatásban voltam, amikor az *Irodalomtörténet* folyóiratban már megjelent egy kritikám, éppen Németh László *Égető Eszter* című regényéről.

Aztán hatvanegyben visszakerültem a Katona József Gimnáziumba. Akkor már a jelenlegi helyén működött a gimnázium, 1957-ben költözött ide. Én abban a költözésben nem vehettem részt. Visszakerültem tehát a Katona-gimnáziumba, egyelőre könyvtárosnak. Azt említettem, hogy a Spenótba írtam Katonáról, és aztán ezek a megbízások egymást hozták. 1973-ban a Nagy magyar írók sorozatba kértek tőlem Katonáról egy tízíves kismonográfiát. Az állítólag olyan jól sikerült, hogy nívódíjat kaptam rá a Gondolat Kiadónál, és azonnal egy másik szerződést, egy hasonló terjedelmű kötetre Berzsenyiről.

Rendszeresen írtam az *Irodalomtörténet*be is, meg az *Irodalomtörténeti Közlemények*be is. Egyre inkább rájöttem arra, hogy engem az ilyen jellegű művek mellett leginkább az irodalomtörténet művelésének az a területe érdekel, amelyhez igen kevesen vonzódnak: a szövegkiadás. Tudniillik a szövegkiadás nagyon hálátlan munka. Egy szövegkiadáson legfeljebb ott van, hogy sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta xy, vagy még az sem, hogy a jegyzeteket írta. Holott ez egy nagyon aprólékos munka. Arról most nem beszélek, hogy rosszul fizetik, mert hát az irodalomtörténeti munkát soha nem fizették jól.

Két Jókai-kötetet rendeztem sajtó alá. Egy kritikai kiadásban, legalábbis a magyar gyakorlat szerint, nem csak a szöveget állítjuk helyre, nem csak a forrásmunkákat vizsgáljuk meg. Például a *Bánk bán* esetében történelmi forrásokról is, irodalmi párhuzamokról, irodalmi átvételekről is szó van. Ezen túl nyomon követjük a szöveg kialakulását olyan szempontból is, hogy a két kidolgozás között milyen a kapcsolat, és nyomon követjük a mű pályafutását. Ilyen esetben, mint a Bánk bán, a kettős pályafutást. Egyrészt az irodalomtörténeti kritikában, másrészt a színpadon és a színpadi megjelenítésekről szóló kritikákban. A Bánk bán kritikai kiadásának befejező részében, az utóéletről szóló részben, nyomon kellett követni az irodalomtörténeti megítélés koronkénti változásait is, és a színházi előadások visszhangját, kritikáját is. A *Bánk bán*nál ez különösen érdekes, mert a kettő szétvált egymástól. Az irodalomtörténet Gyulai Pál Arany János tanulmánya óta a magyar irodalom remekművei között tartja számon a *Bánk bán*t. A színházban viszont a *Bánk bán* nézettsége, népszerűsége és kritikai megítélése egyre elcsüggesztőbb képet mutat. Itt már a Hevesi Sándor-féle rendezésre is gondolhatunk, aki azt mondta, hogy a *Bánk bán*t teljesen át kell alakítani, egyes részeket ki kell hagyni belőle, bizonyos jeleneteket át kell csoportosítani. Aztán folytatódik Bessenyei Ferenc megnyilatkozásával, aki szerint Bánk szerepe igen nehezen eljátszható. Vagy említhetem Zimmer Józsefnek a *Bánk bán*-előadásokról írt kritikáját, egészen az Illyés Gyula-féle átigazításig. Én láttam Illyés Gyula átigazítását, meg alaposan el is olvastam. Szerintem, ahogy Katona megírta, az azért jobb. Én Illyést nagyon szeretem, de ez a *Bánk bán*-átigazítása nem sikerült.

A másik, engem szenvedélyesen érdeklő terület a verstan. Emlékszem, már Eötvös-kollégista koromban, már az első latinórákon fölfigyeltek rám, hogy Horatius bármelyik versformájú versét azonnal és pontosan tudom skandálni, még ha nem is ismerem. Nem tudtam megnevezni és nem tudtam felsorolni sem a verslábakat, de valahogy fülem volt a versritmusra. Így kezdtem verstannal is foglalkozni, és így írtam meg a magyar verstan történetének legérdekesebb szakaszát, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei* címmel.

Kecskeméten éltem. '48-ban kerültem ide tanárnak, annak ötven éve lesz az ősszel. Öt évig itt voltam diák is, tehát életemnek jó háromnegyed részét Kecskeméten töltöttem. Nem véletlen tehát, hogy Kecskemét múltja is érdekelt. Persze az irodalomtörténeti múltja. Így született meg az a folyóirat-cikksorozat, amely a *Forrás*ban tekintette át *Kecskeméti kis irodalomtörténet* címen a város irodalmi évszázadait. Majd ez könyv formában is megjelent, *Kecskemét irodalmi öröksége* címmel. Közben tanítottam is, és a tanítás, meg az, amit az irodalomtörténetben műveltem, azért nem vált szét teljesen egymástól. Ki szokták emelni a kritikusaim: megnyugtató a könyveim és cikkeim olvasása közben, hogy érthető nyelven fogalmazok. Nem minden irodalomtörténészt jellemez ez. Azért szoktam érthető nyelven fogalmazni, mert amikor írok, akkor rendszerint arra gondolok, hogy vajon érettségi előtt álló diákjaim megértenék-e azt, amit írok?

Nagyon kedves és kitűnő tanítványaim voltak mindvégig, nemigen merem a nevüket fölsorolni, mert föltétlenül kifelejtenék valakit. Mégis, nagyon szívesen emlékszem például Bölcs Istvánra, akit csak egy évig tanítottam, vagy Palánkai

Tiborra, akit meg az érettségi előtti két évben tanítottam, és aki, azt hiszem, manapság a legkitűnőbb magyar közgazdászok közé tartozik. Nyilván nem azért, mert tőlem irodalmi indíttatást kapott, de talán azért is. Nemrégiben járt nálam Svájcból egy mérnök-föltaláló. Elmondta, hogy neki a döntő lökést afelé, hogy valamit produkáljon, az adta, hogy valamikor negyedikes korában egy dolgozatát megdicsértem. Azt találtam neki mondani, hogy „látom, neked mindig vannak eredeti ötleteid". És ettől a megjegyzéstől rájött arra, hogy lehetnek a fizikában is eredeti ötletei. Mint kiderült, voltak is.

Nagyon szívesen emlékszem a kollégáimra, akikkel együtt dolgoztam a Katona-gimnáziumban. Gyenes Tiborral például. Egy ideig Iványosi-Szabó Tiborral is munkatársak voltunk, aki aztán elkerült a levéltárba. Vagy például a tanítványom volt Bajtai Mária. Vele aztán az elmúlt években különösen szoros kapcsolatban voltunk, mert amikor 1991-ben megalakult az Irodalomtörténeti Társaság megyei tagozata, rám lőcsölték az elnökséget. Egy kikötésem volt: csak akkor vállalom, ha Bajtai Mária lesz a titkár.

A család mindig biztos háttér volt mögöttem, a nehéz időkben is. Biztosította számomra a lehetőséget arra, hogy nyugodtan dolgozhassam. Nagyon sokat segített rajtunk, mert a feleségem is tanár, hogy édesanyám, apám korai halála óta, tehát tulajdonképpen csaknem házasságkötésünk óta, velünk élt. A két gyerekünk talán jobban kötődött a nagyanyjukhoz, mint a szüleikhez, és ez nem véletlen. Különösen a fiam, István. Belőle, aki gimnazista korában még inkább versmondó volt, grafikus lett. Tulajdonképpen három dolgot művel. Egyedi grafikákat készít, azután alkalmazott grafikával foglalkozik, tehát plakátokat rajzol, és rajzfilmeket, animációs filmeket készít. Ezek közül talán a legnagyobb siker az *„Ah, Amerika"* című film volt, amellyel több díjat is sikerült szereznie. A lányom, Andrea is pályázott az Iparművészeti Főiskolára, de már az első selejtezőn sem jutott túl, pedig jó rajzkészsége van. Ő aztán elvégezte a szegedi főiskolán a magyar–orosz szakot. Egy darabig tanított Szegeden a gyakorló iskolában, főként oroszt, de kiábrándult a tanításból. Megkérdezte tőlem: Hogy lehet olyan tárgyat tanítani, amelyet senki nem akar tanulni? Ez már a nyolcvanas évek második fele volt, tényleg senki nem akarta tanulni az oroszt. Haza került Kecskemétre, a Pannónia Rajzfilmstúdióban helyezkedett el. Ott kiderült, hogy azért tud rajzolni! Jelenleg Stuttgartban él, festőművész férjével együtt. Náluk is van két gyerek, ők még picik. A nagyobbik ötéves múlt, a kisebbik kétéves múlt. Ott a nagyobbik a lány, a kisebbik a fiú. Fiaméknál a nagyobbik a fiú, a kisebbik a lány. Úgyhogy abban a szerencsés, kiegyensúlyozott helyzetben vagyunk, hogy van egy fiunk meg egy lányunk, van két fiú- és két leányunokánk.

Az a Kecskemét, amelyet én 1935-ben, akkori első gimnazistaként megismertem, már nincsen. De már az sincs, amelyet fiatal tanár koromban megismertem. Nem tudok igazán örülni annak, hogy Kecskemét azóta modern nagyvárossá vált. Én sokkal inkább kötődtem a régi, szegényesebb mezővároshoz, mint ehhez a mostanihoz. Ami talán megbocsátható egy idős embernek, aki fiatal kora emlékeit keresi, azokat szeretné látni. Nagyon sokat gondoltam tanári pályám során Illyés Gyulának egy, még a harmincas években írt versére, amelynek a címe: *Haza a magasban*. Így kezdődik:

„Jöhet idő, hogy emlékezni
bátrabb dolog lesz, mint tervezni –
bátrabb új hont a mult időkben
fürkészni, mint a jövendőben –?"

És aztán folytatja azzal, hogy – néhány versszakot itt kihagyva –

„ha útaink megcsavarodnak,
mint giliszta, ha rátapodnak:
te mondd magadban, behunyt szemmel,
csak mondd a szókat, miktől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak."

Illyés két költő nevét említi ebben a versben, az egyik Petőfi, a másik Berzsenyi. Kedves költőm nekem is mindkettő. Szóval egy irodalomtanárnak, egy magyar-irodalom-tanárnak azt kell éreznie, hogy egy nagyon gazdag kulturális örökséget kell átadnia a felnövekvő nemzedék számára. És ezt nem lehet kicentizni, hogy ebből mennyit. Ez a tanár érdeklődésétől, lelkesedésétől, átadóképességétől is függ, de mindenesetre a diáknak azt kell éreznie, hogy ez a tanár nem tantervlebonyolító automata, hanem ez a szíve ügyéről beszél, amikor nekünk az irodalomról beszél.

Sümegi György

Katona József-arcmások: évfordulók között és után

Az 1930-as években született, Katonával kapcsolatos művek egy részénél joggal lehet olyan érzésünk, hogy a centenáriumra tervezték, ám bizonyos okok miatt akkorra nem készült el, így csak később kerülhetett a helyére. Az évforduló adott ötletet művek kiadására is. Ilyen lehet az 1933-ban egy kötetben megjelent Katona József *Bánk bán*, Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde* és Madách Imre *Az ember tragédiája.*[1] A könyvet tervező Reiter László (1894–1945) lépcsőzetes, a műcímek hosszúságát szellemesen fölhasználó címlapján a szerzők 5,7×4,7 cm nagyságú, valójában kisméretű arcképét is elhelyezte. Fölül Katonáé, melynek a megfogalmazásához Barabás 1856-os litográfiáját vette mintául, azt tehette át rajzba Reiter.

Somló Sári (1886–1970) amatőr szobrász[2] bizonyosan ugyancsak az 1930-as évek elején faragta Katona József szobrát, amely 1935-re készült el, és a következő évben, 1936-ban fölállították a Nemzeti Színház előcsarnokában.[3] (Ugyanoda került tőle másik nagy drámaírónk, Madách Imre szobra is.) Azonban a régi Nemzeti Színház lebontása miatt a kompozíciót 1965-ben a Bajor Gizi Színészmúzeum kertjében állították föl[4], és azóta is ott tekinthető meg. A Somló-szobor félalakos Katona-büsztje posztamensre van állítva. A teste előtt bal kezében irattekercset (talán a Bánk bán kéziratát?) tart, ruházata ünnepélyes, sujtásos, mentés, nyakán sál. Arca telt, ám nem önelégült a kifejezése, hanem kétkedő, magába figyelő inkább, előretekintő, várakozó. A portrészobor mintája, elsődleges ihletője Roskovics festménye lehetett. Ugyancsak a Roskovics-festményt, pontosabban annak csak a fejét tette át rajzba Csikós Tóth András (1902–1963) festőművész Katona József arcképén.[5]

---

1 Katona József *Bánk bán*, Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde*, Madách Imre *Az ember tragédiája*. Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, Bp., 1933. A kötet belső címlapjával szemben újraközli Züllich szobrának a *Vasárnapi Ujság*ból átvett képét.

2 Somló Sári Somló Sándor színész (egy ideig a Nemzeti Színház igazgatója) és Vadnay Vilma énekes primadonna leánya, verseket, novellákat is írt.

3 Katona-ünnepség a Nemzeti Színházban. Katona József szobra a színház előcsarnokában. Fénykép. Új Idők, 1841. nov. 23. XLVII. évf. 47. sz. 625.

4 Somló Sári: *Katona*, 1935, 80×65×50 cm, előoldalán alul belevésve: Katona. Bajor Gizi Színészmúzeum, Budapest, XII. Stromfeld Aurél út 16.

5 Dövényi Nagy Lajos: *A kecskeméti takácsmester fia.* Országépítés, 1942. nov. 15. II. évf. 22. sz. 5. Az írás illusztrációjaként közölt Katona-rajz j. j. l.: CS. T. A.

Cicero mondását (Inter arma silent musae = a háborúban hallgatnak a múzsák) cáfolni látszik az egyik Katona-szobor létrejötte. Beck Ö. Fülöp (1873–1945) szobrászművész a művészeti pályáját idéző visszaemlékezésében pontosan rögzítette, hogy mikor és hogyan kezdett hozzá e műve faragásához: *„1944 márciusának végén, amikor ezeket a sorokat írom, ennek a művemnek létrejövetele is kérdésessé vált. Előrehaladott korom és testi állapotom lehetségessé tenné, hiszen az elmúlt nyáron kipróbáltam magam, éppen azt vállalhatom, a saját-kezű faragást. Ott áll a gödi faragószínben a Baumgarten-sír vándoralakjának félig kinagyolt haraszti-kő tömbje, abba kezdtem szabadon (már amennyire a félig elfaragott kő korlátai ezt megengedték) egy másik ülő alakot, Katona Józsefét, alakítani. A munka jól ment, erélyesebben, mit valaha. A sok gyakorlás életem vége felé meghozta gyümölcseit."*[6] Beck Ö. Fülöp – ahogy az idézett szövegében utalt is rá – a Babits és Basch Loránd által megrendelt Baumgarten-síremlék „vándoralakjába" faragta Katonát. Vagyis: először *„a gödi nagy haraszti tömbben faragtam és már két hónapja dolgoztam, amikor Basch Loránd, beleavatkozók tanácsára ráhatározta magát a márvány költségtöbbletére"*.[7] Tehát a haraszti mészkőben kezdett Baumgarten-síremlék figurájának a faragását abbahagyta, amikor hozzájutott a síremlék végleges anyagához, a márványhoz. Ettől kezdve azon dolgozott, majd a félbehagyott vándoralakban kezdte kidolgozni az ülő Katonát, a 20. század legkritikusabb időszakában, a második világháború végkifejlete idején, a német megszálláskor. Az ő számára nagy feladatot, embert és tehetségét próbálót jelentett a teljes alak kifaragása, melyhez fölszabadító bátorsággal csak idős korában tudott hozzáfogni. Szándékában fölszabadultan, akkor már jelentős faragói rutinnal (Beck alapvetően érmész volt[8]) kezdett hozzá az ülő Katona-szobor megformálásához. Az ülő figura kezeit az ölében tartja, csak a jobb lába van elnagyoltan kifaragva, a bal még úgy sem. Öltözete: fölső köpeny, alatta magas nyakú sujtásos kabát. Arca nyílt, homloka magas, haja magasra fésült. Mintha az előképek tanulságaként Beck Ö. Fülöp a nyílt tekintetű, szembenéző, ám befelé szenvedő Katona-arcot próbálta volna megfaragni. Mindez véglegesre nem sikerült, befejezetlen maradt a szobor, ugyanis Beck Ö. Fülöp 1945. január 31-én meghalt. A szobor közterületi fölállításával maximálisan megtisztelték Beck Ö. Fülöp emlékét.[9]

A második világháború után, különösen az 1960-as évtizedben megszaporodtak a szobrászati megbízások, és mellettük a *Bánk bán* újrakiadásaihoz új arcképek elkészítését igényelték a könyvkiadók. Valószínűleg egy nem teljesült kiadói

6 Rippl-Rónai József Emlékezései, Beck Ö. Fülöp *Emlékezései*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1957. 396.

7 Uaz, mint az előző, 352–353.

8 Lásd a Rákóczi, Kazinczy, Arany János, Petőfi, Ady, Kodály stb. érmeit és a *Nyugat* folyóirat emblémájává vált Mikes Kelemen-érmét (1908).

9 Beck Ö. Fülöp: *Katona József*, 1944, haraszti mészkő, 150×70×100 cm. Szentendre, Pátriárka utca. Alacsony talapzata előoldalán fölirat: Beck Ö. Fülöp / Katona József / Befejezetlen. Az ő esetében azért is fontos ez, mert a Budapesten fölállított egész alakos, ruhátlan Szent Sebestyén szobrát a Rákosi-féle ál-puritán szocreál ízlés szellemében eltávolíttatták, és noha Beck Ö. Fülöp leánya, Majos Tamásné Beck Judit festőművész erősen szorgalmazta ennek visszaállítását a rendszerváltás után, a szobor nem került elő.

elképzelés, egy megtorpant könyvterv hívhatta életre Varga Nándor Lajos (1895–1978) ceruzarajzát: Katona József drámaíró.[10] A grafikai technikák, különféle nyomóeljárások egyik legjobb ismerője, tanításuk nagyhatású főiskolai tanára szokatlan, félprofilba fordított, bajuszos Katona-arcot rajzolt. Ám az tőle teljesen szokatlanul, jellegében és habitusában is idegen Katonától. Az arc bal oldalát mutató profilképen pödrött bajuszú, magas homlokú, hátrafésült hajú, majdhogynem huszárkapitányos, mint megtört vagy elgondolkodó, magába figyelő az ábrázolt. E rajz egy 163 művet (zömmel képzőművészek önarcképei) tartalmazó fondban található. Gyűjtője, eredeti tulajdonosa az Országos Széchényi Könyvtárban évtizedekig dolgozó bibliográfus, Varga Sándor Frigyes[11] volt. Katona rajza mellett ebben a kollekcióban Varga Nándor Lajostól még szerepel egy Berzsenyi Dániel- és egy Brunszvik Teréz-portré is.

Varga Nándor Lajos arcképéhez hasonlóan további kettőről sem találtunk a készülésükre (megrendelő, a létrehozás célja stb.), provenienciájukra vonatkozó adatokat. Pedig bizonyosan valamiféle megrendelésre (pl. kiadói), egyfajta szándék szerint születtek, még ha az az alkotó belső igényével is találkozott. A legritkább esetben fordul elő ilyen művek létrehozása indokául a kizárólagos belső művészi igény, az ábrázolt arcmásának egyéni újraköltési szándéka. Barta Ernő (1878–1956) Katona József[12] arcképe Radóné Hirsch Nelli 1905-ös portréja beállítását követi. Kikerekített arcvonásai, kitelt formái, vastag, lekanyarított bajusza és tekintélyes hajkoronája együtt áraszt – Katona jellemétől, habitusától távol álló – megelégedettséget. Talán leginkább a Roskovics-festményre visszautaló Harczi-kép jókedvű, kiegyensúlyozottságot árasztó rajz-párdarabjaként értékelhetjük. A másik arckép alkotója Lühnsdorf Károly (1893–1958) festő és rajzoló, gyakorlott portréista, aki több 19. századi művész (Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Madách Imre, Liszt Ferenc stb.) arcmását alkotta meg. Katona József képmása[13] követi Rohn 1853 beállítását, ám legközelebbi példaként, képi forrásaként Barabás 1856-ot használhatta, ám annál kissé nyújtottabb és teltebb, kiegyensúlyozottságot sejtető arcot rajzolt Katonának.

Láng Adolf (1904–1991) grafikusművész, színházi jelmeztervező Katona József-arcképe[14] színházi vagy könyvkiadói megrendelésre egyaránt készülhetett. Elsősorban Barabás 1856-os litográfiájával rokonságot mutató megoldást választott: fejtartása, haja, kabátjának a nyakrésze egyértelműen a Barabás-műre utal vissza, ám arányaiban a fejet kissé megnyújtotta. Talán ezzel a finom arányeszközzel próbált valamicske egyéni színezetet csempészni Katona József arcmásába.

---

10 Varga Nándor Lajos: *Katona József drámaíró*, papír, ceruza, 29,7×21,8 cm, j. j. l.: Varga OSZK, Kézirattár, Fond 292/74. Készülésének idejét nem sikerült meghatározni.

11 Milhoffer Lajos: *Varga Sándor Frigyes* 1904–1976. OSZ Hiradó. XIX. évf. 7–9. sz. 156–157.

12 Barta Ernő: *Katona József,* papír, ceruza, 33×28,2 cm, j. j. l.: Barta Ernő PIM, ltsz.: 75. 93. 1.

13 Lühnsdorf Károly: *Katona József képmása*, papír, ceruza, 41,5×31,4 cm, j. j. l.: Lühnsdorf Károly PIM, ltsz.: 60. 845. 1. Megjelent: Katona József: *Bánk bán*. Népszabadság könyvek, Bp., 2006. /5./

14 Láng Adolf: *Katona József*, 1953, papír, ceruza, akvarell, 22,4×15,6 cm, j. j. l.: Láng 953. Alul tussal Katona autográf aláírása, OSZK Színháztörténeti Tár, KD 302.

A következő Katona-arckép egy tusrajz, amely először megjelent a „Magyar Népköztársaság és a Román Népköztársaság közös könyvkiadási megállapodása keretében" a bukaresti Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó Bánk bán-kötetében. „Készült 10 000 példányban, a Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest számára". A könyvben, a szennycímlap után, különálló lapon, műnyomó papíron adják Abodi Nagy Béla (1918–2012) festőművész 1959-ben készítette Katona-arcmását. Ennek sajátos vonása, hogy nem a Rohn- és Barabás-féle háromnegyed profilos ábrázolást választotta, hanem e beállítástól eltérőt, Radóné Hirsch Nelli 1905-ös arcmásáét, amely az ábrázolt jobb arcát teljesen, míg a balt kis részletében megmutatja, ahogy a háromnegyed profilos kép konvenciói ezt megkövetelik. Abodi ezt vette mintául. Az ő Katona-arcán, alsó ajkán és homlokán megjelenő tus-csíkok és a hajának expresszív-izgatottan mintázott jellege kontrasztál a nyugodt, higgadt, illúziómentes szemlélődést sugalló arccal.[15] Abodi számos romániai, erdélyi magyar könyv elkészítésében vett részt: címlapokat, borítókat tervezett, illusztrált, és jelentős írók, költők (Zrínyi Miklós, Vörösmarty Mihály, Madách Imre, Gárdonyi Géza, Móricz Zsigmond, kortársai közül pl. Bajor Andor) arcmásait[16] újrafogalmazta. Természetesen nem minden esetben sikerült olyat létrehoznia, amely a megrendelő kiadó elképzeléseivel is teljesen megegyezett volna. Pedig Abodi mindig lelkiismeretesen járt el: fölkutatta és tanulmányozta a képelőzményeket, és alaposan tanulmányozta az író művét. Fönnmaradt a Katonáról készített első munkája, a kiadóhoz benyújtott terve, amelyet nem fogadtak el.[17] Ezt a Katona-arcot fekete árkok, erős duktusokkal fölrakott tusháló árnyalja. Izgatott ecsetvonásokkal létrehozott felületek (pl. a homlok) a konok tekintetével együtt összességében komor, megkeseredett arcot mutat. Nyilvánvalóan a kifejezés erőssége, fölfokozott jellege miatt kérhette a kiadó Abodit, hogy a komor, lehangoló arcképet hangolja át konszolidáltabbra, a kiadónak megfelelőbbre. S Abodi ezt – ahogy a megjelent arcmás mutatja – természetesen megtette.

Ahogy a romániai, erdélyi magyar kiadványokhoz, úgy a magyarországiakhoz sem akarták az 1960-as évtizedben használni már a 19. századi Katona-arcmásokat. Egy-egy kiadó mellett ekkor már több illusztrátor is dolgozott, ilyen volt pl. a Szépirodalmi Kiadónál[18] a kiadót vezető Illés Endrével tartott szoros személyes kapcsolattal alátámasztva Borsos Miklós (1906–1990) szobrászművész illusztrátori tevékenysége.[19] Borsos hidegtűtechnikával készített Katona József

15 Katona József: *Bánk bán*. Bev.: Antal Árpád. Abodi tusrajza j. b. l.: ANB 59 Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, é. n. Ugyanezen arckép megjelent még: Katona József: Bánk bán. Tanulók Könyvtára. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1962.

16 Bajor Andor: *Abodi Nagy Béla*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1968.

17 Abodi Nagy Béla: *Katona József*, 1959, tusrajz. A rajz 16,6×12,4 cm nagyságú fényképen, kartonra ragasztva. A rajzon j. j. l.: ANB 59. A kartonon az arcképfotó fölött „Editura Kriterion" föliratú, piros színű körbélyegző lenyomata (Mgt., Bp.).

18 *„1960-ban kaptam komoly és rendszeres illusztrátori megbízásokat a Szépirodalmi Könyvkiadótól. /…/ Körülbelül nyolcvan kötetet rajzoltam, illusztráltam."* Borsos Miklós: *A toronyból*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 127. Lásd még: L. Kovásznai Viktória: *Borsos Miklós*. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1989. 72.

19 Borsos Miklós kiállítása a Petőfi Irodalmi Múzeumban, 1968 október. A kiállítást rendezte és a katalógust összeállította: Vayerné Zibolen Ágnes. Bp., 1968.

portréja[20] beállításában, háromnegyed profilos jellegében Abodi Nagy Béláéhoz hasonlóan jeleníti meg a költőt. Összefogottan, zárt, magas nyakú kabátban ábrázolja, tömött bajusszal és erősen jelzett szemöldökívvel kiemeli a kétkedően bizonytalan tekintetét. A kötet elejére került arcképet ugyancsak hidegtű-rézkarc technikával készült Bánk bán-illusztrációk követik.

1961-ben, Katona születése 170. évfordulójára a Magyar Posta kiadott egy emlékbélyeget Katona József arcképével. A bélyegen lévő fölirat: Katona József 1791–1830 A nagy magyar drámaíró.[21] A Kékesi László (1919–1993) grafikusművész tervezte, barnával nyomott bélyegen Katona háromnegyedes profilképe a Radóné Hirsch Nelli-féle beállításban, és valószínűleg annak elsődleges inspirációjában is készülhetett. A színnyomása miatt közvetlen, melegséget sugalló. Az arckép mellett balra színházi maszk, amely Katona és a színház összefüggésére utal. A maszk alján lévő szalagon a bélyeg kiadási éve: 1961.

A kecskeméti Katona József Gimnázium volt diákja, Orosz István (1951) grafikusművész, rajzfilmrendező, festő diákmunkaként, az Iparművészeti Főiskola Typografikai Tanszékének Stúdiójában készítette *Bánk bán* című plakátját 1975-ben.[22] Orosz a *Bánk bán* magyar történeti szempontból legfontosabb előadásának, az 1848. március 15-dikinek a lelkesült nézőterét, a színház belsejét mesteri módon komponálta együvé színházi kellékekkel (a haja a vállára leomlik, „vége van az előadásnak" képzetét keltő függönyként hajlik) földúsított, stilizált Katona-arcképpé. Az alkalmazott színházi formaképletek (szemgolyója két belógó csillár, bajuszát a színpadon egymásnak forduló két főalakból képezte) nem teszik komikussá, hanem éppen fordítva: komor elmélyültté, ünnepélyessé, az előadás és műve késői sikere fölött elgondolkodóvá varázsolják Katona színházi eszközökkel, áttűnéses módszerrel megidézett frappáns plakátarcmását.

Nagyon különös eset, hogy halála után 151 évvel napi aktualitású karikatúrának lett a szereplője Katona József. Kaján Tibor (1921) grafikus, karikaturista Születésnapi frizura, 1981[23] című gúnyrajza létrejöttéhez az Illyés Gyula átigazította Bánk bán szolgáltatott alapanyagot. Illyés jó szándékú munkáját, már a létrejöttének a szükségességét s az eredményt sokan vitatták akkor. Kaján finom iróniával frappáns vizuális keretet választott: fodrászatba helyezett jelenetének a

20 Borsos Miklós: *Katona József-portré*, hidegtű, 30×21,4 cm, j. b. l.: BM 1963. Megjelent: Katona József: *Bánk bán*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1963, a belső címlap előtt. Megjelent még: Katona József *Bánk bán* Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde* Madách Imre *Az ember tragédiája*. Kincses Könyvek, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965. A címlapon Borsos Miklós Katona-arcmása. A Katona- portré fölnagyított formában megjelent még: Katona József: *Bánk bán*. Diákkönyvtár. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1968, borító.

21 Az 1 Ft névértékű bélyegen – fogazott, 33×27 mm – alul Magyar Posta fölirat, alatta a tervező, Kékesi László neve.

22 Orosz István: *Bánk bán*, 1975, ofszetnyomat, 70×50 cm. A plakátcím teljes szövege a plakát alján medalionban: Mártius 15-dikén 1848 a Nemzet Színházában eredeti szomorújáték adatik elő Bánk Bán szerzette Katona József úr. „20-30 levonat készült belőle, utcán nem volt" – tájékoztatott Orosz István 2015. dec. 15-én e-mailben.

23 Kaján Tibor: *Születésnapi frizura*. A rajzon szöveg: *Katona József: – Csak egy igazítás lesz…* Magyar Nemzet, 1981. nov. 11. A Napi krónika rovatban.

frizuraigazításra beültetett Katonát (Roskovics festményéről kölcsönzött fiziognómiájával) a hajfodrász Illyés veszi munkába.

M. Kiss József (1936–1999) grafikus linóleummetszettel készített, 1983-ban kiadott, 38 magyar írót tartalmazó, *Balassitól Nagy Lászlóig* című[24] grafikai mappájában szerepel Katona József is. A linóleummetszés technikai lehetőségeiből és adottságaiból következően fehér-fekete foltokban tudja megfogalmazni a drámaírót, mintául leginkább a Barabás művét fölhasználókat és Roskovics festményét tételezhetjük.

„Hazánk felszabadulásának 40. esztendejében és a Fővárosi Nyomdaipari Vállalat alapításának 35. évfordulójára" a nyomda kis alakú kiadványban adta ki Katona József Bánk bánját.[25] A kis kötetben, önálló lapokon, műnyomó papírra nyomva, színes illusztrációk és Katona József arcképe is megjelent, alkotójuk ifj. Békési Sándor grafikus, rajzfilmrendező, református teológus.[26] Az arcképen kannelurázott oszlopláb és szétnyíló színházi függöny előtti mellkép az öltözet részletezettségében és az arcmásban Barabás portréját követi, azzal a kis különbséggel, hogy az övén nyújtottabb-teltebb az arc.

Az 1950-es évektől Katona József megjelenítése plasztikai művekben megszaporodott. Ezek sorában azzal is kell számolnunk, hogy több köztéri, megrendelésre készült mell- vagy egész alakos szobrot vehetünk számba. Időrendben haladva elsőként Petri Lajos (1884–1963) szobrászművész[27] 1952-ben faragott kőszobrát, ezt a Városligetből 1966-ban áthelyezték a Margitszigetre. A posztamensre állított mellszobron föltűnő a magas hajkorona, a tömött bajusz és telt arc valamiféle valósághűségre való törekvést és Roskovics festményének távoli inspirációját is magában rejti.[28] Időrendben Balanyi Béla (1911–2002) levéltáros, amatőr szobrász művei következnek. Ő Kecskeméten a Bács-Kiskun Megyei Levéltár igazgatója volt, 1950-től tagja a Nagykőrösi Képzőművészeti Szabadiskolának, ahol mintázni tanult, szobrászatot gyakorolt. Katonát ábrázoló művei motivációiról így vallott: *„A kecskeméti színház fiatal tagja, Hetés György 1953-ban bejárt a levéltárba, és a kecskeméti színház történetével kapcsolatos adatok után kutatott. /…/ Mondta, hogy a színháznak két fejszoborra volna szüksége, a két nagy magyar drámaíróról, Katona Józsefről és Madách Imréről. A színház bejáratának a közelében, belül egy-egy fülke van, ezekbe kellene a két fejszobor. A színészklub részére meg egy Katona József-domborművű, csináljam ezeket meg. Előbb szabadkoztam, mondván: vannak hivatásos művészek, készít-*

24 M. Kiss József: *Balassitól Nagy Lászlóig*, 1983, linóleummetszet, 29,7×20,9 cm, összeállította: Makai Tóth Mária, előszó: Tüskés Tibor. Hazafias Népfront Országos Tanácsa – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1983. Megjelent 1000 példányban. PIM ltsz.: S. Mű. 182 és D2. 078

25 Katona József: *Bánk bán*. Készült társadalmi munkában Heimpold Lászlóné igazgató irányítása alatt. „Ajándék, üzleti forgalomba nem hozható", mérete: 6,8×9,5 cm, Fővárosi Nyomdaipari Vállalat, 1985.

26 www.parokia.hu.hir/mutat/6321/

27 Telcs és tanítványai. Bev.: Csengeryné Nagy Zsuzsa. Katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1997.

28 *Budapest lexikon.* Főszerk.: Berza László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 529. Bercsek Péter: *Műalkotások a Margit-szigeten.* Bp., 2013. 88. A szobrot a Margitszigeten fölállított szobrok térképén jelzett helyen nem találni. Valószínűleg eltávolították.

tessék el azokkal. Mondta, hogy a színház azokat megfizetni nem tudja. Írásos egyességet nem csináltunk, gyakorlás céljából mégis nekifogtam."[29] A nem hivatalos megrendelés után Balanyi Béla tudatosan keresett mintát, megvizsgálta a rendelkezésre álló Katona-arcképeket a munkája elkezdése előtt, ahogy ez szobrászoknál természetes: *„Előbb azon gondolkoztam, melyik volna az a kép, melynek alapján elkészítsem a másfél életnagyságú Katona József-fejszobrot. Már akkor ismertem a Roskovics Ignác festette képmás fényképmásolatát. A Horváth Döme által kiadatott Bánk bán-kötetben (1856) látható képmást és a Vahot Imre-félét is. Olvasva az 1930. évi kiadású, Hajnóczy Iván által szerkesztett Katona Emlékkönyvben Bartucz Lajos antropológus leírását a költő koponyájáról, temetéséről; és látva fényképeket a koponyáról három nézetből, azt állapítottam meg, hogy a Roskovics által festett kép közelíti meg a valóságot. Joós Ferenccel is beszélgettem erről, ő Katona Józseffel kapcsolatban sok adatot gyűjtött. Elmondta, hogy Katona József képmása a városi főügyészi hivatal falán függött a régi városházán. Ő talált olyan leltárt a város iratai között, melyben az almás kép szerepel. De sajnos ő sem tudta, hogy hova lett, mint ahogy a domborművet sem, amely a múzeum ajtaján belül, a szemben lévő falon volt. Az almás kép is akkor tűnt el, mondotta, mikor az új városházára költözött a főügyészi hivatal. Azt is elmondta, hogy Roskovics Ignác, amikor Katona József képének megfestéséhez fogott, összehívatta Katona József akkor élő rokonait, kik még akkor sokan voltak. Azokkal, akik még a költőt látták, kiválasztotta azt a személyt, ki a költőhöz hasonlít. Több személyt jelöltek meg, abból választotta azt ki, akiről egybehangzóan állították, hogy az olyan. /…/ Úgy határoztam, hogy a Bartucz-féle leírást, a koponya fényképeit és a Roskovics-féle ábrázolást használom a fej megmintázásánál. Előbb a koponyát mintáztam meg, és azután raktam föl a részleteket. Amikor a fej készen volt gipszbe öntve, akkor fogtam a dombormű mintázásához, szintén másfél életnagyságban. Az is elkészült 1953-ban, és utoljára kezdtem a Madách-fej megmintázásához. Közben Hetés György elment Kecskemétről, az utóda nem tudott a megállapodásunkról, de Katona fejszobrát átvette a színház, úgy emlékszem, hogy a színészklubba került. A dombormű*[30] *és a Madách-fej megmaradt."* Balanyi Béla már nem emlékezett pontosan: Katona-szobrát nem vette át a kecskeméti színház 1953-ban, s így az szerepelhetett a Nagykőrösi Képzőművészeti Kör (Rácz József rajztanár tanítványai munkái) 1954-es kiállításán. A nagykőrösi múzeumban megmaradt korabeli fényképen jól látható, hogy a domborművel azonos fölfogásban készült, talán arányosabb a büszt, mint a dombormű kissé hosszúkásra nyújtott fejformája.

Balanyi Béla szobrát nem találtam a kecskeméti Katona József Színházban, ám az 1970-es évtized elejétől a bal oldali páholyfolyosón található Imre Gábor (1890–1976) szobrászművész Katona József-szobra.[31] Imre Gábor 1929-ben két pályaművel vett részt a Katona-síremlék pályázaton. Évtizedek múlva – valószínűleg a pályázat tanulságait is fölhasználva – egy jól mutató, erőteljes felsőtestű, kitelt arcvonásokkal megmintázott figurát – elsősorban ő is a Roskovics-festmény mintáját követte – állít elénk Katonaként. Bajuszos, szembenéző, magabiztossá-

29 Balanyi Béla gépírásos levele a szerzőhöz, kelt Nagykőrös, 1986. nov. 5.

30 Balanyi Béla: *Katona József*, 1953, gipsz, 66,5×53,5 cm, j. b. l.: Balanyi B. 1953.

31 Imre Gábor: *Katona József*, gipsz, 66×70 cm, j. n. Bal oldali páholyfolyosó, Katona József Színház, Kecskemét.

got sugárzó mellszobra reprezentativitásában messze eltávolodott akár csak a 19. század közepén létrejött pasztellportré kifejezési tartományától és a drámaköltő töprengő, befelé élő alakját meg sem kísérli fölmutatni.[32]

Talán kissé hosszan idéztem Balanyi Bélának a művei keletkezéséről és sorsáról szóló vallomását, mivel más, források nélküli művekre is tanulságul szolgálhat, és szerves része Katona József ikonográfiájának. Ugyanez jellemzi a következő, Tápai Antal (1902–1986) szobrászművész által a Szegedi Nemzeti Színház[33] homlokzatára készített, kétszeres életnagyságú műkőszobrát. Tápai az alkotásait, azok keletkezését is részletesen tárgyaló *Életutam* című önéletírásában rögzítette: *„1954-ben kaptam a Képzőművészeti Alaptól megbízást Erkel Ferencnek és Katona Józsefnek a Szegedi Nemzeti Színház fülkéiben elhelyezendő szobraira. A színház műemlék. A homlokzat újbarokkos kiképzése megszabta a szobrok formaértékeit. Az Erkel-szobor nem okozott problémát. Alakját, karakteres vonásait fényképek, festmények, szobrok őrzik. Katona József-szobrához azonban kevés támpontom volt. A Kecskeméten harminc évvel a halála után felállított szobra (értsd: a Dunaiszky-mű – a szerk.) nem sokat jelentett, és nem segített a Vahot Imre által publikált Katona József-rajz sem. A szakmailag gyönge rajz két évtizeddel Katona halála után születhetett. Vahot ismert, kapkodó felületessége is kevéssé teszi a rajz hitelét. Megszereztem Kecskemétről a Katona sírból kivett koponya különböző nézeteinek a fényképeit. Összevetettem a rajzzal. A koponya szerkezete, arányai kizárják a rajz hitelességét. A koponya hosszúfejű típust, a rajz rövid fejűt mutat. A fényképeken a koponyatető lapos boltozatú, erős homlokdudorokkal, a rajzon magas ívű, dudorok nélküli. A koponya állcsúcsai szélesek, szögletesek, a Vahot-féle rajzon keskeny, szív alakú az áll. Az agytok a koponyán jóval szélesebb az arckoponyánál, a rajzon a homlok a keskenyebb. A koponyán a felső fogsor rendellenesen előbbre állt, mint az alsó. A rajzon ez nincs meg. A koponyafényképeket raszteresen felnagyítottam, átlátszó papírokon dolgoztam ki a koponyát borító lágy részleteket. /…/ A Tábor utcai kör műtermében mintáztam meg a szobrokat. A zsűri Erkelt az átvételi jegyzőkönyvben dicsérettel fogadta el, és Katona portréját »igazi költőfejedelemnek« titulálta. Kiöntöttem a negatívokat, és télidőben csigákkal fölhúztuk a fülkékbe."*[34] A kétszeres életnagyságú szobornak magasról, az épület homlokzatáról is jól kell látszani, a földön álló szemlélőnek is jellemzőnek kell mutatnia magát. Tápai, ahogy írta is, próbált megfelelni a barokkos építészeti tagozatnak. Ezért mozgásban lévő, dinamikus szoboralakot mintázott. A hátán nagy redőket vető köpenye, előrelépő bal lába, nyitott kabátja, a teste elé emelt, kéziratot tartó bal keze és indulatosan előre s balra fordított feje együtt erősíti mindezt. Az arcon a redőzött homlok és az összevont szemöldök, a szuggesztív tekintet mintha kétkedést sejtetnének. *„A déli fülkébe Katona József szobra került, az északiba Erkel Ferencé. Mindkét szobor hűen átvette a homlokzat újbarokkos szellemiségét, mellőzte a fölös díszeket, a cifra ünnepélyességet. Tápai szobrai tömör, vaskos for-*

32 Imre Gábor Mátyási József-emléktáblája (Kecskemét, Rákóczi út, a Törvényháza oldalán) a Katona szobornál sikerültebb műve.

33 Szeged, Vaszy Viktor tér 1.

34 Tápai Antal: *Katona József*, 1954–1956. műkő. Tápai szobrainak elmaradt a fölavatása az 1956-os forradalom közbejötte miatt. Tápai Antal: *Életutam*. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1983. 54–56. Tápai írása illusztrálására közli Vahot képét, Katona koponyájának három nézetét, az azokról készített rajzait, valamint mintázás közben és készen a teljes alakot és két nézetben a fejét.

mákból építkeznek, nemes egyszerűség jellemzi őket, mind Katona, mind Erkel mozdulata energikus, a nagy szellemek magabiztosságát tükrözik" – összegez Tóth Attila Szeged város szobrait bemutató összefoglalójában.[35] Ez a nagyméretű plasztika a színház főbejáratának a homlokzatán valójában távoli társa a Lechner Ödön–Pártos Gyula tervezte Kecskeméti bérház (1874, Budapest, Veres Pálné u. 9.) második emeleti homlokzatának fülkéjében álló szobornak. Motivikusan annyi a közös bennük, hogy mindkét figura kéziratot tart a kezében.

Vannak olyan alkotók, akik ilyen típusú műveik elkészítésénél – ugyan tájékozódnak a portréelőzményekről – mégis nagyobb szerepet szánnak a saját intuícióiknak, a saját, szoboralakban megfogalmazható plasztikai ideáiknak. Ilyen szobornak tekinthető Vigh Tamás (1926–2010) szobrászművész egész alakos, a kecskeméti Katona József Színház melletti téren elhelyezett, már említett alkotása. Föntebb már utaltam arra, hogy a 19. század második felétől kezdődően gyakran fölmerült, hogy a város, Katona szülővárosa főterét kellene legnagyobb fiának a szobrával megjelölni. Ám azt tudomásul kellett vennie minden ötletelőnek, hogy Telcs Ede Kossuth-szobrának (1906) a helye lenne igazán méltó Katona-szobra főtéri elhelyezésére, de mivel az véglegesen foglalt, így eshetett, egyébként jogosan, a választás a színház melletti intim térre. A szobor megrendeléséről, a megrendelő igényeiről, az alkotói folyamat fázisairól nem ismerünk dokumentumokat. Bizonyosnak tűnik, hogy nem írtak ki országos és nyilvános pályázatot, ahogyan a síremlékre történt. *„A Városi Tanács és a Képzőművészeti Alap megbízásából Vigh Tamás szobrászművész még 1960 nyarán megkezdte az új emlékmű tervezését."*[36] Nyilvánvaló, hogy írásban is megbízták őt a szobor elkészítésével. Az akkori szerződések tartalmazták az elkészítendő mű paramétereit (milyen anyagból, milyen méretben, hová tervezendő, a szerzői tiszteletdíj mértékét, a mű bírálatát, lehetőleg a tervét és annak alapján a véglegesítettet), megbízó és megbízott kötelezettségeit. E szobor születéséről viszont annyi tudható bizonyossággal, hogy a város részéről Heltai Nándor népművelési felügyelő (1960–1971) tárgyalhatott a szobrásszal a készülő alkotásról. Heltai Nándor szorgalmazója és elkötelezett híve volt hivatali munkálkodása idejében a városhoz kötődő jelentős személyiségek szobrainak (pl. Fényes Adolf) az állításában. Munkásságának fontos részét képezte a Vasútpark Katona József Múzeum épületével szembeni részének szobrokkal való megtöltése.[37] Heltai vallotta, hogy az *„előzetesen, írásban küldött kérdéseimre adott Vigh Tamás-válaszokról a lakásán beszélgettünk. Tudni akartam, nem kell-e attól tartani, hogy valamiféle babéros, lángoló prófétás művésznek ábrázolja, amilyennek Czélkuti giccse."*[38] Tehát a megrendelő város nevében a kb. 30 éves Heltai bizonyosságot akart arról szerezni, hogy a 34 éves Vigh Tamás mennyire veszi komolyan a föladatot. Mert – s ezt Heltai indokoltan teszi hozzá – az 1956-

35 Tóth Attila: *Szeged szobrai és muráliái*. Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szeged, 1993. 56–57.

36 Heltai Nándor: *Szabálytalan tudósítás a Katona József-emlékévről*. Aranyhomok, 1962. 20–24.

37 Története sajátos, a fémszobrok lopások, fémtolvajok tevékenységének (pl. Mathiász János szobra, Dunaiszky László: *Katona József*) a terepe lett, ám a kőszobrok is megtizedelődtek az elmúlt évtizedekben. Történetük nem tartozik e könyv kereteibe.

38 Joós Ferenc: *Búcsú a Katona József szobortól*. Petőfi Népe, 1962. dec. 13.

os forradalom leverése utáni, korai Kádár-években a város kulturális tennivalói között *„az első teendők közé tartozott Kodály és Katona kecskemétiségének a tudatosítása, értékelése”*.[39] Kecskemét művészeti hagyományvilágában akkor (is) aktuálisan került elő két legnagyobb fia emlékének az ápolása, ezáltal a kulturális gazdagodás szorgalmazása. A Katona-szobor megalkotására valamilyen ma már nem rekonstruálható ajánlás alapján választhatták ki Vigh Tamást, akit közvetlenül bíztak meg a munkával. A szobrászról eddig kiadott legfontosabb földolgozás úgy említi, hogy 1960-ban már elkészült, de csak később, 1962. december 16-án avatták föl.[40] Valójában – ahogy Heltai említette – 1960 nyarán kezdett a mintázásához Vigh, és egy külföldi tanulmányútja is hátráltatta a befejezést. Idézzük most őt: *„Bármilyen körülmények között kapja az ember a megbízást, ha teszem azt, nem becsüli a zsűrit, vagy nem becsüli a hivatalt, vagy a megrendelőtől azt tapasztalja, hogy egyáltalában nem is törődik vele – ez mind nem számít. A munkára nem lesz ráírva, hogy egy nagyszabású mecénás rendelte-e meg, vagy pedig valamilyen hivatali folyamat indította-e világba.”*[41] Ráadásul ő a sokat töprengő, kísérletező, egyes szobrait több formában is fölrakó alkotó, aki a kételyeit jobbára munkával, és annak eredményeként megszerzett/megszenvedett tanulsággal oszlatta el. Volt egy emléktábla-megbízása, amelyet négyszer mintázott meg. *„A hasonlóság, a rajzi tisztaság, a gondos művesség még mind nem tartalmaz gondolatot. Sokféle értéke van, csak nincs benne az, amit az ember gondolt. /…/ Négyszeri mintázással teljesen megtanultam azt a fejet, játszva csinálhattam vele már bármit, anélkül, hogy elrontottam volna a karakterét. Megnyomhattam a síkot, és ettől a fej még karakteresebb lett. Véleményem szerint el tudtam érni, hogy az emléktábla síkján tér legyen. És ahol a plasztikában tér van, ott forma van. A teret csak a forma adhatja, egyéb nem.”*[42] Vigh Tamás Krúdy-emléktáblája munkafolyamatát idézte föl, s éppen ebben, *„a Krúdy-emléktáblában (1958) lelte meg azt a pontot, ahol Vigh Tamás – tán mestere*[43] *régebbi kubisztikus-szerkezetes fázisára visszatérve – radikálisan egyéni útra lépett”*.[44] Ekkortól készültek fontos művei, de alkotói pályája nem volt mentes nehéz konfliktusoktól sem, hiszen pl. megnyerte a székesfehérvári Ezredéves emlékmű pályázatát Életfa-szobrával, de a megbízást nem ő kapta (Kalló Viktor). Vagy a Vásárhelyi Pál-emlékmű elkészítésére elnyert megbízását – visszavonták.[45] Vigh Tamást mindez nem tudta elvonni a komolyan vett munkától, új és újabb plasztikai feladatai egyéni megvalósításától. *„A hatvanas évek végére egyik legegyénibb hangú köztéri szobrászunkká vált”*, akinek a *„szobrai úgy hatottak, mintha formáikat belső erők, az anyag magmatikus feszültségei*

39 Heltai Nándor a szerzőnek 2015. 08. 23-án írt elektronikus leveléből.

40 Vigh Tamás: *Katona József*, 1960, bronz, 170 cm, Kecskemét, Vekerdi László: Vigh Tamás. Corvina Kiadó, 1983. Műtárgyjegyzék 6.

41 Rozgonyi Iván: *Beszélgetés Vigh Tamás szobrászművésszel*, 1965. december (magnófelvétel), MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, MDK-C-11-450.

42 Uaz, mint az előző jegyzet.

43 Ferenczy Béni szobrászművész.

44 Vekerdi László: *Vigh Tamás*. Corvina Kiadó, 1983. 19.

45 Sajátos vonása Vigh Tamás életművének, hogy elutasított műveit később, a rendszerváltás után megvalósíthatta.

alakították volna" . Műveiben – és ez jellemzi Katona-szobrát is – *„költői finomsággal képes a súlyos formákat a lebbenékeny könnyedség érzetével egyesíteni"*.[46]

Katona József szobrának sajátos, egyéni aurát kölcsönöznek a fölavatása körülményei. Legelőször is az, hogy Kecskemét legnagyobb fiának szobrát a másik legjelesebb fia, Kodály Zoltán[47] avatta föl egy emlékezetes, a város kulturális történetében is kiemelkedően fontos ünnepség nyitányaként. Akkor országszerte ünnepelték Kodály 80. születésnapját.[48] Aznap este a Katona József Színházban Kodály-műveket adtak elő, s előtte Illyés Gyula fölolvasta a *Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez* című versét. Az 1962. december 16-án, Kodály Zoltán 80. születésnapján a zeneszerző a szoboravatáson elmondott rövid beszédében[49] az ókori Memnon-legendára hivatkozik, mely szerint *„ez egy olyan szobor volt, ha rásütött a felkelő Nap, megzendült, énekelni kezdett"*. Hozzáfűzi, most már konkrétan az avatandó műre vonatkozóan, hogy *„ez a Katona-szobor afféle Memnon-szobor szerepének a betöltésére van hivatva. De akár rásüt a nap, akár nem, mindig énekelnie kell"*. Végső tanulságként így összegez Kodály: *„bárcsak minél több fül hallaná e Memnon-szobornak az énekét, és hozzájárulna mindenki a maga részéről, hogy ne kallódjanak el a tehetségek, hanem kifejlődjenek, és még életükben elérjék diadalukat"*. Kodály óhajtását, jó szándékú ajánlását nem erősítette meg a Vigh-szobor fogadtatása. Több volt a fanyalgás, az el nem fogadása, még alacsony szellemi szintről és esztétikai ízléshiányról árulkodó vélemények is megfogalmazódhattak.[50] Még a művészeti kérdésekben az átlagosnál tájékozottabbnak tűnő Hernády Gyula jogász, művészeti író, a Katona József Társaság titkára évekkel később, 1968-ban megjelent elemző kritikája is szakszerű kifejezésekbe rejtve, de tartalmaz jogtalan és indokolatlan kritikai megjegyzéseket.[51] A szerző két fejezetben[52] tárgyalja az alkotást. Bevezetőjében megállapítja, hogy *„az avatóbeszéd szerzője 80. születési évfordulójával volt kapcsolatos"*, vagyis elhallgatja, nem írja le Kodály nevét. Hernády megállapítja, hogy a szobrászt *„sem megbízói kötöttségek, sem ikonográfiai előképek nem kötötték, /…/ tárgyát szabadon kezelte"*. Szerinte Katona figurájában a szobrász *„azt a pillanatot akarta közölni, amikor Katona József rádöbben arra, hogy a Bánk báni korral azonos az idegen elnyomatásban szenvedő saját korszaka, a XIX.*

---

46 Kovács Péter: *A tegnap szobrai.* Életünk könyvek, Szombathely, 1992. 72–77.

47 Kodály és Kecskemét kapcsolatához: Heltai Nándor: *Kodály Zoltán és szülővárosa*, Kecskemét. Dokumentumok, emlékek. Argumentum Kiadó, Bp., 2008.

48 Az Operaház előadta a Háry Jánost, *„vasárnap délelőtt Kecskeméten ünnepélyesen felavatták Katona József nagyméretű bronzszobrát, /…/ majd a város ének- és zenekarai nagyszabású hangversenyt adtak a színházban a 80 éves Mester tiszteletére"*. Szegeden 19 énekkar 1500 tagja adott elő Kodály-műveket, vezényelt Vaszy Viktor. Kodály-ünnepségek és hangversenyek országszerte. Népszava, 1962. dec. 18.

49 Kodály Zoltán: *A tehetségek érjék meg diadalmukat*. Élet és Irodalom, 1963. jan. 5., VII. évf. 1. sz. 1. A Vigh Tamás-szobor közölt fényképén Kodály Zoltán, Illyés Gyula és Heltai Nándor látható.

50 A legszélsőségesebb, valójában Katona szellemiségéhez bántóan méltatlan: *„nem tud fölállni"*, *„ültében elhanyatlott"*, *„részeg Katona"*. *„Előre sajnálom szegény Vigh Tamást, az új Katona-szobor alkotóját, aki nem hordószónoknak; töprengő, nekilóduló-visszahőkölő embernek (Heltai Nándor kiemelése) állít emléket."* Heltai Nándor: Szabálytalan tudósítás a Katona József-emlékévről. Aranyhomok, 1962. 20–24.

51 Hernády Gyula: *Vigh Tamás Katona József-szobráról.* Kiskunság, 1968/1–2. sz. 171–175.

52 1. A megbízás problémája, a jelentéstartalom és a befogadás 2. A kifejezési eszközök, a stílusegyenetlenség.

század elejének magyar valósága". Hernády írása további részében jobbára indokolatlanul sorolja a mű vélt hiányosságait.[53] Ugyanakkor fontos információként rögzíti, hogy a *„szobor elkészülte idején felmerült egy Katona-szentély gondolata"*. E közlésen kívül erről semmi részletet nem tudunk, de azt engedi sejteni, hogy egy kultuszhely terve, annak ötlete kerülhetett szóba. Hernádynak van néhány elgondolkodtató megállapítása is, pl. *„a figura az ülő kontraposztó helyzetet veszi fel. /…/ A fej /…/ ragyás felülete, a /…/ »deformált csúnyaság« ikonográfiai hagyományt nem tükröz, hanem Katona József valahai testemlékének emberközeli idézete. /…/ A fej az archaikus mosoly és a pszichológiai képzés közötti formálódást mutatja"*

A szobor elhelyezési tervét Bálint Jenő építész (vele a szobrász többször dolgozott együtt) készítette. A fás, növényekkel beültetett, meghitt hangulatú kis parkban két hasábra helyezték a szobrot, háttal a színház oldalának. Az alsó hasáb (186×139 cm) laposabb (M: 37 cm), míg a fölötte lévő, amelyen a bronzalak ül (110×60 cm) vastagabb (M: 65 cm). A fölső, a figura elhelyezését, az ülő helyzetet biztosító hasáb az alsó hosszának a feléig csúszik előre, s hátul túlnyúlik rajta, így biztosítja a 250 centiméteres figura harmonikus, kiegyensúlyozott elhelyezését az eltolt hasábon. Katona megrendültséget sugalló arckifejezése, fölfelé tekintő nagy szemei, keserűséget mutató szája együttesen kölcsönöznek várakozás teli feszültséget az arcnak. Mindkét kézfejét az ernyedtségből enyhén ökölbe szorítja, mintha fölpattanni készülne, hogy a történések jó mederbe terelésének részese lehessen. Vigh Tamás Katona-szobrában szunnyadó, ám bármely pillanatban mozgósítható a művész tenni vágyása[54], a cselekedni akarása. A szobor állításáról nyilatkozta a szobrász: *„Én igyekeztem olyan mozdulatot csinálni, amiből következik a Bánk bán. /…/ Példája a nemzet magára ébredésének. A kulcskérdés az idegen befolyás és a helyi szuverenitás volt: »A magyarokon pockot vesz az idegen«, azaz a behatoló. /…/ Egy olyan mozdulatot akartam csinálni, amivel kifejezem, hogy Katona hirtelen ráébredt valamire, ami alapvetően hatott rá. Nem túl drámaian, tehát a szobrászat keretei között."*[55] A szobor Rózsa Gyula értelmezésében: *„különös, csavart testtartásában egyszerre közvetlen és*

53 Pl. *„A megbízás problematikája veti fel az adott feladatban való elmélyültséget, amely a Katona-szobornál nem egészen tapasztalható, a kifejezés egyívű ereje nem sikerült. /…/ A szobor túlságosan »használja« építészeti környezetét, túlságosan »ül« az alá hengerített kockán. /…/ Egyes részletek felületképzésével a bronzban rejlő, szinte a kötetlenségig emelhető mintázókedv a tömeghatás rovására tör elő. /…/ A szobor /…/ minden jól kitapintható erénye ellenére sem sikerült egyértelműen. /…/ A Katona-szobor egységei, részei, így a láb, de különösen a csizmarész elliptikus elengedettsége hosszában mintázásra engednek következtetni, s így veszítenek szervességükből, a központibb törzshöz való tartozásból, és kissé idegenül lógnak."* Hernády szerint *„Vigh Tamás nem érlelte ki feladatát. /…/ Csak a részek szépek, /…/ a szobor csak részben sikerült"* (Hernády kiemelése).

54 Pintér Lajos: *A tűzgolyó.* Ötvenéves Vigh Tamás Katona-szobra. Bahget Iskander 12 fényképe a szoborról. Forrás, 2012. december, 44. évf. 12. sz. 88–97.

55 *Vigh Tamás köztéri alkotások.* Megvalósult köztéri szobrok, muráliák, pályázati tervek, vázlatok, az egyes művek kisplasztikai változatai. Katalógus. Hegyvidéki Kortárs Galéria, Bp., 2000. 23–24. Vigh Tamás a szoborállítás humoros esetéről is beszámol: *„Egyszer csak mit lát a kecskeméti közönség? Hoznak oda köveket, félreállítják a kecses szobrot (értsd: Czélkuti művét) és beállítanak egy új szoborral, a nyakára kötelet kötnek és fölemelik. Épp ott megy egy parasztember szekérrel és megszólal »Hát most már meg megint milyen bohócot akasztanak?« Közel álltunk és hallottuk, jót nevettünk"*. (További irodalmat lásd e katalógusban.), Vigh Tamás szobrász. Szerk.: Hetényi Ágnes, Bognár Tünde. Katalógus. Fővárosi Képtár/Kiscelli Múzeum Templomtér, Bp., 2007. (38–39.)

megmerevedett gesztusában, ruharedőzetében és egyszerűsített arcplasztikájában ismét újabb lehetőségek rejlenek".[56] Egységes, szuggesztív megformáltságában a drámaköltő legjobb, legszínvonalasabb köztéri szobra. Mesteri térbehelyezését és a mű kvalitásait is érinti Goór Imre a város főépítészével, Juhász Istvánnal folytatott beszélgetésében. *„Gyenge szobraink között, minőségével egyetlen kivétel az egyébként sokat vitatott, Vigh Tamás készítette Katona-szobor. /…/ Talán a legszerencsésebben elhelyezett szobrunk. Ha nem is tetszik sok embernek maga a mű, de a környezetalakítás és a színház melletti elhelyezés nagy körültekintésre utal."*[57]

Katona József művei kiadásait, az ügyészi munkája során keletkezett iratokat, alkotásai kéziratait, személyes tárgyait és a róla fönnmaradt ábrázolásokat a 19. század második felétől gyűjtötték, számba vették Kecskeméten. Műveinek és életútjának állandó kiállításban történő megjelenítési szándéka erőteljesen merült föl 1960 körül, ám a *„Hatvan esztendő óta újra és újra javasolt, legutóbb végleg elhatároztatott Katona József-emlékmúzeum most sem nyílt meg".*[58] Az 1960-as évtizedben még keresték a helyét a Megyei Könyvtár által (is) összegyűjtött Katona-gyűjteménynek.[59] Ám legalább a kecskeméti Katona József Emlékház állandó kiállítását a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Katona József Múzeum, Miklós Róbert és Orosz László irodalomtörténészek az író születése 180. évfordulójára (1971. nov. 14.) újrarendezték. A tárlatban szereplő képzőművészeti alkotások (pasztellkép stb.) között kiállították egyetlen szoborként Tar István (1910–1971) szobrászművész Katona József mellszobrát, büsztjét.[60] Ez a mű Tar István viszonylag kisszámú portrészobra (József Attila 1957, Ferenczy Károly 1959 és 1966, Berzsenyi Dániel és Petőfi Sándor 1961, Balassi Bálint 1969) sorozatának az elején helyezhető el. Leltári számának első tagjából nyilvánvaló, hogy 1957-ben, avagy előtte készülhetett. Talán leegyszerűsített formavilágával, a teljesen frontális beállításával ki is tűnik Tar arcmásai közül. Két elemmel összefogott fölső kabátjának a magas nyakú gallérral zártságot, bezártságot kifejező szűkszavú formarendjéhez szervesen illeszkedik a teljes szembenézet, lemondva a portréelőzmények sugallta háromnegyed profilos megoldásról. Közvetlenség, nyíltság és természetesség a sajátjai a fiatal Katonát megjelenítő portrénak.

---

56 Rózsa Gyula: *Négy portré.* – A Munkácsy-díj nemzedéke. Kokas Ignác, Vigh Tamás, Kondor Béla, Varga Imre. Bp., 1977. 98.

57 *Kecskemét mai és holnapi arca.* (Beszélgetés Kecskemét város főmérnökével – Az interjút készítette: Goór Imre. Forrás, 1978. szeptember, X. évf. 9. sz. 79–90. A Katona-szobor fejének fotója a borító belső oldalán, fényképezte: Kanyó Ferenc.

58 Heltai Nándor: *Szabálytalan tudósítás a Katona-emlékévről.* Aranyhomok, 1962. 20–24.

59 (j. f.) (= Joós Ferenc): *Nem találnak végleges helyet a Katona-emlékkiállításnak.* A Megyei Könyvtár által összegyűjtött anyag. Aranyhomok, 1962. 57.

60 Tar István: *Katona József mellszobra,* gipsz, M: 61 cm, j. n. PIM, ltsz.: 57.406.1 Leltárkönyvi bejegyzése szerint: „A Művelődési Minisztérium ajándéka". Miklós Róbert: *A kecskeméti Katona József Emlékház kiállítása.* Katalógus. Szerk.: H. Tóth Elvira. Kecskemét, 1974. A katalógusban egész oldalas képen reprodukálták Tar István szobrát, ám a készülési és méret adatait nem tüntették föl. Tar István emlékkiállítása 132 művét fölsoroló katalógusa Műtárgyjegyzékében sem található a szobor. Tar István (1910–1971) emlékkiállítása. Katalógus. Bev.: Pogány Ö. Gábor. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1972. október.

Pátzay Pál (1896–1979) ismert és elismert szobrászművész, évtizedeken át a Magyar Képzőművészeti Főiskola professzora, jelentős szoborművek, számos portré alkotója. Szegedre, a Dóm téri Nemzeti Emlékcsarnokba, a Pantheonba mintázott Katona József-mellszobra, 1969[61] szintén szembenéző, begombolt, zárt ruhanyakú, bajuszos, telt arcú figura, a haja előrefésült. Talán nem ez Pátzaynak a legjobb mellszobra, szinte rutinból készültnek tűnik. Ugyanakkor jól illeszkedik a fugázott téglafalba mélyített, bronz hátterű fülkébe. S elmondható az is, hogy a *„fülkeszobor a drámaíró alakját korhű öltözetben, zsinóros mentében ábrázolja. Pátzay a neoklasszicizmus legjelentősebb képviselője a magyar szobrászatban. E portrén is jól érzékelhetők ennek a stílusnak és irányzatnak a jegyei: a tiszta, világos formaképzés, a kissé stilizáló, idealizáló ábrázolás."*[62] Zárásul még azt is hozzátehetjük a Roskovics festményéről történt mintavétel említése mellett, hogy jól, szervesen illeszkedik a szegedi Pantheon nagyjainkról képzett portrésorába.

Fekete Géza Dezső (1939) szobrászművész egyoldalas Katona József[63], 1978 plakettjének a készülését így idézte föl: *„38 éve csináltam. Abban az időben több költőről, íróról, híres emberről mintáztam magamnak (nem megrendelésre) plaketteket. Ma már nem tudom pontosan, de utánanéztem a fellelhető régi metszeteken nagyjainknak. Akiről volt fotó, azokról persze egyszerűbb volt a dolgom."*[64] Fekete Géza önszorgalomból, belső alkotói igényből fogott hozzá írók, költők arcmásainak az újrafogalmazásához. Katona-plakettje is a régi ábrázolások ismeretét, elsősorban Rohn, 1953 és Barabás, 1856 mintaként való alkalmazását sugallja, velük azonos beállításban, megbízhatóan jó plasztikai kivitelben.

A 20. századi mellszobrok közül kiemelkedik Török Richárd (1954–1993) szobrászművész Katona József, 1989 című bronzszobra.[65] A rövid alkotóidejű Török művészszobrai (Petőfi Sándor, József Attila, Bartók Béla stb.) sorában is kiemelkedő fontosságú a Katona-büszt, amely az eredeti elképzelés szerint a Katona-szülőház melletti térre, köztérre került volna[66], ám végül is a Katona-emlékkiállítás előterében nyerte el végleges (?) helyét.[67] Török Richárd tudatosan és nagy plasztikai érzékenységgel épített arcképcsarnoka egy sajátosan fölfogott, egyéni módon proporcionált Katona-szobrot tartalmaz. Ő a drámaköltő arcmá-

61 1969. december 21-én avatta föl – Derkovits Gyula szobrával együtt – Kedvessy György, a Hazafias Népfront városi elnöke. Tóth Attila: *Szeged város szobrai és muráliái.* Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szeged, 1993. 131–132.

62 pantheon.szegedvaros.hu/component/content/article/37.html

63 Fekete Géza Dezső: *Katona József,* 1978, bronz, átmérője: 11 cm, jelezve a nyaknál: FD (a művész tul.). Szakács Béla: *A magyar szépirodalom érmei és plakettjei.* Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Bp., 2012, 497.

64 Fekete Géza Dezsőnek a szerzőhöz, 2016. január 23-án küldött e-mailjéből.

65 Török Richárd: *Katona József,* 1989, bronz, patinázott, 64×34 cm, PIM, ltsz.: 89. 210. 1 Ugyanebből egy bronzpéldány a Katona József Emlékház udvarán van fölállítva.

66 *„Gazdagítani fogja a Katona-szülőház melletti kis teret, s egyúttal frappáns lezárása a drámaíró eddigi arcképsorának"* – mondtam Török Richárd kecskeméti kiállításának a megnyitásán (Kecskeméti Városháza udvara, 1990. márc. 15.).

67 Reprodukálva: Richárd Török. Katalógus, Kecskemét, Városház udvarán, 1990. márc. 15–25., Katona József emlékére. Kortárs képzőművészek alkotásai. Katalógus. Bev.: Kovács Ida. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1991, Forrás, 2009. november, 41. évf. 11. sz. 87.

sának újraalkotásához az ismeretlen kéztől származó 19. század közepi pasztellkép és a Rohn-metszet inspirációját egyaránt fölhasználta. Végeredményben az egyedien zárt (csupán jelzett, csapott vállak, magas nyakú, gombbal lezárt fölső kabát) ruházat és a sajátosan nyílt arcmás kontrasztját sugalló szobor a magában bízás és a termékeny bizonytalanság kettősségét képes megjeleníteni modern szobrászati eszközökkel, lélekkel teli gondos mintázással, nagyfokú szellemi azonosulással.

Megrendelés nélkül is születtek a Katona-ikonográfiát gazdagító művek. A plakettek sorában ilyen Kiss Sándor (1925–1999) szobrászművész *Katona József* című munkája.[68] Beállításában a tipikus balra néző, háromnegyed profilos megoldást alkalmazza, szűkszavúan, szinte a plasztikai minimalizmus eszközeit mozgósítva. A tenyérnyi plaketten karakteres, ám finoman mintázott betűkből képzett név (Katona József) veszi közre a fejet. Ruházata fölső része (magas nyakú, nyitott kabát, zsinóros mente) összetorlasztott bronzcsomóval kiemelt. Mélyen ülő szemei, bajusza és álla kiemelkedő-mélyülő síkjai, hajának szeszélyes mintázása a kicsi felületen is expresszív erejűvé képesek fokozni a drámaíró elgondolkodó, megrendülést sugalló arckifejezését. Cséri Lajos (1928) szobrászművész Katona József születésének a közelgő, 200. évfordulójára készítette el több mint háromszáz művet számláló éremkollekciójába a Katona József 1791–1830 föliratút.[69] A balra néző, háromnegyed profilú mellkép megformázásáról, mintáiról Cséri így vallott: *„Nem konkrétan egy képet vettem alapul, hanem összesítettem az azokban megfogalmazottakat.”*[70] A kecskeméti születésű Lapis András (1942) szobrászművész két vert érmet is készített.[71] Az első emlékérem előlapján Katona József profilképe, az érem körirata: 200 éve született Katona József, 100 éves a Katona József Társaság, a hátlapján éremrészletekkel keretezett, kör alakú mezőben fölirat: 25 éves a szervezett éremgyűjtés Kecskeméten 1991. Vagyis három, ilyen módon véletlenül, de szerencsésen egybeeső évforduló együttesen hívta életre Lapis 1991-es emlékérmét.[72] A másik munkáját a Katona József Gimnázium öregdiákjai megrendelésére és kiadásában készítette Lapis András: Katona József 1791. Kecskemét 1830. Az érem közepén Barabás 1856-os litográfia-képmását alapul véve mintázta meg a drámaköltő mellképét. Hátoldala[73] vízszintesen kettéosztott felületén, fölül a Katona József Gimnázium épülete.

Pócs Péter (1950) plakátművész Katona születése 200. évfordulójára, állandó kiállításának a népszerűsítésére tervezett plakátot: Katona József Emlékház

68 Kiss Sándor: *Katona József*, bronz, átmérő: 9,8 cm (Mgt., Bp.).

69 Cséri Lajos: *Katona József 1791–1830*, 1991, bronz, j. j. a váll fölött CSL, átmérője: 9,6 cm (Mgt., Bp.), Gosztonyi József: *Cséri Lajos szobrász és éremművész érmei és plakettjei.* P. Athéné Kiadói, Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. (Nógrádsáp), 2006. 137.

70 Cséri Lajos szóbeli közlése a szerzőnek Budapesten, 2015. szeptember 14-én.

71 Mindkettőre a kecskeméti Katona József Múzeumban az 1970-es évtizedben volt kedves kollégám, Nagy Ádám numizmatikus hívta föl a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök.

72 Lapis András: *Katona József,* 1991, vert érem, j. j. l.: L S.

73 Lapis András: *Katona József 1791* Kecskemét 1830, 1998, vert érem, 999/1000 finomságú ezüst, 31,1 g, átmérő: 42,5 mm, készült Szabó Géza szegedi Éremverdéjében. Jelezve az elő- és hátlapon: L S 98 Fölirat a hátoldalán: Kecskeméti Katona József Gimnázium Alapítvány Baráti Társaság 16. 1999.

1991. Ezen Katona nagyméretű, stilizált arcképe könyvből emelkedik ki. A nyitott könyv – nyilván a *Bánk bán*ra utal – jobb oldalán jelzi az alkalmat: KJ 200.[74] Katona balra néző, háromnegyed profilos beállítású arcmása elsősorban élénk színeivel (piros ajkak, kék szemek stb.), fokozott expresszivitásával vált hatásos utcai falragasszá.

A kecskeméti Katona József Társaság névadója születésének a 200. évfordulójára grafikai és emlékérem-pályázatot írt ki. A kiállításhoz kiadott katalógus[75] közli a zsűri által legjobbnak minősített műveket. A Katona-ikonográfiában az arcképével készített művek vehetők számba. Egyedül Varga Éva (1949) szobrászművész Katona József, 1991 bronzplakettjén látszik megvillanni a Rohn-metszet visszfénye, míg a többség Barabás Miklós rajzát használta zsinórmértékül (Dudás Sándor: *Cím nélkül*, 1991[76]; Pató Róza: *Katona József*, 1991[77] ; Suba László: *Katona József*, 1991 – mindegyik bronzplakett). A bemutatott grafikai művek között találni olyan színes fénymásolatot, amely az ismert pasztellportrét vette alapul, azt másolta át (Pasqualetti Zsófia: *In memoriam Katona József* I. 1991, színes fénymásolat). Ugyancsak a grafikai munkák között szerepelt Kopócs Tibor a Katona József műveinek egyes szereplőit és a kompozíciója középpontjában a drámaíró arcmását (Barabás után) bemutató rézkarca (*Invokáció* – Katona József emlékére, 1991). Katonának a Siklódy Lőrinc mintázta síremléken lévő, a Roskovics-festmény hatásában fogalmazott portréja szerepel a síremlékről készített linóleummetszeten (Tavaszi Noémi: *Itt hasadt meg a szíve…* 1991[78]).

A Petőfi Irodalmi Múzeum ugyancsak a drámaíró születése bicentenáriumára szervezett kiállítást *Katona József emlékére* címmel.[79] A tárlat katalógusa címoldalán reprodukált festmény, Kőnig Frigyes (1955) festőművész *Katona-emlékkép, 1991* című műve[80] klasszikus értelemben nem Katona-arckép, de mivel arcmás is szerepel a szimbolikájában összetett kompozícióban, így foglalkoznunk kell vele. Kőnig Frigyes alkotása jobb oldali sávjában a mélyülő, meleg sárgával fölrakott teret két kecskeméti templom egymással szembefordított tömbje – köztük a Városháza oromzata – zárja le. A háttér világos, könnyű szürkéje komorrá sötétül a kép fölső harmadában. Ez a háttér emeli ki Justitia fehéren világító márványszobrát. Az istennő az igazságot, az igazságszolgáltatást és az erkölcsi erőt tartja

74 Pócs Péter: *Katona József Emlékház*, 1991, ofszet, 100×70 cm.

75 Grafikai és emlékérem-kiállítás Katona József születésének 200. évfordulójára. A katalógus képeslap-méretben, önálló lapokon közli a műveket. Erdei Ferenc Művelődési Központ, Kecskemét, 1991. nov. 10–24.

76 Bronz, kétoldalas, 12×12 cm, PIM, ltsz.: 91.55.1. Székács Béla: *A magyar szépirodalom érmei és plakettjei.* Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Bp., 2012. 496.

77 Bronz, 8,5×6,4 mm, Szakács Béla: *A magyar szépirodalom érmei és plakettjei.* Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Bp., 2012, 499.

78 A címadás ismerethiányra utal, mivel nem az 1930-ban emelt síremlékénél, még csak nem is a fejfájánál, hanem a Városháza előtt történt a címben foglalt tragédia. A kiállítás kis katalógusa, sajnos, nem közli a művek további (méret, technika stb.) adatait.

79 *Katona József emlékére.* Kortárs képzőművészek alkotásai. Katalógus. Bev.: Kovács Ida. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1991. dec. 12. – 1992. jan. 26. Bp., 1991. A két évfordulós kiállításról: Sümegi György: Katona József emlékére. Hitel, 1992. márc. 4. V. évf. 5. sz. 56–57.

80 Kőnig Frigyes: *Katona-emlékkép*, 1991, vászon, olaj, 116×93 cm, PIM ltsz.: 91.5.1.

egyensúlyban. A bekötött szemű, kardot (pallost) és mérleget tartó ábrázolások szokásától Kőnig eltér. Az ő Justitiája Katona életére szabott, amennyiben ugyan bekötött a szeme, mérleget tart a bal kezében, de a jobb keze könyökben csonkolt. Az oldalánál lévő, barna színű, vájatolt, kannelúrázott posztamensen fölfelé nyilazó Ámor-szobor. Az oszlop lábánál három színházi maszk (a középső az alkotó fiziognómiáját sejteti), papír, lant és lúdtollak. A kép bal oldalán, kezében boroskupát tartva, szemben áll Katona József, két jelzésszerű (árny?)alak társaságában. Arcának jobb oldala a szobor felől enyhe súroló fényben, a többi sejtető árnyékban, amit fokoz a mögéje sötétült háttér is. A lant, papír és a lúdtollak az íróra s a „percegő pennájú" ügyészre, hivatalnokra egyaránt utalnak, míg a földön heverő maszkok a drámaírót idézik perspektívátlan földközeliségből. A szemkötő, itt is a jelentéshagyományba illeszkedően a tárgyilagosságot képviseli. A föltartott, csonkolt kar és nyílvessző nélkül íját tartó Ámor a beteljesületlen szerelem (Déryné!) és a Bánk bán emésztő visszhangtalanságának égbekiáltó igazságtalanságát együtt fejezik ki. Mindennek következményeként a Vacsi vadásznapló szerzőjét, a hedonista, boros kupát emelő Katonát fordítja háttal drámaköltői és egyéni tragikus sorsának. A Kőnig-mű gazdag, sokszólamú utalási rendszere, összetett, egyénített szimbolikája, a drámaíró sorsának több életszelete, életvalósága síkjainak egyéni megjelenítése fontos kompozícióvá avatja a festményt. Katona arcmását elsősorban a Rohn-metszet inspirációjában fogalmazta meg Kőnig, ahogy maga írta: *„Rigó Béla: Így élt Katona József című könyve (1991, Móra Kiadó) képanyagára támaszkodtam. A templomokhoz a Karacs Ferenc által készített, Kecskemétet ábrázoló rézmetszetet használtam fel."*[81]

Berki Viola (1932–2001) festőművész *Találkozás a magyar irodalom forrása körül*, 1995 című kompozícióján[82] a reformkor és az azt követő évtizedek csoportképtípusát használja föl írói arcképcsarnoka megalkotásához. A festménye bal és jobb oldalán két csoportot képezett, középen stilizált életfa és dús vegetációt jelző színpompás növényzet, a Múzsák kertjét asszociálhatja benne a szemlélő. A kompozíció népesebb jobb oldali csoportképe előtt Csokonai és Petőfi egész alakban. Ilyen módon egyedül ők ketten vannak kiemelve, nem véletlenül, mivel Berki korábban már nagyszerű mozaikképet készített *Tempefői* címen a debreceni Kölcsey Ferenc Művelődési Központba[83], Petőfihez pedig a Kiskunság-élmény fűzte. Az arc- és mellképek között, a jobb szélső sávban, Arany János és Széchenyi István között helyezte el Katona Józsefet. Arcképének a megalkotásához elsősorban a Rohn-metszetre támaszkodott. Berki Violából a régi magyar irodalom,

81 Kőnig Frigyes festőművésznek a szerzőhöz 2015. 09. 29-én küldött e-mailjéből. Rigó Béla: *Így élt Katona József* (Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1991) című könyvében egész oldalon (80.) közli a Rohn-metszetet *Katona József arcképe* címen.

82 Berki Viola: *Találkozás a magyar irodalom forrása körül,* 1995, vászon, olaj, 61×81 cm, j. j. l.: Berki Viola. Kiskunhalas Város Önkormányzatának Gyűjteménye – Thorma János Múzeum, Kiskunhalas. Kovács Zita: *Berki Viola.* Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Berki Viola Közalapítvány, Kiskunhalas, 2013. 114.

83 Az épület átalakításakor, 2002-ben leszedték, és raktárban őrzik a művet. Lásd erről: Bényi Árpád: *A szétvert mozaik romjai fölött.* „Tragédia történt alig száz méterre a Munkácsy-trilógiától". Hajdú-Bihari Napló, 2003. ápr. 5.

a hazai írók szeretete, személyük és a műveik iránt érzett rajongása, alkotói elkötelezettsége hívta életre arcmásegyüttesük szeretetteljes megelevenítését. Visszahajol az 1856-os Magyar Írók Arcképcsarnokához (rajz: Barabás, kőre rajzolta: Rohn), mintegy előképéül választja. Kedves íróit azonban egy választékosan megjelenített, vonzó természeti környezetbe, elképzelt Árkádiájába helyezi.

E mű (a mai ismereteink szerint) záróköve, utolsó eleme a Katona-ikonográfiának. Bizonyosan így lesz ez mindaddig, amíg valamely művének a kiadása, színpadra állítása vagy éppen egy következő évfordulója nem hoz elő újabb és újabb próbálkozásokat arcmása megfogalmazására, Katona József figurájának 21. századi újraalkotására. Addig is érdemes újra és újra végiggondolni Kosztolányi Dezsőnek a Katona halála századik évfordulóján, 1930-ban leírt, komor, de méltó összefoglalóját: *„Katona József két csodát hagyott hátra. Az egyik csoda az élete. /…/ Karakán magyar, kissé borús, kissé vastag. Nem igen tetszik a nőknek. /…/ Csak polgári erényeit becsülik. A másik csoda, a nagyobb: a munkája. /…/ Ámulva szemléljük a két csodát, melyet elénk tár: az élete tragédiáját s a tragédiája életét. Nálunk nem terem kő és márvány. Házainkat ezeknek híján fából, vályogból, téglából ragasztották össze. A kecskeméti drámaíró sziklákból épített valami szilárdat, keményet, komoran-örökkévalót. Rokontalanul szökell az égnek a homokon, a buckákon ez a pompás építmény, oly rokontalanul, amint ő élte le ott földi pályáját. Ezen a sík földön ma is ez a magasság: tragédia."*[84]

84 Kosztolányi Dezső: *Katona József – 1830–1930* – Uj Idők, 1930. ápr. 13. XXXVI. évf. 16. sz. 464–465.

Beke József

Tiszteletkörök a Bánk bán körül

1

Városunk nagy alakja, Katona József 225 éve született – ha szenvtelenül tekintünk vissza az időben. De ha közel érezzük magunkhoz, inkább így fogalmazhatunk: szerencsések vagyunk, hogy irodalmi jelenlétének 225. évfordulóját ünnepelhetjük. Magamat föltétlenül annak érzem, mert tudom: Katona beleszólt életembe.

Ezért ez az írásom nemcsak tisztelgés, hanem köszönet is.

Személyes emlékekkel kezdem, olyanokkal, amelyek a *Bánk bán*hoz kapcsolódnak, és meghatározóak voltak sorsom alakulásában. Valahai diákként én a *Bánk bán*t Arany Jánostól tanultam. A dolog úgy esett, hogy egy napon boldog emlékű magyartanárom, Kiss István arra hívta fel a figyelmemet, hogy most jelent meg a *Bánk bán* című drámának – az éppen következő kötelező olvasmánynak – egy olyan értékes kiadása (Katona 1951), amely Arany János tanulmányát és jegyzeteit is tartalmazza. Olcsó volt, szerencsére meg is tudtam venni, ma is megvan, harminckilenc tanévig tanítottam belőle.

Mivel előző tanulmányaimban nem találkoztam a drámával, így nagykőrösi Arany-hívő gyerekként természetesen a könyv elején lévő Arany-tanulmánnyal kezdtem az olvasást. Olvasást? A *Toldi*t meg néhány Arany-verset ismertem már, s azt hihettem, olvasás lesz, csakhogy – jól emlékszem – már az első oldalak gondot okoztak: némely mondatot többször is el kellett olvasnom, át kellett gondolnom, mire megértettem. Mert mindenáron meg akartam érteni, persze a magam szintjén, és főként Arany miatt. Bizony, ráment az egész karácsonyi szünet, mire a drámán is átrágtam magamat, mert az sem volt könnyed olvasmány, pedig a tanulmány mellett a költő lapalji jegyzetei is sokat segítettek. (Hogy is juthatott volna eszembe: hány nagy koponya törte már és töri még a fejét a mű egy-egy részletén!) S ha valaki azt mondta volna, hogy Arany véleményének némely részét is vitatják más hozzáértők, ezt aztán végképp el nem tudtam volna képzelni. Jóval később olvashattam csak megdöbbenve a költő fiának e sorait abban a könyvben, amelyben először adta ki Arany jegyzeteit és tanulmányát: *„Ezek a jegyzetek csak a saját emlékeztetése céljából készültek ugyan, ennélfogva alig elégíthetik ki az olyan olvasót, aki Bánkot először veszi kezébe, a commentártól pedig azt várja, hogy a gondolkozás fáradságától is kímélje meg […] viszont pedig a tanulmány elegendő fényt*

vet e magokban szűkszavú jegyzetekre." (Arany L. 1898. Előszó V.) Szerencsémre házi dolgozatomat a „békételenek" jellemzéséből olyan sikerrel írtam meg, hogy tanárom észrevette az ilyesmihez való érzékemet, s a továbbiakban támogatta is szándékomat, hogy majdan követhessem a katedrán.

A második olyan eset, amikor a *Bánk bán* révén segítséget kaptam, a szegedi egyetemi fölvételi vizsgán történt. A kérdező úgy déltájban – néhány már elfelejtett általános kérdés után – kissé unottan szólított föl, hogy mondjak „valami könyvnélküli"-t. Meglepetésemben hirtelen belefogtam Tiborc panaszába. Ez láthatólag őt lepte meg, bizonyára valami sokszor hallott verset várt. Fölélénkülve érdeklődött, hogy mit tudok még. Másodiknak Vörösmarty *Zalán futásá*nak Előhangjából mondtam hexamereket, gondolom, a szokásosnál hosszabban. Utána én kérdeztem: prózát is lehet? Bólintott, erre Zrínyi *Áfium*ából idéztem néhány mondatot onnan kezdve, hogy *„Fegyver, fegyver, fegyver kévántatik és jó vitézi resulutio…"* odáig, hogy *„Hic vobis vel vincendum vel moriendum est"*. Így nyertem a Katona-idézet nyomán (is) fölvételt.

Harmadszorra is beleszólt Katona életsorsomba, mégpedig máig hatóan. A nyolcvanas évek elején a gimnáziumi tanmenetnek megfelelően kitűztem soron következő kötelező olvasmánynak a *Bánk bán*t. Néhány nap múlva egyik értelmes tanítványom, aki máris beleolvasott a műbe, megkérdezte: „Mi az, hogy pártütés?" Ez akkoriban bizony igen jogos kérdés volt, mert a szóösszetétel két tagja szétbontva igen kényes összefüggést jelentett, különösen akkor, ha valaki nagy kezdőbetűt asszociált hozzá. Miután megnyugtattam, hogy ez a kifejezés ma már nem használatos, ezért értelmét régi-régi szemmel kell nézni, fölmerült bennem: irodalmunk e kiemelkedő alkotásának szavait – hiszen a dráma remélhetőleg még sokáig iskolai kötelező olvasmány lesz – nem másnak, hanem egy kecskeméti magyartanárnak illik, sőt kötelessége értelmezni az utókor számára. Annál is inkább, mert éppen ebben az időben jelent meg a Katona-irodalom országos hírű kiválóságának, a nemrég elhunyt Orosz Lászlónak kitűnő műve, a *Bánk bán* kritikai kiadása (Orosz 1983), az irodalomtudomány e műfajának általánosan elismert, mértékadó mintapéldánya. Kínálkozott tehát, hogy hozzáfogjak a dráma immár teljes és véglegesített szövegéből olyan írói szótár szerkesztéséhez, amely a mű minden egyes szavát a műfaj követelményei szerint számba véve értelmezi. Ehhez mintám is adódott: a Pásztor Emil által készített *Toldi-szótár* (Pásztor 1986). (A szerző valaha egyetemi oktatóm volt, frissen megjelent könyvét évfolyamunk harmincéves találkozóján, Szegeden dedikálta nekem.) Napi munkám mellett öt év alatt (13 337 adat feldolgozása révén) el is készült a dráma 2.882 különböző szavát értelmező *Bánk bán-szótár*, és Fischer Istvánnak, az akkor még működő Katona József Társaság elnökének segítségével a drámaíró születésének 200. évfordulóján, 1991-ben meg is jelent (Beke 1991). Ennek elismertsége következtében az írói szótárak szerkesztése harminc év óta kíséri életemet, gondokkal és örömökkel máig hatóan jelen van napjaimban, munkásságomban.

Ugyanis a *Bánk bán-szótár* bemutatója után Kovács Sándor Iván, az ELTE tanszékvezető professzora, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság akkori elnöke fölkért arra, hogy hasonló írói szótárt készítsek Zrínyi Miklós életművének szavaiból. Mivel a magyar barokk eposz, a *Szigeti veszedelem* kitűnő költőjének

összes művei körülbelül tízszer annyi szóadatból állnak, mint Katona drámája, az óriási munkához társakat kerestem, szerencsére találtam is feleségem és két kolléganőm: Bajtai Mária és Kristóf Antónia személyében. Áldozatos munkájuk segítségével elkészült közel 130 ezer cédula, és ezek alapján elkészítettem a nagy költő-hadvezér 6 882 magyar szavát értelmező *Zrínyi-szótár*t, amely évekig várt a kiadásra (Beke 2004). Közben már hozzáfogtam egyik legkedvesebb költőm, Radnóti Miklós költői nyelvének feldolgozásához, és így 2009-ben, a tragikus sorsú költő születésének 100. évfordulójára megjelenhetett a *Radnóti-szótár* is (Beke 2009).

Az előző munka befejezésekor – előrehaladott korom ellenére merészen – belefogtam az Arany-versek szavainak szótározásába. Úgy gondoltam, hogy ezt a szótárt nagykőrösi indítású embernek illik, sőt kell fölvállalnia. Hála istennek, egészségem úgy alakult, hogy most már elkészültem bálványom, Arany János költői nyelvéből készült szótárom kéziratával is. Amikor ezt írom, ennek sorsa még bizonytalan. Amit tehettem, én megtettem: nyolcévi munkámat beleadtam, a kiadáshoz szükséges anyagiakat másoknak kell adniuk. Megjelenése nem tőlem függ, nagy költőnk születésének 2017-ben esedékes 200. évfordulóján illenék, hogy megvalósuljon.

Addig is, amíg csak ésszel bírom, a szavak világát kutatom, sorsukat kísérem, mint az alábbiakban is.

2

Aki valaha is elemezte a *Bánk bán*t, senki nem hagyta szó nélkül a dráma sajátos nyelvezetét. A költőket Arany Jánostól Illyés Gyuláig, az irodalomtudósokat Gyulai Páltól Szerb Antalig mindig foglalkoztatta az a különös kifejező hatás, amely Katona szavaiból árad. Arany János egyenesen elragadtatással beszélt fiának, Arany Lászlónak erről a nyelvről: *„Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással – költeni”* (Arany L. 1898. Előszó VI.).

Arany jól tudja ez utóbbi szó súlyát: a költő az, aki képes arra, hogy *„az édes anyanyelven… korának csudát énekeljen”* – írja *Álom és való* című versében. Ebben mintha éppen a Katonával közös képességre, sőt egyben a költői küldetésre is rámutatna, arra, hogy a költő az anyanyelv szinte korlátlan lehetőségeit kihasználva a jelen számára már-már csodaszámba menő múltat is képes legyen felvillantani a kor embereivel, cselekedeteikkel, örömükkel-bánatukkal, sőt beszédmódjukkal együtt is. E csodateremtés szavakba öntésének módszerét pedig mindketten hasonló nyelvi eszközökben találták meg: fölelevenítették a múlt időket idéző, elavulóban lévő kifejezéseket, amelyeket már csak a népnyelv vagy a tájnyelv őriz, valamint bátran felhasználták a népies szólásokat és szólásszerű beszédfordulatokat.

Arany igen sokra tartotta a *Bánk bán*t, különösen a nyelvezetét. Amikor Nagykőrösön tanított, egyik levelében így írt barátjának, Szász Károlynak: *„…mikor a drámáról beszélek, szoktam a* Bánk bán*ból – de csak egypár jelenetet – felol-*

vasni, leginkább azért, hogy a drámai nyelv erejéről (ellentétben Vörösmarty lírai nyelvével a drámában is) némi fogalmat adjak a fiúknak, hogy ott nemcsak szépen beszélnek, szónoklanak, vagy ódában felelgetnek egymással a személyek, hanem a nyelv a helyzethez, a személyek indulatához alkalmazkodik, azt festi…" (Sáfrán 1982. 460.)

Közismert, hogy Arany a *Toldi* című elbeszélő művében az elavult, de a tájnyelvben még élő „imette" szóhoz maga fűz értelmezést: *Imette: ébren, nem álomban*. Amikor pedig Toldi az édesanyjától kapott aranyakat Bence markába számolja, az öreg szolgát így beszélteti a költő: *„No te öreg tenyér! / Ilyet sosem kaptál, bezzeg viszkethetnél."* Ehhez is ott van a magyarázat a lap alján: *A nép tenyere viszketéséből azt jósolja, hogy pénzt fog kapni.*

Katona drámájában ugyancsak előfordulnak régies, népies és tájjellegű kifejezések, de itt nem találhatunk hozzájuk magyarázatot, hiszen a színpadra szánt szövegben erre nincs is lehetőség. Az ilyen szólásszerűségek, mint: *múltával dicsérd a napot; megállja még a sarat; az ördög nem alszik; feléri ésszel*, ezek bizonyára világos értelműek a nézők számára; a szövegkörnyezet, a szituáció talán segít felfogni ennek áttételes értelmét is: *csóka csóka társának szemét ki nem kaparja.* Ám akad olyan szólásszerűség is, amely gondot okozhat nemcsak a nézőnek (első hallásra), hanem még az olvasónak (kétszeri elolvasás után is): *„sípot faragtam nádatok között, / míg benne ülhettem"*. Ennek a régi szólásnak ugyanis ez az értelme: kihasználtam kedvező helyzetemet, amíg tehettem.

Sajnos, a jó néhány teljesen elavult vagy esetleg csak a tájnyelvben élő kifejezés, mint: *leventa, bódorog, bahó, bokáz, dombéroz, esenkedés* nem közismert, aztán az ilyen szokatlan szóalakok, mint: *araszt, lábbad, esztelenkedés, összeháborodva*, ezek bizony nem könnyítették meg sem az olvasók, még kevésbé a nézők dolgát, s komoly akadályai voltak a mű sikerének a korabeli kritikusok előtt is.

A régi-régi írásokban természetes volt, de színpadon a XIX. sz. első felében már gorombaságnak tűnt a női nemet az elavult „asszonyállat" szóval illetni. A „bámulás" még bizonyára világos 'csodálkozás'-ként, esetleg az „araszt hely"-nek 'arasznyi hely' jelentése talán érthető. De a „bahó" tájszó 'együgyű személy' jelentését a néző nehezen bogozta ki ebből a részletből:

Minő dicső ellenben Becstelennek
a sorsa […]
fő-hívatalra lép; ottan rabol
mindent el a szegény Bahóktol, ahol
akarja…

És alább látni fogjuk, a „bakáz" tájszó mennyi gondot okoz még a hozzáértő olvasónak is, Arany Jánosnak is – hát akkor a nézőközönségnek… Az olvasó megállhat, elgondolkodhat egy-egy homályos értelmű szón, a nézőt ugyanez inkább megzavarja.

Amikor Arany „különös teremtő tehetségnek" nevezi Katonát, ebben a kijelentésben persze benne van Aranynak a magyar nyelvben való páratlan jártassága is, amelynek segítségével a dráma minden egyes kifejezését abból a szemszögből látja és értékeli, hogy az összhangban áll-e a kifejezendő gondolattal, érzelemmel,

indulattal. Arany számára nem zavaróak a szövegben lévő régies, népies, sőt tájnyelvi kifejezések, hiszen történeti tárgyú elbeszélő műveiben maga is ezekkel érzékelteti – ám Katonánál sokkal mérsékeltebben, finomabb érzékkel – az elmúlt kor nyelvi hangulatát. Ez neki alapelve. Emlékezzünk Arany *Tetemre hívás* című versének arra a sorára, amelyben előfordul az *állít* igének ez a régies változata: *„Állata őrzeni négy alabárdost"*. Annak idején valaki levélben kért felvilágosítást a költőtől a vers bizonyos szavainak értelméről. Arany válaszából idézem: „Állat *régiesen éppen azt teszi, mint* állít… *s nem sajtóhiba. A régies tárgyat a* régies nyelv *emelni szokta."*

Mielőtt nemzeti drámánk nyelvének egyes kifejezéseit vizsgálnánk, vessünk pillantást a mű korabeli fogadtatására, mert éppen ez a sajátos, akkor még szokatlanul erőteljes, és ugyanakkor alighanem túlságosan is népi gyökerű kifejezésmód volt a *Bánk bán* kedvezőtlen fogadtatásának okozója. Az a fajta stílus, szóhasználat, amely majd 1847-ben – az olvasásra szánt – *Toldi* s vele Arany sikerét hozza, az 1820-ban, Katona drámájának megjelenésekor – főként színpadi mű szövegében – kevéssé volt elfogadható.

Toldy Ferenc – akit „a magyar irodalomtörténet atyjá"-nak szoktak nevezni, – igen sommás véleményét így fogalmazta meg: *„Katona* Bánk bán*ja olvasatlan maradt rossz nyelve miatt."* Kérdés, hogy Toldy mire gondolt, amikor a dráma „rossz nyelvé"-ről szólt, megállapítását ugyanis nem részletezte, csak így minősített: *„a nyelv mind hibátlanság, mind csín tekintetében még korától is elmarad"* (Toldy 1987. 263.). Toldy irodalmi és nyelvi értékrendjének fő mércéje Vörösmarty Mihály volt, akinek a honfoglalás korában játszódó *Zalán futása* című nagyszerű eposzában is, történelmi drámáiban is mindig a költő korának, a XIX. század elejének nyelvén szólalnak meg a szereplők. Ehhez mérve természetes, hogy a bíráló Katona drámájának nyelvhasználatában és főként helyesírásában olyan elmaradott állapotot látott, amelyben nem talált különösebb értéket. Akkor, amikor még nem volt egységes magyar helyesírás, vagyis mindenki úgy fogalmazott és írt, ahogyan éppen az a tanító vagy az az iskola kívánta, ahol ismereteit szerezte, akkor e tekintetben sokat számított az a közel évtized, amely Katona és Vörösmarty iskolázottságát elválasztotta. A *Bánk bán* szövege, írásmódja még a század második évtizedében rögzült, Toldy Ferenc négy évtized múlva írta meg véleményét, tehát nemcsak Vörösmarty, hanem Petőfi egész pályája és Arany költészete első felének ismeretében: jogosan láthatott tehát elmaradottságot.

A kor másik jelentős irodalomtörténésze és kritikusa, Gyulai Pál – aki legelőször foglalkozott igazán Katona drámájának nyelvével – reálisabban ítélkezett: Katona *„Maga teremtett magának nyelvet, mely nyelvtanilag nem szabatos ugyan, de az költőileg"* (Gyulai 1956. 63.). Ez a „költőileg" kifejezés jól mutatja a párhuzamot Arany véleményével: *„…annyi számítással – költeni"*. Lényegesebb ez, mint a *„nyelvtanilag nem szabatos"* kifejezés, hiszen a magyar helyesírás első szabályzata majd csak Katona halála után születik meg. Gyulai mércéje nem annyira Vörösmarty, inkább Arany és Petőfi. Egyébként is: abban a korszakban vagyunk, amikor a magyar nyelv máig legjelentősebb megújulása zajlik, a nyelvújítás kora, az a kor, amikor minden irodalmi szereplő, sőt szinte minden

írástudó bele akart szólni a nyelv ügyeibe: vagy harcosan védve a régit és elutasítva minden újdonságot, vagy mindenáron új szavakat gyártva és harcosan ostorozva a maradiakat.

Katona sajátságos, mondhatni egyéni helyesírásának csak két jellegzetességére hívom föl itt a figyelmet. Elsőként az *egy* szó sajátos írásmódjára: *egyj*, ez őnála igen gyakori, és az ilyen képzett alakokban is megjelenik: *egyjetlen; egyjik, egyjüvé*. Orosz László a dráma kritikai kiadásában jogosan feltételezi, hogy Katona *„ezzel a szóalakkal archaizálni akart"* (Orosz 1983. 389.). Hogy miért éppen ezzel a szó végére következetesen odaírott *j* betűvel? Saját föltételezésemmel megpróbálom indokolni. Katona helyesen tudta és érezte, hogy ennek a szónak a végén nem olyan *gy* hangot ejtünk, mint például itt: *megy* vagy *fagy*, hanem nyomatékosabbat (nyelvtanilag: hosszabbat), olyat, mint a *meggy* szó végén. Ezt a különbséget éreztette a szóvégi *j*-vel, éppen úgy, mint ahogy írásunkban ma is *j*-vel jelöljük a felszólító módú alakot: *hagyj*!, aminek a *gy*-je a szabályos *kiejtésben* ugyanolyan nyomatékos, mint a *meggy* és az *egy* esetében is. Katona más nyelvi helyzetekben is a kiejtés szerint írt: a *lesz* szó a drámában 79-szer *leszsz* alakban szerepel, ugyanígy írta a *tekénteszsz* szót is.

A dráma helyesírásának másik sajátsága a nagy kezdőbetűs szavak bőséges előfordulása. Orosz László megállapítja: nagy kezdőbetűvel találjuk például a személyre vonatkozó főneveket: *Szülők, Sógorom, Király*, továbbá az elvont fogalmakat jelölő szavakat: *Szabadság, Remény, Igazság* és egyéb szavakat is: *Síp, Hárfa* (Orosz 1983. 391.). A *Bánk bán* szavainak szótárba rendezése közben természetesen egyenként végig kellett vizsgálnom az összes nagy kezdőbetűs szót is. Ennek eredményeképpen rájöttem, hogy vannak köztük olyanok is, amelyek egyáltalán nem véletlenül állnak nagy kezdőbetűvel. Az alább tárgyalt esetekben azt láthatjuk, hogy Katona a nagy kezdőbetűt teljesen egyéni módon és tudatosan használja művében: fontos kifejező, kiemelő szereppel ruházza fel. Mivel nem érzi valamely erre vonatkozó helyesírási szabályozás korlátait, megteheti, hogy a kis és nagy kezdőbetűt is egyéni stiláris eszközei közé sorolja. Természetes, hogy a drámaíró Katona – aki előzőleg fordítóként, színészként, sőt rendezőként is megismerte a színpadot és a korabeli színjátszást – képzeletében százszor átgondolta, lelki szemei előtt lejátszotta műveit. És azt is tudta, hogy amit papírra vet, azt fogják majd a színpadon megeleveníteni, ezért az írás minden létező eszközét fel akarta használni a pontos közlés céljára. Mészöly Dezső írta egyik tanulmányában: *„A különféle írásjelekkel való élés majdnem annyira jellemzi a költőt, mint a szókincse."* (Mészöly 1972. 127.). Katona is arra törekedett, hogy a leírt „holt" szöveg a lehető legtöbb információt tartalmazza az azt majdan „megelevenítő" előadók számára. Ezért a színi utasítások meg a szokásos írásjelek (kettőspont, felkiáltójel, kérdőjel, gondolatjel, kiemelt szedés) mellett még a szavak kezdőbetűjének írásmódjával is közölni akart valamit. Nézzük csak ebben az idézetben a két nagy kezdőbetűs szót [én húzom alá, B. J.]:

Gertrudis: (széjjel néz, 's valami <u>N</u>agyon láttatik gondolkozni)
„Az egy <u>H</u>alál –"

Az egyik szó a színi utasításban van: a színésznőnek azt kell érzékeltetnie, hogy „valami Nagy" dolog jutott most eszébe, ezen a Nagy-on gondolkozik. Majd nyomatékosan kell kimondania a másik nagy kezdőbetűs, csakugyan fontos, megdöbbentő fogalmat: „Halál". Arany János ezt írja ehhez jegyzetként: *„G[ertrudis] most bukkan először ez eszmére."* (Katona 1951. 146.). A későbbi jegyzetírók mind hasonlóan vélekednek: Gertrudis megérzi az őt mint királynét fenyegető veszélyt, mert Ottó aljas tette lehetetlen helyzetbe hozta, ráadásul a meggyalázott Melinda férje, Bánk bán váratlanul hazaérkezett.

Sajnálatos, hogy a „csupán a helyesírást" módosító későbbi kiadásokból a szerző írásmódjának ez a finom és fontos üzenete eltűnik. Sőt, még olyan kiadások is vannak, amelyekben – a szerző utasítását föl sem fogva – kiigazítják, a nyomát is eltüntetik az írói szándéknak ezzel az átfogalmazással: (*„széjjel néz, s valamin nagyon látszik gondolkodni"*); ezáltal az eredeti „Nagyon" szó, ami ott 'nagy dolog' jelentésű főnév volt, az átfogalmazásban a „gondolkodni" szimpla határozójává süllyed. Ezt és az alábbi példákat is így, elrontva találjuk Illyés Gyula átigazításában, valamint a később tárgyalandó A és B jelű könyvekben, és így az én említett 1951-es kiadásomban is.

Hogy a szerző néhol tudatosan alkalmazza a nagy kezdőbetűt a kiemelés céljából, azt jól mutatja a következő idézet is, amelyben a két állat kezdőbetűinek eltérése az ellentétet és a különbséget is nyomatékosítja. A mű elején, a királyné mulatságán állapítja meg Petur a magyar főurakról:

„…úgy kiválnak
a' többi Lévnyalók közül, miképpen
egyj Medve több vakondokok közül"

Itt a nagy és a kis kezdőbetű aláhúzza a hasonlatban szereplő két állat nagyságrendbeli arányát, egyben persze képletesen az idegen haszonlesők, a „*Lévnyalók*" és a „*békételenek*" közötti különbséget is.

Ugyanígy egy állat nagybetűs írásmódját találjuk ebben a szövegrészben, ahol Petur így figyelmezteti Bánkot:

„látod (csúfosan kimutat) hogy egy jól megteríttetett
asztal Legyekbe nem szűkölködik."

A drámában ott, ahova Petur mutat, asztalok vannak, rajtuk Gertrudis „*sültt főttje*", melyet a „*Lévnyalók*" úgy habzsolnak, „*majd szinte megfulladnak*". A költői kép kiindulópontján valóságos asztal áll, azonban a *Legyekbe* már nem többes számú *Musca domestica*, hanem átvitt értelemben 'élősködő, haszonleső személyek', ugyanaz, mint a „Lévnyalók", ismét ezt érzékelteti a nagy kezdőbetű.

A tudatos írói szándékot láthatjuk a következő idézet írásmódjában is. Igazán sajnálatos, hogy az újabb helyesírású kiadásokból eltűnik ez a finom, de határozott nagy kezdőbetűs célzás is, amely egyrészt a királyné jellemzésének is eszköze, hiszen Gertrudisnak a saját öccse iránt érzett gőgös fölényét érzékelteti,

amikor a köztük lévő rangkülönbséget aláhúzza a két személyes névmás kezdőbetűje:

„Ki vagy te? És ki Én?"

E helyesírási kitérők után térjünk még vissza Gyulai Pál véleményére. Akadémiai székfoglalóként készült nagyon alapos tanulmányában ezt is olvashatjuk: *„mély meggyőződése"*, hogy „Bánk bán *legjobb tragédiánk*", másrészt azt is, hogy Katona ebben az ekkor zajló nyelvi-eszmei küzdelemben szinte semlegesnek tekinthető, hiszen *„semminemű párthoz sem tartozott, sem a nyelvújítókhoz, sem a régihez ragaszkodókhoz […]. A nyelvújítók nem olvashatták tragédiáját szánó mosoly nélkül, ha történetesen kezökbe akadt…"*(Gyulai 1956. 162.) Az is nagyon jellemző a korra, hogy Gyulai mintegy visszatekintve megjegyzi: ha Katona *„megismerkedik Kazinczyval, Szemerével, vagy az akkori irodalom valamelyik szóvivőjével, bizonyosan bármelyikök kijavíttatja vele nyelvtani és verselési botlásait"* (Gyulai 1956. 63.). Elgondolhatjuk, hogy közismerten szerény, de igen önérzetes drámaírónkra hogyan hatott volna egy olyan bírálat, amilyeneket akkoriban Kölcsey Ferenc írt. Kölcsey ugyanis (bár utólag megbánta) olyan kemény kritikával illette az irodalmi és nyelvi harcokon szintén kívül maradó Berzsenyi Dánielt, hogy kis híján örökre elhallgattatta a kor egyik jelentős költőjét, és Csokonai műveiben pedig kifejezetten a népies hangvételt kifogásolta.

3

Köztudomású, hogy Katona drámáját megjelenésekor kevesen olvasták, az is, hogy a cenzúra előadni nem engedte, csak kinyomatni, s 1820-ban (1821-es évszámmal) meg is jelent. Amikor most a dráma Katona által megfogalmazott szavainak történetét vizsgálva itt-ott belepillantunk a későbbi szövegváltoztatások sűrűjébe, először azt a kiadást nézzük meg, amely közel húsz év múlva elsőként követte az eredetit. Ezt Nagy Ignác jelentette meg (Nagy 1840), és úgy mondhatjuk, hogy Katona szavainak kálváriáján ez az első stáció. Orosz László a kritikai kiadásban így minősíti: *„Mai fogalmak szerint átdolgozott kiadásnak nevezhetjük."* (Orosz 1983. 316.). Ilyen fogalom, hogy „átdolgozott", létezik, alapos indoklással esetleg elfogadható. Csakhogy a kiadó ezt írja: *„A kiadást változatlanul az 1921diki nyomtatás szerint eszközlém, csupán némelly helyesírási eltéréseket módosítván"*, de Orosz László szerint *„valójában nyelvileg erősen átformálta, az 1840-es évek irodalmi nyelvéhez közelítette Katona szövegét"* (Orosz 1983. uo.). Ha tüzetesen megnézünk a dráma II. szakaszának végéről néhány kifejezést, a fejlődő nyelvhez „közelítésnek" ilyen jeleit láthatjuk (a helyesírásban is!): ládd > látd; tekéntessz > tekintesz; al-orczáját > alorcát; viszsza lép > visszalép; bakázzon > bakázzék; vetessen > vetessék. A következő szóalakban azonban inkább visszafelé fejlődést látunk: nyúgodtan > nyugottan. Vajon a fejlődés felé mutat az, hogy néhol az irodalmi szóalakot népiesre cserélték: végével > végivel; bíborosrol > bíborosrul; porátol > porátul; hangoktol > hangoktul? Vagy merre mutat az, hogy előtérbe hozza a Katona által szándékosan került (erről később is lesz szó) *ö* hangú szóala-

kokat: csendessen > csöndessen; felkell tekerni > föl kell tekernem? Néhol aztán nemcsak a helyesírás, hanem egy-egy szó is változik: Hitvesse virtusát boszszúlta meg > Hitvese erényét boszulta meg; Csak egyszer őtet a kezem közé vehessem > Csak egyszer őt erős kezem közé vehessem; Hazug s Igaz > hazug s való.

Az előbbi két drámaszöveg olvasnivaló volt. A *Bánk bán* először 1833-ban Kassán került színpadra, nem tudhatjuk, pontosan milyen szöveggel, esetleg milyen kihagyásokkal, változtatásokkal. Majd néhány vidéki és pesti előadás után a Nemzeti Színház 1845-ben vitte színre, és szerencsére ennek az előadásnak ránk maradt a szövege is az úgynevezett súgókönyv formájában.

Orosz László összehasonlító tanulmányából (Orosz 1979) megtudhatjuk, hogy a cenzúra milyen politikai jellegű kihagyásokkal engedélyezte 1845-ben az előadást, és azt is, hogy melyek voltak azok a szavak, kifejezések, amelyeket valami miatt megváltoztattak. Ezek a változtatások természetesen tükrözik a XIX. század említett korszakának változatos igényeit, ezért a jelzett időszak 47 előadása során igen sok politikai célú kihagyás és dramaturgiai változtatás mellett gyakran előfordult a „kényes" kifejezések cseréje is. Így lett a „bíboros gazember"-ből „szép csábító", a „herceg"-ből „kéjenc". Ezek a változtatások nem egy-két előadásra, hanem több évtizedre is meghatározták a színpadokon előadott szöveget, attól függetlenül, hogy Kecskeméten Horváth Döme két kiadásban (Horváth 1856; 1860) visszatért nagyrészt (erről később még szólok) az eredeti szöveghez.

Először vegyük szemügyre azokat a szavakat, amelyeket bizonyára csakis népies, illetve régies hangulatuk miatt kellhetett megváltoztatni. Ilyenek: fejér személy > nőszemély; hazudság > hazugság; környülállás > körülmény; ménkőcsapás > mennykőcsapás; kénszerít > kényszerít, jussainkat > jogainkat; kócsolja > karolja; veszejtem > vesztem; golyóbis > golyó; együvé > együtt; sugárol > sugárzik; kéne > kellne(!); minéműségében > valóságában stb. Ezekre a változtatásokra azt mondhatjuk, hogy a modernebb nyelvű fővárosi közönség fülének kedvéért történhettek. Hasonló érv szólhatott az olyan szavak ellen is, amelyek kifejezetten a Kecskemét környéki nyelvjárás jellegzetes tájszavaiként kerültek bele az eredeti szövegbe: bahó > együgyű személy; gyömör > gyűr; dombéroz > dorbézol; ellézeng > eltántorog; kéredzkedél > kívánkozál. Némely szó esetében joggal föltehető a kérdés: vajon miért is kellett ezen változtatni? Jobb, világosabb vagy modernebb lett-e az „új" kifejezés: öcsém > vérem; pestis > dögvész; háborgat > háborít; lakosait > lakóit; szunnyadó > alvó; hamar > gyorsan stb. Máshol azt vehetjük észre, hogy a helyettesítő szó (*kurzív szedéssel*) nem egészen azt jelenti, mint az eredeti: a „tántorog" nem ugyanaz, mint a *ténfereg*; a „döcög" sem egyenlő a *halad*-dal. A IV. felvonás nagyjelenetének végén a szerző így fogalmazza az utasítást Bánk számára: (az elfutó Gertrudist) „agyon szurdálja", ehelyett az *agyonszúrja* nem ugyanaz. Ugyanígy: a III. felvonásban arra a kérdésre, hogy kik a lázadozó békételenek, az eredetiben Mikhál bán így felel „(a)kik a / Haza szabadító névvel bélyegezték meg magokat", ehelyett a … *Haza szabadító névvel ékesíték föl magukat* egészen mást jelent.

Sajnálatosnak mondható, hogy a következő, igen jellegzetes, hangulatos kifejezések is a változtatás áldozatául estek: „nem tudja magát szóra venni" > *nem tud*

szóhoz jutni; „ne ess utána" > *ne járj utána*; „mi végződött?" > *mi a végzés?*; „éktelen dühös" > *féktelen dühös*.

Különösen feltűnő, hogy néhány szócsere esetében az ismeretlen változtató olyan szóalakot helyezett az új szövegbe, amely elfogadható ugyan a köznyelv szempontjából, de ellenkezik Katona nyelvi felfogásával. Ez pedig a tájnyelvi szóhasználat, ezen belül is némely szavak *ö* hangú változatának teljes mellőzése. Megírtam már a *Bánk bán-szótár* bevezetőjében, hogy Katona ebben szinte a félreérthetőség határáig következetes: *„…szöget üthet a mai olvasó fejébe, hogy Bánk bán, a nádor hatalma miért csak az ország felére terjed ki, ugyanis ezt mondja: „Itt dörgött markomban egy / Ország felébe mért ménkő csomó"* (V. felvonás 178. sor). E Zeuszt felidéző kép megértéséhez tudni kell, hogy Katona a *felébe* szót a mai *fölébe* alak helyett használja. (Kölcsey is így ír a *Hymnus*-ban: *„Nyújts feléje védő kart"*, s ez is 'föléje' értelmű!) Katona más esetekben is kedveli az *e* hangú változatokat, mintha tudatosan kerülné szülőföldjének *ö*-ző nyelvjárását: *„esmér, férkezni, megesmer, szegez* stb." (Beke 1991. 8.). Úgy látszik, ki akarta zárni azt, hogy rásüthessék a provinciális nyelvhasználat bélyegét, ezért drámájában még csak egyetlen *föl* igekötőt sem használt, mindig *fel*-t. Éppen ezért az általa írott „megzengenek" helyett az 1845-ös változtatás *fölzöngenek* szóalakját ő semmi esetre sem használta volna, ugyanígy az „ékesíttetik" sem lehetett volna őnála *fölékesíttetik*.

4

Közismert, hogy Arany János már vándorszínész korában találkozott Katona drámájával, és az is, hogy már akkor sokra becsülte, sőt többre tartotta Kisfaludy Károly *Stibor vajda* című, akkoriban sikeres darabjánál. Nagykőrösi tanárként 1859 márciusában azt írta Szász Károlynak, hogy jegyzeteket készített hozzá és részletes tanulmányba fogott a *Bánk bán*ról, ezt szánta akadémiai székfoglalójául (Sáfrán 1982. 460.). Amikor azonban tudomására jutott, hogy Szász Károly is e drámáról, Gyulai Pál pedig Katona Józsefről szándékozik értekezést írni, sajnos Arany félbehagyta e művét.

A *Bánk bán* és Arany János kapcsolatával összefüggésben külön érdemes szólni erről a környékünkbeli tájszóról: *bakáz* (vagy *bakádzik*), melynek jelentése: bukik, bukfencezik. A *Magyar tájszótár* (Szinnyei 1893. I. 83.) Kiskunhalasról hoz rá példamondatot: *Úgy megrúglak, hogy hatot bakádzó*. Katona ismerte a szót, drámájában is használja abban a jelenetben, amikor a felháborodott Bánk bán a felesége meggyalázóját, a királynő öccsét ország-világ előtt akarja (mai szóval) „lebuktatni" azzal, hogy aljas tettét nyilvánosan leleplezi. Ekkor a ravasz, de okos Biberach így csillapítja:

„…tán nem tudod,
hogy Csóka Csóka társának szemét
ki nem kaparja? mert ám mint sem oly
nagyot bakázzon a Bíbor, bizonnyal
előbb feláldoznak tíz Bánkot is."

Biberach ugyanis jól ismeri, reálisan látja a felsőbb körök álszent világát, tudja, hogy a „bíborban született", azaz királyi származású Ottó és a „közönséges" ember, mint Bánk – bár nádor, a király teljhatalmú helyettese – mégsem egyenlőnek számít. Felvilágosítja Bánkot, hogy a királyi sarjat vádoló személyt – még mielőtt a nyilvánosság elé vinné az ügyet – *„titokban szoktuk ám eloltani"*. Vagyis itt Katona természetesen nem elsődleges, fizikai értelmében használja a *bakáz* tájszót (mint a Tájszótár példája), hanem átvitt jelentésben: 'lebukik; hatalmát, tekintélyét, pozícióját megszégyenülve elveszíti; bűnössége kiderül'.

Amint írásom legelején szóltam róla, diákkoromban a drámának én is olyan kiadását forgattam, amely Arany e lapalji jegyzeteit is közli. Akkor persze nem tűnhetett föl, hogy ehhez az említett „bakázzon" kifejezéshez furcsa jegyzet tartozik: *„T. i. hogy neked elégtételt adjon"* (Katona 1951. 120.). Bizonyára azért nem tűnt fel, mert az én említett kiadásomban (azóta már tudom, hogy néhány egyéb kiadásban is!) nem „bakázzon", hanem „bokázzon" olvasható. De Arany László szerint a jegyzetek írása idején apja kezében a dráma legelső kiadása volt (Arany L. 1898. Előszó), s abban „bakázzon" áll. Mi indokolhatja Aranynak ezt a drámai szituációval ellenkező értelmezését, amely szerint mintha itt arról lenne szó, hogy az aljas Ottó elismerné bűnét, s majd elégtételt adna Bánknak a sérelemért? Csakis az, hogy a számára ismeretlen tájszót talán a *bokázik* ige népies változatának (vagy sajtóhibának?) tekintette, és értelmét ennek megfelelően fogta föl, mégpedig úgy, ahogy az *A Magyar Nyelv Értelmező Szótárá*ban is olvasható: 'bokáját összeütve udvariasan tiszteleg valaki előtt', tehát bűnét elismerve kész elégtételt adni. Ugyanígy értelmezték azok is, akik egyes kiadásokban Katona „bakázzon" szavát „bokázzon"-ra igazították, s a javítás révén – akaratlanul is – hozzáigazították Arany téves jegyzetéhez. Az sem lehetetlen, hogy Arany vándorszínész korában egy kéziratos szövegkönyvben csakugyan találkozhatott a téves „bokázzon" szóalakkal. Arany jegyzete mindenképpen arról tanúskodik: ő e szónak „bukik" értelmét nem ismerte – akármelyik alakjában látta is –, ezért lett ez a jegyzete a félreértés következtében téves.

Jellemző az utókor „gondosságára", amellyel Arany Jánosnak a dráma egyes kifejezéseihez fűzött jegyzeteit kezeli: a Diákkönyvtár sorozatban többször is megjelent már a *Bánk bán* Arany János tanulmányával és jegyzeteivel (Katona 1977), s ebben a drámaszövegben a szó alakja ugyan helyes: „bakázzon", de Arany ehhez tartozó jegyzete változatlan, tehát félrevezető, ami – ha már oktatás céljára készül a kiadvány – újabb jegyzetet kívánna. Nem lenne szentségtörés Arany jegyzeteihez újabb megjegyzést csatolni, hiszen máshol is található ebben a könyvben olyan utólagos jegyzet, amelyet nem Arany írt (59. sz.). Ez így szól: „Lásd erre vonatkozóan Arany indoklását a tanulmányban." Csak halkan kérdezem: így, konkrét helymegjelölés nélkül vajon a diákok nekifognak megkeresni a 64 oldalas tanulmányban ezt a bizonyos helyet? Más jellegű kérdés: ki írta ezt a jegyzetet? Arany János aligha fogalmazott így, önmagára utalva. Bizonyára csak Arany László írhatta, aki először jelentette meg a drámaszöveget apjának jegyzeteivel és félbehagyott tanulmányával együtt (Arany L. 1898). A költő fia igen gondosan járt el e jegyzetek kiadásában: a tanulmányban és a lapalji jegyzetekben lévő utalások oldalszámait hozzáigazította az általa kiadott könyvben lévő

drámaszöveg valóságos helyeihez, így ezek a megjegyzések könnyen, célszerűen felhasználhatók, és természetesen az említett „Lásd erre vonatkozóan…" kezdetű utasításban ott van annak az oldalnak a száma is, ahol a tanulmányban az indoklás megtalálható. Sajnos ez a pontosság – tehát a jegyzetek összeigazítása a tanulmány lapszámaival – a Móra Kiadó diákoknak szánt 1977-es kiadásaiban nincs meg.

Amint említettem, Arany László ebben az 1898-as kiadásban azt állítja, hogy apja a dráma legelső kiadását használta akkor, amikor jegyzeteit készítette. Ezt alátámasztja a 130. számú – bizonyára Arany Jánostól származó – jegyzet, amely így szól: *„A munka első kiadásában a hibás interpunctio miatt a szöveg itt értelmetlen."* Sajnos itt Kecskeméten nincs meg az a bizonyos legelső, még Katona által sajtó alá rendezett 1820/21-es kiadás, de megvan a száz év múlva megjelent, az eredetinek Mészöly Gedeon által készített és ellenőrzött kiadása (Katona 1920), ez pedig olyan pontos, hogy megtalálható benne az a kis hiba, amelyre Arany jegyzete céloz. (Ez a kiadás nem is „olyan pontos", mint az eredeti, hanem pontosabb, erre még visszatérek.) Voltaképpen itt csak egy olyan kis nyomdai tévedésről van szó, hogy két össze nem tartozó szó közé véletlenül kötőjel került *(„…pénzt-ime…")* az éppen ellenkező szerepű, új gondolat kezdését jelző gondolatjel helyett, s így valóban értelmetlenség született. Arany helyesen következtetett nyomdahibára, ugyanakkor jegyzete arra mutathat, hogy valamelyik későbbi kiadás is megfordulhatott kezében, amelyben már nem volt meg ez a hiba.

Nagyon valószínűnek látszik, hogy az a kiadás lehetett ez, amelyik Kecskeméten – ahova Arany többször átlátogatott tanár ismerőseihez – éppen akkoriban jelent meg (Horváth 1856), amikor Arany Kőrösön tanítványainak részleteket olvasott fel a *Bánk bán*ból, hogy érzékeltesse a drámai nyelv erejét, és hozzáfogott említett tanulmánya írásához.

Érdemes kissé belenézni ebbe a Horváth Döme – a helyi Katona-kultusz kezdeményezője – által kiadott könyvecskébe, amely a drámaszöveg mellett Katona József részletes életrajzát is tartalmazza. A Katona József Megyei Könyvtár egyik példányát a helyi nyomdász, Szilády Károly saját kezével dedikálta – éppen 260 évvel ezelőtt – „A Katona-körnek." Kiderül ebből a belső címlapra írott ajánlásból az is, hogy *„A mű jövedelme a szerzőnek sírján felállítandó emlék-kőre van szentelve"*. (Itt természetesen a Szentháromság temetőben lévő eredeti sírra kell gondolni.) Horváth Döme nemcsak közéleti ember, hanem író, műfordító is volt, akinek igazán szép és alapos Katona-életrajzából is érdemes kiemelni néhány témánkba vágó gondolatot. Hangsúlyozza, hogy amikor a dráma először megjelent, *„e korszak nem lőn megérve teljes méltánylatára" … „a művelt közönség az ezen classicus műnek zamatját képező erős természeties nyelvet… az indulat és szenvedélyek tiszta lenyomatát még a maga teljességében föl nem fogá." „E nemzeti drámának valódi jövendője csak még 1840 után következett be: a pesti nemzeti színpadon." „S ekkor történt, hogy a Trattner Károlynál [= az első kiadás nyomdászánál] egypár évtized óta ott hevert példányok mind elkeltek, de sőt a Kecskeméten létező néhány példány is fölkéretvén, utoljára egy aranyért is megvétettek."* Kiderül továbbá, hogy a föntebb már említett, 1845-ben a Nemzeti Színházban történt egyik előadást Nyári Pál igazgató *„fél jövedelemmel adta az agg szülék javára"* (Horváth 1856. Életrajz), így az akkor már

15 éve halott író szülei(?) majdnem 190 pengőforintot kaptak. (A kérdőjelem oka: a drámaíró apja már 1844 őszén meghalt.) Úgy látszik, mintha ekkoriban megkésett országos figyelem irányult volna a *Bánk bán* színpadi sikere révén a drámaíró élő családtagjaira is, mert a szintén már említett Nagy Ignác-féle kiadás jövedelméből is juttattak nekik 40 forintot.

Egyébként Horváth Döme is a Nagy Ignác-féle kiadásban és a Nemzeti Színház súgókönyvében már említett helyesírási, valamint szóhasználati változtatásokkal hozza a dráma szövegét: vonnya > vonja; éjtszaka > éjszaka; hallyad > halljad; aszszonyok > asszonyok; megént > megint; váll vonyitással > váll vonitással; velek > velök. Néhol furcsa változtatás is akad: lesz > lessz; fenn forog > fen forog. További „újításai": Előversengés helyett Előjátékkal kezdődik a darab, és a kor szokásának megfelelően a mű minden sorának első szava nagy kezdőbetűt kap, ezzel aztán végképpen megszünteti az eredeti szövegben lévő, fentebb említett nagy kezdőbetűk különleges, kiemelő szerepét.

5

Kezembe került két érdekes könyvecske, mindkettő a múlt század közepe táján jelent meg, mindkettő a *Bánk bán* szövegét tartalmazza. E kiadásokban komoly szakemberek látták el jegyzetekkel, értelmezésekkel a műnek azokat a kifejezéseit, amelyeket szükségesnek láttak magyarázni; az egyik kiadást (nevezzük A-nak) Kozocsa Sándor irodalomtörténész, bibliográfus, a másik könyvet (nevezzük B-nek) Both Béla, a Nemzeti Színház főrendezője. Az A jelű kiadás a II. világháború idején jelent meg, a B jelű pedig a háború után, 1948-ban.

Ezekben a kiadásokban voltaképpen kihagyás nélkül helyreállt a dráma teljes szövege, viszonylag kevés az olyan szó, amelyet lényegesen megváltoztattak volna (a bokázzon persze hibás!), természetesen Katona régies helyesírását korrigálták. Éppen ezért ezt a két kiadást abból a szemszögből érdemes megvizsgálni, hogy a hozzáértők a maguk korában mely kifejezéseket ítélték magyarázatra szorulónak, és hogyan értelmezték őket.

Az A-val jelölt olcsó, füzetszerű könyvecske „Katona születésének százötvenedik évfordulójára" jelent meg (Katona 1941). Előszavában szép összefoglalás van az író életéről és a drámáról, a könyv érezhetően az olvasó nagyközönség számára készült, a sok lapalji jegyzet ezt jelzi. (A dráma szövegét idézőjelben, a jegyzeteket *dőlt betűvel* közlöm; az esetleges nagy kezdőbetűk a dráma sorkezdő szavaiban vannak, tehát nem Katonától származnak.)

Az első oldalakon mindjárt látható, hogy a jegyzetek bősége néha szükségtelen túlzásba megy: már az Előversengés első mondatához ilyen szájbarágó magyarázatot találunk: az „Enyim fog ő lenni" után az ismétlődő „enyim" is azt jelenti: *enyim lesz*. Igen keveset tételez föl az olvasóról a következő jegyzet is: „Innét az ördög ássa azt ki, hogy szeret" = *Ebből senki sem látja, hogy szeret.* Ugyanilyen ez az Izidórának szóló figyelmeztetés is: „Ne ess utána Ottónak nagyon" = *Ne járj nagyon Ottó után*. Ez is hasonló: „Kár ilyen egy csinos főért, hogy a Velő hibáz belőle" = *Kár, hogy ennyire korlátolt*. Sőt, olyan jegyzet is van itt, amely az író színi utasítását is(!) imigyen értelmezi: „főbe üti magát" = *Öklével homlokára üt.* (Erre az

olvasónak van szüksége, vagy esetleg az előadó színész nem tudná, hogy öklével kell odaütni, nem mással?)

Ha az ilyen jegyzetek színvonalát vesszük alapul, akkor fölmerülhet az a kérdés, elégséges-e a magyarázat például itt: „más Oldalra a palásttal, Biberach" = *bevallja, hogy köpönyeget fordít*. Vajon az, aki Katona képletes kifejezését nem érti, az a jegyzetet igen? Mert ha a jegyzetet is szó szerint fogja fel, akkor minden hiába: csupán a köpeny kifordítására gondol. Ezen a szinten talán az ilyen értelmezés segíthetné az olvasót: Ottó pártjáról át kell állni Bánk bánhoz. Hasonlóan kérdéses, vagyis elégséges-e az a jegyzet is, amely Bánk e kitöréséhez kapcsolódik: „mit gyötörsz incselkedő chimaera?" = *görög mitológiai szörnyeteg. Oroszlántestnek kecskefejjel és kígyófarkkal ábrázolják.* Ugyanis maga a szó meghatározása helyes, de nem derül ki a jegyzetből az átvitt jelentésű lényeg, mégpedig az, hogy ez a „*szörnyeteg*" nem más a dráma e helyén, mint a fölmerülő *féltékenység*, ami Bánkot ettől fogva gyötri. Itt jegyzem meg, hogy a B jelű könyv ugyancsak elégtelen jegyzetet fűz a szóhoz: „chimaera" = *a görög mitológia fantasztikus szörnyetege: itt agyrém.* Gondoljuk meg: csupán agyrémről van-e itt szó, nem pedig féltékenységről, amikor Bánk ilyeneket mond Melindájáról:

„S egy ember – egy haszontalan por – az
Ütné ki őtet karjaim közűl
Őtet!? Ki lenne az? Ki lenne az?"

Ugyanilyen gondom van a „chaos" (a mai *káosz*) szó magyarázatával is, amely Bánknak az első felvonás legvégén lévő nagymonológjában hangzik el:

„Itten Melindám, ottan a hazám –
A pártütés kiáltoz, a szerelmem Tartóztat […]
Szedd rendbe lélek magadat […]
Úgy állj meg itt, pusztán, mint akkor, a-
Midőn az alkotó szavára a
Reszketve engedő chaos magából
Kibocsájta. – Két fátyolt szakasztok el:
Hazámról és becsületemről."

Úgy érzem, a „chaos" szónak e könyvben itt lévő ilyen értelmezése: *zavar, itt inkább homály* – ez maga a zavar és a homály! Ez a jegyzet az egész gyönyörű szövegnek és vele a jelenetnek meg nem értését bizonyítja. Bánk ugyanis itt válaszúton áll, azt érzi, hogy életbe, sőt életekbe vágó döntést kell hoznia: felesége és a maga egyéni sorsát tartja-e elsődlegesnek vagy a békétlenek és az ország ügyét; más szóval: férji vagy nádori kötelessége között kell választania. E sorsdöntő pillanatban akar mindenféle „tündéri láncok"-tól, kötöttségektől megszabadulva – amint ő mondja: „pusztán", vagyis egyedül és védtelenül dönteni, úgy, ahogyan a *chaos*-ból, a „mindennek a kezdetéből" a világra jött, emberré vált. Nem zavarról vagy homályról van itt szó, hanem a létet megelőző ősállapotról, amelyből a megszülető ember még semmiféle későbbi körülményt

nem ismerve és nem mérlegelve kényszerül dönteni. Itt jegyzem meg, hogy a B jelű könyvben az előbbi monológnak megfelelő értelmezése van – de magához a *chaos* szóhoz egyszerűen nincs jegyzet. Pedig sokkal közismertebbekhez is van, pl. „nézgélnek" = *nézegetnek*.

Természetesen van itt sok hasznos és szükséges magyarázat is: „Carthusianus" = *némaságot fogadó szerzetes*; „lévnyaló" = *tányérnyaló, talpnyaló*; „virtus" = *erény*; *„legegyügyűbb"* = *legegyszerűbb, legőszintébb*; „cinteremjeinkben" = *temetőinkben*. De komolyabb kifogásolnivaló is akad már az első oldalon, amikor Biberach a szerelemről így beszél:

„…ha csak reá találok is
Gondolni, könnybe lábbad a szemem,
Olyan nagyon tudom heves szerelmünk
Áldott javát savát megérzeni."

Ehhez a magyarázat: „Áldott javát savát" = *gúnyosan: a gaztett következményeit*. Ezzel a jegyzettel az a baj, hogy itt még Biberach csak általánosságban beszél a szerelemről, amelynek „java" és „sava", tehát gyönyörűsége és keserűsége egyaránt lehet, de hogy ebből a gúnyosan emlegetett szerelemből a cselekmény folyamán majd gaztett alakul, azt itt még csak a jegyzetíró tudja és előlegezi.

A következő oldalon megint félremagyarázást találunk. E jelenetben Ottó kijelenti, hogy ha Melinda visszautasítja udvarlását, akkor majd ő tettetni fogja, hogy Melindáról lemond: „és Színlett feláldozásom annyival jobban kötöz szivéhez". Erre Biberach így figyelmezteti: „De Bánk – az áldozat-kipótoló –?" A jegyzet ehhez ennyi: = *Bánk majd pótolja Melindát Ottó szerelméért*. Ebből a jegyzetből az derül ki, mintha Melinda áldozatnak érezné azt, ha elutasítja Ottót, és lemond a vele való szerelmeskedésről, ezért kárpótolja majd a férje szerelme. Persze szó sincs erről, hiszen az előzményben Ottó beszél saját színlelt lemondásáról mint áldozatról. Legjobb, ha itt a B jelű könyv helyes magyarázatát idézem: *Bánk, aki a te áldozatodat még ki is fogja pótolni azzal, hogy bosszút áll felesége elcsábításáért: megöl.* Hasonlóképpen magyarázta ezt egy évszázaddal előbb Arany János is: *„Már a lemondás is áldozat, de hogy még nagyobb legyen, majd Bánk agyonüt."* (Itt jegyzem meg, hogy Illyés Gyula a dráma „átigazításában" teljesen más – szerintem téves – vágányon halad, amikor így igazítja át Biberach figyelmeztető szavait: *„S áldozatod lesz? S a fő áldozat Bánk?"*)

A B jelű könyv szinte forgatókönyvszerűen látja el a szereplőket és a rendezőt utasításokkal, s bőven vannak szóértelmezések itt is (Katona 1948). Mivel ebben a könyvben a dráma szövegét a Nemzeti Színház főrendezőjének, Both Bélának vezetésével a Színművészeti Főiskola rendezőnek készülő harmadéves hallgatói látták el a szerintük szükségesnek ítélt magyarázatokkal, ezért kitűnik, hogy a múlt század derekán a jövendőbeli rendezőgeneráció számára melyek azok a kifejezések, amelyek magyarázatra szorulnak. Mindenekelőtt feltűnő – és az általános anyanyelvismeret szempontjából lehangoló –, hogy úgy tűnik, a régiesebb, magánhangzós múlt idejű igealakok közül maira kell „fordítani" néhányat: „megcsalatkozék" = *megcsalatkoztam*; „csillámla"

= *csillogott*; „leve" = *lett;* „láttatik" = *látszik*; „azért teremtettem" = *azért jöttem a világra*. Bár a szövegkörnyezetből érthetőnek tűnnek, de úgy látszik, a félreértések elkerülése érdekében ezek a szavak is magyarázatot kapnak: „feladott" = *feljelentett*; „hűs vérrel" = *hidegvérrel*; „kinézésim" = *kilátásaim*; „pártos" = *pártütő*; (kucsmáját) „gyömöri" = *gyömöszöli*; „zuglyában" = *sarokban*; „egybeköttetésben" = *összeköttetésben, kapcsolatban*; „alkalmatosság" = *alkalom*; „eleintén" = *eleinte*; „lebókol" = *lerogy*; „szabásokat" = *szabályokat*; „dömmögik" = *dörmögik, dünnyögik*; „sebhető" = *sebezhető*. Főiskolásoknak készült magyarázatok közt furcsán hat ehhez az idézethez: „Tanácsot álmod E szív" ez a figyelmeztető jegyzet: *álmod = álmodik; tehát ige, és nem birtokviszony.*

Megkérdőjelezhető például az „eltenyészett" = *elburjánzott* értelmezése, mert a mórok hatalmáról lévén szó, az *elterjedt* vagy a *megerősödött* megfelelőbb lehetne. Ugyanígy a színi utasításként álló: „döbög" = *dobbant* sem találó értelmezés, mert a „döbög" nem egyszeri mozdulatra utal, a szerző inkább *toporzékol*-ra gondolhatott, ez a királynő határozottságára jellemzőbb is lehet.

De – néhány jelentéktelenebb tévedés mellett – az az igazán sajnálatos, hogy teljesen félreértik és félremagyarázzák a II. felvonás egyik helyét, amikor ezt a szenvedő alakú igét: „vetessen", így értelmezik: *vessék, dobják*. E jelenetben Bánk így beszél a királynőről:

„…ha húsomat
Lerágja a kerítő asszony akkor,
Még csontomon is elviszem Melindát.
Egy elhagyattatott helyen legyen
Inkább kenyéren s vizen, mintsem itt
Pompában, bíbor és a hermelin
Bemocskolásra eszközűl vetessen"

Világos ebből, hogy itt a királyi ház pompáját képviselő „bíbor"-t és „hermelin"-t nem *dobják* vagy *vetik* valahova, hanem a vidéki magányából a fényes udvarba felhívott „együgyű" Melinda elcsábításának eszközéül *veszik*, vagyis *használják*. Tehát nem a 'dob' jelentésű *vet* igének, hanem a 'felhasznál, alkalmaz' jelentésű *vesz* igének szenvedő ragozású alakja ez a Katona által írott „vetessen". Vajon a *vessék, dobják* magyarázatot hogyan értette a jegyzet szerzője? Hova és miért dobnák a drága hermelint?

6

Az eddigiekben a drámaszöveg egyes szavait, kifejezéseit értelmező rövid jegyzeteket vizsgáltuk. Köztudomású, hogy 1976-ban Illyés Gyula „átigazította" Katona drámájának szövegét, főként azzal a céllal, *„hogy a* Bánk bán *ne csak könyvtári, hanem méltó nézőtéri siker is legyen"* (Illyés 1976. 3.). Az ilyen átírás természetesen egyben értelmezést is jelent: az eredeti szerző agyából született alkotás szövege egy másik elme felfogó és átszűrő tevékenysége után új megvilágításban kerül napvilágra, és a szándék szerint a színész számára

eljátszhatóbb, a néző számára érthetőbb kifejezésekben jelenik meg. Amikor Illyés ezt az átdolgozott drámaszöveget megjelentette, egy kis előszószerű írásban így fogalmazta meg célját: *„a rengeteg szövegmagyarázat helyett egyszer magán a szövegen illusztrálni a magyaráznivalót"*. Ezáltal szándékozta a művet „közelebb hozni a mi korunkhoz, a mi közönség-mivoltunkhoz" (uo.). Ennek érdekében dramaturgiai változtatásokat is végrehajtott, ezeket Orosz László *A Bánk bán értelmezéseinek története* című könyvében (Orosz 1999. 103.) így foglalja össze: *„Az Előversengésből meg az első négy felvonásból viszonylag keveset hagyott ki Illyés. Néhány részletet eredeti helyéről máshova tett át, így Bánk első felvonást záró monológjának első felét (erősen átírva) a Gertrudis–Ottó és Bíberách–Ottó jelenet közé, a második felét a III. felvonásba Bánk Melindával, Tiborccal és Izidórával (ebben a sorrendben!) való jelenete után. Tiborc és Izidóra »helycseréje« azt érzékelteti, hogy Melinda esete fontosabb drámai faktor, mint Tiborc változatlan szövegű panasza. […] A legnagyobb változást az átdolgozásban az V. felvonás szenvedte. Terjedelme nem egészen kétharmadára csökkent, elmaradt az első jelenet, nem lépett színre Mikhál és Simon, nem hangzik el Petur átka (Illyés szövegében Solom már a IV. felvonás végén megölte, később azonban családtagjaival együtt lófarkon hurcolják – a hulláját?). […] Tiborc Melindának csak a halálhírét hozza, s a kis Somát. (Nem tudni, hogy került hozzá, Bánk Illyés szövege szerint is Mikhálra bízta.) […] A király […] Katona szövegének »méltán« szavát »ekként«-re enyhítve fogadja el, hogy Gertrudisnak el kellett esnie, s Katona drámájának utolsó mondata után Illyés még ezt mondatja Endrével: »Tegyük le őt oly sírba, mely körül / a gyász csöndet mond a viszálynak is, / hazánkat oly békére szelídítve / amely minden bajt orvosolni kezd«."*

Az „átigazítás" szövegét Benedek András értékelte részletesen. Szerinte *„Illyés munkája hatalmas tett újszerűsége, bátorsága és alázata miatt. […] elejétől végig eljátszható szöveget ad a színházaknak, a lehetőségekhez mérten megvilágítja a homályos pontokat és kiigazítja a valódi és a vélt hibákat. Legalább száz helyen […] odaillő új szóval, gondolattal gazdagította a művet… Ennek tizede tán, amit az eredetinél gyöngébbnek, elhagyandónak vagy tovább igazítandónak érzek."* (Benedek 1984. 437.) E rövid idézetben is láthatjuk a tanulmány óvatos fogalmazását: a „lehetőségekhez mérten" és a „valódi és vélt hibák", valamint a „gyengébb, elhagyandó, tovább igazítandó" kifejezések korántsem a teljes, igazi sikerre utalnak. (Az 5. részben utaltam már az „áldozat-kipótoló" téves értelmezésére.)

Bizony találunk ebben az újított szövegben olyan részeket, amelyek gyöngébbek az eredetinél. Csak sajnálni tudom, hogy Illyés kidobta a darabból például azt a szép gesztust jelző kifejezést is, amely arra utal, hogy ha valaki nem néz partnere *„szeme közé"*, ez valami hamisságot jelent. Az eredetiben Ottó ezt mondja: *„[Melinda] a szemem közé se néz"*, s erre így felel Biberach is:

„…midőn nekem Luczi
nem néz szemem közé, előre már
tudom, Luczim megént csalárdkodik."

Illyés művében ugyanezen a helyen Ottó is más kifejezést használ: *„[Melinda] le-lehunyta a szemét"*. Biberach is így felel rá:

„midőn nekem Luci
le-lehunyta a szemét, már előre
tudtam, Lucim megént csalárdkodik"

Hol van ez a pislogás a jó magyaros *„szeme közé néz"*-hez! Annál is inkább kár érte, mert Katona még egyszer felhasználja ezt a kifejezést a magyarokra jellemző egyenesség érzékeltetésére, amikor a dráma emlékezetes jelenetében Ottó térdre esve vall szerelmet Melindának, és az asszony Bánk ugyane célú gesztusát idézi föl:

Midőn kezem megkérte, nem rogyott
ő térdre – ! […]
„Szabad tekéntet, szabad szív, szabad
Szó, kézbe kéz, és szembe szem, – minálunk
így szokta a szerelmes…"

Szerencsére ez az utóbbi szöveg sértetlenül megmaradt az átigazításban. Ám ebben a következő esetben ugyancsak nehéz lenne megindokolni, miért jobb az eredetinél: *„Embertelen! Most oktatásra nincs / szükségem"* helyett ez a „javított" változat: *„Arcátlan! Most nem oktatásra van / szükségem."* (Még csak a versritmust sem kellett javítani; de a fentebbi *„le-lehunyta a szemét, már előre"* sor egészen rossz ritmusú.)

Igazából azokat a mondatokat fájlalom leginkább Illyés munkájában, amelyeket nem átalakított, hanem egyszerűen beletoldott. Nem látom dramaturgiai értelmét, ezért teljesen fölöslegesnek érzem azt a néhány sort, amelyet Illyés Bánk első megjelenéséhez írt:

„Királyi szóra, mint királyi helyettes
kell ügyelnem, hogy míg ő messze földön
hadat visel, e megpróbáltatáshoz
méltó fegyelem s megtartóztatás
legyen mindenütt."

Szegényes rendezés és gyenge színészi teljesítmény lehet csak az oka, ha Bánknak az eredetiben olvasható, illetve az átalakítottban is ugyanúgy meglévő, a fentebbit követő szövegéből nem fogja föl a néző, ki az, aki megérkezett. Lehetett olyan előadása a műnek, amelyben a címszereplő bemutatkozását hiányolták? Miért kell Bánknak elmondania belépéskor, hogy ő a király helyettese – a többi szereplő színre léphet bemutatkozás nélkül? Egyébként is: előzőleg a békételenek jelenetében e párbeszédből a nézők már tájékozódhattak:

– *„Kit vársz?"*
– *„A Nagy-úrt."*

– „Bánk bánt?"
– „Utána küldtem… …titokba. Lássa azt,
hogy itt mik esnek."

Amikor e szavak után néhány perccel (ahogy a szerző írja: „úti-köntösben") megjelenik valaki, föltehetőleg a közönség azonosítani tudja. Ha nem, akkor úgyis minden hiába.

Hasonlóan fölösleges magyarázkodást látok azokban a betoldásokban is, amelyek a meráni Ottó („*Bocsáss meg a hontalannak"*) és a spanyol származású Melinda („*Kétségbeejtő, hogy mibe / nem kever bennünket a szánalom*") szövegeiben megjelennek, és láthatóan azt akarják (a gyengébb felfogású nézőknek?) hangsúlyozni, hogy Melindát Ottóval kettejük idegen volta „hozza össze" ebben az „idegen" magyar környezetben.

Korántsem mondhatjuk, hogy az átigazított szöveg világosabbá tenné a drámának azokat a félremagyarázott helyeit, amelyekről már a fentebbiekben sok szó esett. Például a föntebb már tárgyalt „bakázzon a bíbor" kifejezés körüli homály csak sűrűsödött azzal, hogy Illyés ezt írja:

„…mintsem hogy égre
bokázzon bár a bíboros, bizonnyal
előbb feláldoznak tíz Bánkot is."

Ezáltal megint egy megfejtendő képletes kifejezést kaptunk: mit jelent az „*égre bokáz*"? A lényegében változatlan szövegkörnyezetet ismerve nem lehet, hogy valami pozitívat, tehát előnyöst: fölmagasztalást? Vagy éppen ennek gúnyos értelmét: fölakasztást? A némely más kiadásban is megjelenő „b*o*káz" szóalak itt megint arra utal, hogy nem ugyanazt jelenti, mint az eredetiben a „bakázzon = bukjon". Akárhonnan vette Illyés a „bokázzon" szóalakot, ugyanúgy csapdába esett e szó értelmezésében, mint hajdan Arany János. Ráadásul az „égre" szó betoldása csak bonyolítja a dolgot: talán az égbe jusson, vagyis megöljék? Zavarónak érzem az eredeti mondatban nem lévő „*bár*" szó beszúrását is, ezzel sem lett világosabb értelmű a szöveg.

7

Az eddigiek alapján joggal kérdezheti akárki: Melyik tehát Katona József *Bánk bán* című drámájának igazi szövege? Az *igazi* helyett így is kérdezhetjük: melyik az *eredeti*, tehát Katona kezétől származó; sőt így is kérdezhetjük: melyik a *végleges*? Mindhárom kérdés jogos, a válasz pedig rendkívül bonyolult, bármelyikre próbálunk válaszolni úgy, hogy abszolút értelemben megfelelő legyen.

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a dráma második kidolgozásának szövege tekintetében nincs kéziratos alap, ezért Orosz László a kritikai kiadásban így fogalmaz: „*Alapszövegünk az 1820 novemberében 1821-es évszámmal megjelent, föltehetően a szerzőtől sajtó alá rendezett első kiadás.*" (Orosz 1983. 508.) Ez tehát nyomtatott szöveg, természetesen a „szokott" és feltételezhető sajtóhibák

tömegével. Ezért a kritikai kiadásban Orosz László javításokra kényszerült, és ezt írja: *„A javítás során nagymértékben támaszkodhattunk Mészöly Gedeon 1920-i kiadására. […] A nyilvánvaló sajtóhibákon (pl. taálok, esüst) kívül Mészöly annak minősítette: (pl. jarkál, felloban, bellölled)… Noha teljes bizonyossággal nem dönthető el, tényleg sajtóhibák-e ezek… Az olvasó az alábbi összeállításban mindezeket megtalálja a nyilvánvaló sajtóhibákkal együtt."* (Orosz uo. 509.)

Mészöly Gedeon javításaihoz Orosz László – főként a dráma első szövegváltozatával történő összevetésekre alapozva – még 16 javítást hajtott végre, így a kritikai kiadásban összesen 102 kisebb-nagyobb igazítás található, és ebben még nincsenek benne a szereplők nevének számtalan ilyen variációi: *Bíberách, Biberách, Bíberach, Biberach; Gertrudis, Gertrúdis, Gertrud*, de benne vannak az olyan apróságok is, mint egy-egy vessző helyett hibásan nyomtatott pont helyesbítése. Tehát máris van három drámaszöveg: 1. az 1820-as (föltehetően Katona által sajtó alá rendezett); 2. az 1920-as (Mészöly Gedeon javításaival); 3. 1983-as (Orosz László javításaival). Így alakult ki a dráma ma már elfogadott, az „eredetiből" a szükséges módon javított „végleges" szövege. Az ilyen – indokolt javításokat tartalmazó – szövegű kiadást nevezi az irodalomtudomány kritikai kiadásnak.

Mészöly Gedeonnak fentebb említett *Bánk bán*-kiadását nemcsak azért kell jelentős irodalomtörténeti eseménynek tekintenünk, mert száz évvel az első megjelenés után, a közben megjelent, sok-sok szövegváltoztatást tartalmazó harmincféle kiadás után visszatért az eredetihez, sőt annak nyomdahibáit legnagyobbrészt helyrehozta, hanem azért is, mert Mészöly Gedeon nemcsak kiváló nyelvész volt, hanem fontos görög, latin és francia művek fordítója is, és a Katona-dráma centenáriumi kiadásának utószava jeles stilisztaként mutatja be a kiváló tudóst és gondos kiadót. Érdemes beleolvasni ebbe az érdekes szövegbe, amely Katona szavaiból igazán művészi módon építkezik. [Az első latin szó: Tapsoljatok! A dőlt betűs kifejezések a drámaíró szavai.]

„Plaudite! S míg tapsoltok, nekem a zajon keresztül mindegyre fülembe *hallatszik szomorúan a pásztori síp*, Melinda síri melódiája, s verdesi szívemet a megtört *Bánk*nak panasza, az örökké botladozó emberiségnek örök-emberi jajja: *Nem ezt akartam én!*

Plaudite! S zaj között kezembe hajtva fejemet, mindegyre látom a függöny mögé tűnt alakokat. Elém komorlik *Bánk bán*, ki *a világnak egyik pólusától a másikig mindent egybeölel szerelmében, mindent Melindában, s ezt a szent nevet, égi és földi mindenét szorosan egybefoglaló láncot,* az *elromlástól* úgy védi, hogy *atyai átkával* megőrjíti az *anyát, Bánk* az ő *Melindáját – nem ezt akarta ő!*

Király személye, reá bízza dolgát *a szunnyadó gondatlan s reá tevé le a szegény paraszt elfáradt csontjait* […] De a *Bánki sértődés*! Sodorja már *a setét szövetség gyászasztala felé,* sőt *szikrát okádó vére éktelen dühében a királyné* trónusához, hol a *nagyúr nyakláncát* […] a király hitvesének *vérével festi veresre – nem ezt akarta ő*! Ott fehérlik *Melinda, a legegyügyűbb, legártatlanabb, kinek szép könnyei elbúsíthatnák az ég lakosait, s az angyalok maguk szánnák kigördülésit,* – de *jaj, jaj azon könnyeknek*!

Elém magaslik *Gertrudis*, ki asszony létére is *pirul szédülni az Európa harmadába' való parancsolás* gondolatától. […] Elém viharzik *Petur, régi szabadságbeli jussaink* harcosa: […] *nem pártütés, kicsikart szabadság*… Amott *csúszik be Tiborc*, a királyi

mulató palota ajtaján, *majd a nyelvét öltvén ki, mintha fel akarná nyalni azt, amit itt ellocsolnak*.

Plaudite! Mennyi élet! […] Katona Józsefet látom íróasztala fölé görnyedni komor arcával, titkokat záró keblének ez a vallomása folyván pennája alól: *Midőn én: egy Bánk bánt megölt becsületének omladékira felállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalmamat? Én vagyok Bánk […] Ez nem história, hol az érzéketlen toll beszél: ez én magam vagyok – én, a 13-ik században élő hatalmas Bánk, kinek tenyerére koronák tétettek le…*

Plaudite! Tapsoljatok *Bánk bán*nak, tapsoljatok Katona Józsefnek! Óh, ha meghallhatná a holt e hódolatot, minőt az élő nem hallhatott soha!

Pedig vágyott reá!

És már sok éve porladt Katona József egy öllel a föld alatt, amikor a Nemzeti Színház fényes soraiban fölcsattantak az első tapsok az ő *Bánk bán*jára.

És tapsoltak már azóta is sokat az ő szellemének, tapsolni fognak sokat a jövőben is, tapsoljatok hát most is!"

Eddig egykori kedves szegedi nyelvészprofesszorom szövege, aki a fenti szavakkal bocsátotta ki száz év múltával az eredeti kiadás javított mását.

A kritikai kiadásban Orosz László által még pontosabbá tett drámaszöveg tehát a mű végleges, tökéletes változata. Csakhogy ez a „tökéletes" szöveg 1983-ban jelent meg, e könyv elkészülte előtt a drámának már 87 kiadása jelent meg, ezek számtalan példánya forog közkézen vagy porosodik a könyvtárak polcain, és közöttük kevés akad olyan, amelynek szövege teljesen azonos volna valamelyik másikéval. Tehát a *Bánk bán* szövegének igen sok változata létezik, és ez természetesen következik abból, hogy sokszor adták ki, sok kiadóvállalkozás és sok szakember igyekezett az olvasók kezébe adni. S ami velejár: az elavult szóalakokat – bizonyára legjobb tudásuk szerint – úgy igazították, hogy leginkább elfogadható, befogadható legyen. Katona műve időnként újra és újra megjelenik, szövege általában teljes, néhol kisebb-nagyobb elfogadható javításnak szánt változtatásokkal, máshol – bizonyára nem szándékos – romlásokkal. (És akkor még nem számoltunk a színpadi szövegekkel: teljesen természetes dolog, hogy a dráma színrevitele során a rendező a saját elképzelése szerint mindenekelőtt a szöveg valamely új változatát veszi alapul. De ez a rendező dolga. A színpadon elhangzó szövegért ő felel, valamely kiadásért pedig a kiadó.)

Mindez azt jelenti, hogy a mű él. Talán furcsa paradoxonnak tűnik, de igaz: csak annak az irodalmi műnek a szövege marad meg teljesen változatlanul, amelyet csak egyszer adnak ki.

Katona drámájának a kritikai kiadásban rögzült szövege az irodalomtudomány művelői számára fontos, nélkülözhetetlen forrás. Ha az érdeklődő olvasó ezt a kiadást veszi kezébe, elcsodálkozhat a Katona korabeli magyar nyelvhasználat érdekességein. De ez a szöveg még pontosan így soha nem került színpadra, s könnyen meglehet, hogy nem is fogják soha szó szerint előadni. Nem is arra való. Hiszen minden élő nyelv változik, és színpadon az évszázadokkal előbbi nyelvezet nem igazán hatásos: ott az elhangzó szónak első hallásra világosan érthetőnek kell lennie, különben a mű összhatása csorbát szenved, a nézőt megzavarja, ha nem ért valamit. Ne tévesszen meg senkit az, hogy a négyszáz éve

elhunyt Shakespeare műveit megértjük, hiszen amit a színpadon hallunk vagy könyvben magyarul olvasunk, az a szerző korabeli angol szöveg fordítása a sokkal későbbi magyar nyelvre. (A természetes nyelvi változást mi sem bizonyítja jobban: Vörösmarty Mihály és Petőfi Sándor Shakespeare-fordításai is elavultaknak számítanak ma már, Arany János Hamlet-fordítása sem teljes egészében „színpadképes" ma már.) Gondoljuk meg: a nagy angol nagyjából a mi Balassi Bálintunk kortársa volt. Shakespeare egyik kiváló fordítója, Mészöly Dezső (Mészöly professzor fia) elmondta nekem egy beszélgetés alkalmával, hogy az angol diáknak ugyanúgy elmagyarázzák az iskolában a Shakespeare-drámák némely elavult kifejezését, mint minálunk Balassi egy-egy szokatlan szavát.

Nagyon valószínű, hogy a *Bánk bán* terjedelme is meghaladja a szokásos színházi előadások időtartamát, tehát – úgy, mint *Az ember tragédiája* esetében – a jövőbeli előadások rendezői is el-elhagynak a dráma jeleneteiből. Mert vannak olyan részek, amelyek – mint bármely más drámából – a mű egészének komoly sérelme nélkül elhagyhatók. Illyés Gyula az első felvonás elejének közel ötven sorát nem „igazította át", hanem elhagyta, ezt nem is kifogásolta senki, persze az utolsó felvonás kevesebb mint felére csonkítása (láttuk Orosz László véleményét) alighanem túlzottra sikerült.

8

Katona drámájának vannak olyan kifejezései is, amelyekről nem mindenki gondolja, hogy értelmezni kellene, a legtöbb olvasó és magyarázó egyértelműnek találja. Gondoljunk csak a fentebb említett „felébe" szóalaknak a drámabeli 'fölébe' jelentésére, ezt egyetlen magyarázatos kiadás sem értelmezi. Katona szókincse nagy és változatos: a szavaknak gyakran nem az első, legközismertebb jelentését használja, így van ez a „világ" szóval is. Ebben az idézetben Ottó így udvarol Melindának:

„Akkoron
levék teremtve. amidőn először
megláttalak; mint gyertya által a
világ lesz – úgy valék melletted, úgy
követtelek"

Itt a „világ" szónak természetesen a régi nyelvben használatos jelentését kell érteni: a világosságot, a fényt jelenti.

Hasonló a helyzet a műben többször előforduló „száraz" szóval is. Ennek leginkább használatos jelentése: 'nedvesség nélküli'. Ha kenyérről van szó, akkor inkább így értelmezhetjük: 'kellő nedvesség nélküli, nem friss'. Lássuk csak a dráma e részletében Bánk szavait:

„Egykor egy öreg paraszt
akadt előmbe – szárazon evé
a megpenészedett kenyért […]

…negyven
esztendeig való szolgálatért,
száraz kenyért nyújtasz, magyar hazám?"

Vajon mit jelenthet itt a „száraz" és a „szárazon"? Bizony nem a „nedvesség nélküli"-t. A megoldást az a mondat kínálja, ahol a „szárazon" szóalak van. Gondoljuk meg: a „megpenészedett" kenyér már biztosan nem friss, tehát itt mindkét esetben a szó jelentése: 'üres', illetve 'üresen, magában'. Ugyanúgy, mint a következő idézetben is, ahol Biberach az Ottó után esenkedő Izidóra szerelmi reményeit így hűti le, felhasználva itt a szót átvitt értelmében: 'üres, puszta':

„Kisasszony! én
száraz reménnyel nem tudlak tovább
éltetni –"

A „felekezet" szó mai jelentése: 'vallás; vallási közösség'. Katona drámájában többször is régies, eredeti jelentésében találjuk, vagyis nem vallási, hanem nemzeti, faji közösséget jelent, formája pedig mindháromszor „felekzet" az időmértékes verselés miatt. A IV. felvonásban Mikhál bán így vádolja az idegen királynét:

„…lerontatád az ősi
szép várakat, s od'adtad a tulajdon
felekzetednek […]
…sem a meg-
bántást, sem a jótéteményt soha
el nem felejti a magyar – de főképp
felekzetednek.

Végül itt van a félreérthetőség mintapéldájául Tiborc panaszának ez a közismert, szép, megható részlete:

„Ők játszanak, zabálnak szűntelen,
úgy, mintha mindenik tagocska bennek
egy-egy gyomorral volna áldva: nékünk
kéményeinkről elpusztulnak a
gólyák, mivel magunk emésztjük el
a hulladékot is."

Katona igazán költői módon, az ellentételezés eszközével, szemléletes módon ábrázolja egyesek végső elszegényedésének állapotát: a nyomort szembeállítja másoknak az élelemben való dúskálásával. A gólyának, a magyar falvak e kedves madarának éhen pusztulásáról, a szegények hulladékon tengődéséről festett kép igazán érzékletessé teszi a panaszt.

Csakhogy! A gólya nem pusztul éhen, mert ha éhes, elrepül, hogy magának és fiának élelmet keressen. Ha nincs a közelben megfelelő vizes terület, ahol élelmét

megtalálja, akkor elköltözik a tájról, illetve oda sem költözik a ház kéményére. Ugyanis a mi kedves madarunk bizony *ragadozó* madár, csakis kisebb-nagyobb élő állatokat eszik, semmiféle hulladékot nem. Megfigyelték már, hogy ha a hazahozott gyíkféle, béka véletlenül kiesik a fióka csőréből, bizony a gólya nem hozza vissza a háztetőről, az neki hulladék, azzal nem él. Tehát az „elpusztul" szó nem első jelentésében, vagyis: 'életét veszti' értelemben szerepel a dráma e szövegében, hanem abban az átvitt értelmében, amelyet ebben a szólásban láthatunk: Pusztulj a szemem elől! Vagyis: 'távozz, tűnj el'. Tehát a mondatban az *elpusztulnak* szó jelentése: *elköltöznek, elmennek*. Katona is így használta a szót, ugyanis Tiborc szövegének ezt az igazán „hazainak, magyarosnak" hangzó részét – ki gondolná? – nem ő találta ki, hanem egy német drámából szó szerint fordította. Veit Weber egyik drámájának megfelelő helyén is természetesen az *elköltözik* ige német megfelelője található. (Emlékezzünk csak: Arany János is ebben az 'eltávozik, eltűnik' értelemben használja az *elpusztul* igét a közismert *A bajusz* című művének e soraiban: amíg Szűcs György uram a cigányok „bajusznövesztő" kádvízében ült, addig

„Az ágynémü, fehérnémü,
A vasféle, meg a rézmű.
Szóval ami könnyen mozdult,
Lába kelvén, mind elpusztult".)

Úgy látszik, V. Weber sem ismerte a gólyák természetét, mert az ő művében is ugyanaz a téves vélekedés olvasható, mint Katona szövegében, tudniillik, hogy a gólyák eltávozásának oka a ház körüli hulladék hiánya. Azt viszont nagyon jól tudta Katona, hogy a gólya szívesen fészkel a falusi házak kéményén, ezáltal a motívumot közel hozta a magyar nézőhöz, olvasóhoz, és ez pedig az ő saját ötlete, mert a német szövegben nincs szó kéményről. Sőt, az is világos, hogy a kéménymotívumot Katona csak a dráma második kidolgozásába illesztette bele, az elsőben nem szerepelt:

„Ők játszanak, zabálnak szűntelen…
…nekünk az udvarunk felé se jön
egy Gólya is, mivel a hulladékot
is önn' magunk emésztyük meg…"

Bizonyos, hogy Tiborc monológjában a sok „ők – mi" szembeállítás, ez a klasszikus költői eszköz, amellyel Katona itt kifejezi mondanivalóját, pontosan a helyén van, mondhatni: telitalálat. Magam diákkorom óta Tiborc monológjait tartom a dráma legszebb, leginkább szívhez szóló, leghatásosabb szavainak. (Diákként is ezért tanultam meg legelőször.) Mindig is azt tapasztaltam, hogy nincs az a gyenge előadásmód, amely teljesen tönkre tudná silányítani e szavak időtlenül érvényes igazságának hatását. Persze a színészek is jól tudják, hogy a közönség többsége – ha mást nem is – ezt a szöveget ismeri, előadását várja, és kétszeresen figyeli, hogyan sikerül kibontani a benne rejlő megrendítő szépségeket.

És ez teljesen független attól, hogy természetrajzilag a gólyasors megállja-e a helyét. Hiszem és állítom, hogy a szépség képes fölülmúlni a valóságot, hogy Katona e sorai éppen a költői igazság magasabbrendűségének ékes bizonyítékai. Nem lehet véletlen az, hogy amikor Arany János a „költészet művészetéről", a valóság fölé emelt művészi, költői igazságról ír verset, akkor példaként Bánkot és Tiborcot is megemlíti. Katona műve is benne van Aranynak ebben az örök érvényű megállapításában:

Nem a való hát: annak égi mássa
Lesz, amitől függ az ének varázsa
(Vojtina Ars poétikája)

Jegyzetek

Arany László szerk. 1898. *Katona József Bánk bánja Arany János jegyzeteivel és tanulmányával.* Bev. Arany László. Ráth Mór kiad. Bp.

Beke József szerk. 1991. *Bánk bán-szótár* (Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete). Katona József Társaság, Kecskemét

Beke József 2007. *A szenvedő szóalakok használata a Bánk bán és a kor irodalmának nyelvében*. Magyar Nyelv 2007/3. 311–327.

Beke József szerk. 2004. *Zrínyi-szótár* (Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete). Argumentum K. Bp.

Beke József szerk. 2009. *Radnóti-szótár* (Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete). Argumentum K. Bp.

Benedek András 1984. Az átigazított Bánk bán. Irodalomtörténet 1984/2.

Gyulai Pál 1956. *Katona József és Bánk bánja*. In: *Válogatott művei.* Szépirodalmi K. Bp.

Horváth Döme kiad. 1856. *Bánk-bán* / dráma öt felvonásban / írta Katona József / A szerző életrajzával. / Kecskeméten / nyomattatott Szilády Károlynál

Illyés Gyula 1976. *Katona József Bánk bán*. Illyés Gyula átigazításában és bevezetőjével. Új Írás 1976. április. 3–66.

Katona József 1820/21. *Bánk bán*. Dráma 5. szakaszban. Trattner, Pest

Katona József 1920. *Bánk bán*. Sajtó a. r. és utószó: Mészöly Gedeon. Rózsavölgyi K. Bp. (Az első kiadás betű szerinti, csak a sajtóhibákat javító mása.)

Katona József 1941. *Bánk bán*. Bevezetés és jegyzetek: Kozocsa Sándor. Magyar Népművelők Társasága, Bp.

Katona József 1948. *Bánk bán*. Dráma öt szakaszban. Bevezetés: Both Béla. Magyar Művészeti Tanács, Bp.

Katona József 1951. *Bánk bán*. Arany János tanulmányával és jegyzeteivel. Szépirodalmi K. Bp.

Katona József 1977. *Bánk bán*. Arany János tanulmányával és jegyzeteivel. Diákkönyvtár, Móra K. Bp.

Katona József 1977. *Bánk bán*. Arany János tanulmányával és jegyzeteivel. Móra K. Bp. (Diákkönyvtár)

Mészöly Dezső 1972. *Shakespeare új tükörbe*n. Magvető K. Bp.

Nagy Ignác kiad. 1840. Színműtár 1939/40. 11. füzet

Orosz László 1979. A *Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege 1845–1867*, Cumania 6. k. 137–166. Kecskemét

Orosz László 1999. *A Bánk bán értelmezéseinek története.* Krónika Nova Bp.

Orosz László 2007. *Kérdőjelek*. Egy Katona-kutató töprengése. Balassi K. Bp.

Orosz László sajtó a. r. 1983. Katona József: *Bánk bán* (kritikai kiadás). Akadémiai K. Bp. 1983.

Pásztor Emil szerk. 1986. *Toldi-szótár* (Arany János Toldijának szókészlete). Tankönyvkiadó Bp.

Sárfán Györgyi vál., szerk. 1982. *Arany János leveleskönyve*. Gondolat K. Bp.

Szinnyei József 1893; 1896. *Magyar tájszótár*. Bp.

Toldy Ferenc 1987. *A magyar nemzeti irodalom története.* Szépirodalmi K. Bp.

Hermann Zoltán

Idegenek

Katona József és Kisfaludy Sándor Bánk-drámájáról

Sándor Iván írja monográfiája bevezetőjében, hogy a *Bánk bán* megfejtetlensége *„mint kiterjedtebb önismerethiány egy egész kultúra jellegéhez hozzátartozik."*[1] Hogy ez a tézis hányféleképpen volna felfejthető – tartok tőle, hogy a *Vég semmiség* szerzője is csak töredékét vette számba a lehetséges válaszoknak[2] –: beláthatatlan. Orosz László már a *Bánk bán* 1983-as kritikai kiadásának utolsó lapjain[3], utóbb pedig Katona József drámájának értelmezéstörténetéről írt, 1999-es monográfiájában[4] különválasztja a professzionális, a mű enigmatikusságát előtérbe állító olvasatokat (Bárány Boldizsár, Arany János, Péterfy Jenő, Hevesi Sándor, Sőtér István, Bécsy Tamás stb.) a politikai aktualitásokra érzékeny, a *Bánk bán* összetett drámaiságát leegyszerűsítő színrevitelek és adaptációk történetétől.

A mű kultikus színháztörténeti pillanatai, 1848, a kiegyezés előtti évek, vagy éppen 1956[5] az elnyomó idegen hatalom elleni lázadás narratíváját – ha a tudatos vagy tudattalan, jogos-jogtalan, érzelmi politizálás megvalósulását látjuk is az éppen aktuális történeti kontextusban – annyira beleégették a *Bánk bán* értelmezéstörténetébe, hogy egyenesen azt kell feltételeznünk, hogy magát a megfejtetlenséget éppen e látványos leegyszerűsítések körül kell keresnünk. Feltehetőleg itt van az az értelmezéstörténet által kijelölt határ – akár Sándor Iván, akár Orosz László segítségével közelítünk hozzá –, amit a nemzeti „önismerethiány", vagy más okok miatt olyan nehéz átlépni. Fogalmazzunk világosabban: a saját/idegen probléma rosszul értelmezettsége azonos ezzel az „önismerethiánnyal". Kétségkívül erős annak a főleg színházi értelmezésekhez köthető olvasatnak a jelenléte, amely a *Bánk bán* konfliktusrendszerét a magyarok/idegenek ellentétére egyszerűsítette le. Pedig gyanakodnunk kellene ennek

1 Sándor Iván, *Vég semmiség*. A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán, Pécs, Jelenkor, 1993. 6.

2 L. még Rohonyi Zoltán recenzióját Sándor Iván könyvéről: Rohonyi Zoltán, *Bánk bán – az állandó kihívás* = Uő, *„Úgy állj meg itt, pusztán"*. Közelítés 19. századi irodalmunkhoz, Bp., Balassi, 1996. 173–182.

3 Katona József, *Bánk bán*, s. a. r. Orosz László, Bp., Akadémiai, 1983. 513–532. (A Katona József *Bánk bán*jából vett idézetekre a továbbiakban a KJ jelzéssel és a kritikai kiadás oldalszámaival hivatkozom.)

4 Orosz László, *A Bánk bán értelmezéseinek története*, Bp., Krónika Nova, 1999.

5 Orosz, i. m. 26-35., 85–88.

az egyszerű szembeállításnak az elnagyoltságára. Amikor Bárány Boldizsár a *Rosta* végén, az Egyes Személyekről Észrevételek című részben két szereplőt emel ki, Bánkot és Mikhál bánt[6], vagy amikor később Arany János a darab szembenálló szereplőiről és eszméiről értekezve Gertrudis, Bánk és a király „köreiről" beszél, és a boióthiakat rendre a Király mögé állítja[7]: meg kell értsük, hogy Katona az idegen fogalmának, a magyarok idegenekhez való viszonyának legalább két változatát írja bele a *Bánk bán*ba. Talán ezért nem titkolja Katona a második kidolgozáshoz készült Jegyzésében nem sokkal korábbi felfedezése feletti örömét:

Aztán akadtt egy irománу is Előmbe, mellyben az van, hogy Michael és Simeon Miczbán Spanyol Testvéreknek volt egy világszerte híres szépségű Húgok, kit Benedictus-(Bánk-)bán, Konrád Grófnak a' fia vett el; el esmértem tehát Melindát [az első, 1815-ös kidolgozásban Bánk felesége Adelajda néven szerepel – HZ] spanyolabbnak. […] Nem győzök a véletlenségen eléggé csodálkozni, midőn Mikhált és Simont ide kevertem, a' nélkül hogy akkor a vérséget gyaníthattam volna is (KJ, 155–156).

Meg kell értenünk, hogy az értelmezéstörténet németellenes politikai-ideológiai sugallataival szemben Katona egy már a reformkor előtt megjelenő, majd a reformkorszak egészén végigvonuló polémiára reflektál – később még szó lesz erről: nagyon végletes nézőpontok jelennek meg ebben a kérdésben már az 1810-es években is –, amit a jó idegen/rossz idegen problémakörben ismerhetünk fel. A rossz idegenek a magyarokat a saját nemzeti kultúrfölényükből lenéző, az országot kisemmiző merániak, a jó idegenek a Magyarországot új hazájuknak választó, a királyt a békétlenkedő magyar urakat is megszégyenítő hűséggel szolgáló boióthiak: Katona képlete szerint. (És a képlet talán még ennél is bonyolultabb, hiszen Bánknak a jegyzésben is említett apja, „Konrád Gróf" is kifejezetten németes nevet visel.)

A „jó" versus „rossz idegen" polémia nyilván része volt a nemesi közbeszédnek, amiben a tősgyökeres és a 18. századi újnemesség konfliktusai is megjelenhettek, de a magyarországi ipari és kereskedővárosok nagyobbrészt nem magyar anyanyelvű polgári lakosságát is foglalkoztatta, elzárkózó magatartásukat vagy asszimilációs kísérleteiket is átszőtte ez a diskurzus; még akkor is, ha ezt a közbeszédet, szóbeli vitakultúrát nehéz is kétszáz év elteltével rekonstruálni. Kövér György a Gyáni Gáborral közösen írt *Magyarország társadalomtörténete* című munkájának *Kultúra és etnicitás* című fejezetében figyelmeztet arra, hogy Magyarországon éppen a 18–19. század fordulóján erősödik fel az a tendencia, amely a kulturális különbségeket a korábbi, vallási, felekezeti keretek helyett a nyelvi-kulturális és leszármazási opciókkal cseréli fel. Közhelyszerűen ad ennek a folyamatnak nagyobb lendületet II. József birodalmi nyelvpolitikája

6 Katona, 1983. 351–355.

7 Arany János, *Bánk bán-tanulmányok = Tanulmányok és kritikák*, vál., szerk., és a jegyzeteket írta S. Varga Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. 238–279., különösen: 273–279.

és az ez ellen való tiltakozások hulláma.[8] A monográfia említi, hogy II. József népszámlálási felméréseiben – azt gondolom, szándékosan – nem szerepelnek az anyanyelvre vonatkozó adatok.[9] Ha a korabeli nemzetfogalmakat, a nyelv-, állam- vagy hagyományközösségi koncepciókat[10] a kulturális „homogenizációs" szándékok felől közelítjük meg, világos, hogy a „honi" idegen nemzetiségek egyfelől a nemzet definíciós kísérleteinek ellenpontjaként jelennek meg, vagyis a nemzetiségfogalmak eleve nem tartalmazzák mindazt, amit a nemzet fogalmába az egykorú diskurzus beleilleszteni szándékozik; másrészt egy önmagát vallási, etnikai, kulturális alapon meghatározó társadalmi csoportnak a nemzet kulturális hatókörén kívül rekedni komoly társadalmi-ökonómiai károkkal is fenyeget. A 19. századi nemzetfogalmak – Kövér György William McCagg a nemzet mint modernizációs közösség definícióját említi: – a nemzetiségek, vallási kisebbségek stb. számára kizárólag az akkulturáció pozitív szereplehetőségét kínálja fel, az akkulturáció elutasítása pedig a közösséget létében fenyegeti.[11]

Ha belelapozunk a *Tudományos Gyűjtemény*nek a *Bánk bán* második változatának megírása (1815–1819) idején megjelent, 1817–1819-es évfolyamaiba, világosan látjuk, hogy a folyóirat egyik állandóan visszatérő témája ennek a nemzet/nemzetiség-, hazafiság-, anyanyelvkérdésnek (a nyelvújítási vita jelentős részben ebben az időben, e folyóirat hasábjain zajlik)[12], a nemzeti akkulturáció kérdésének a részletes taglalása: nemcsak az évfolyamok népesség- és más statisztikai ismertetőit emelném ki, hanem több programcikket vagy az akkulturáció negatív és pozitív jelenségeit ismertető írást is.

A folyóirat legelső számában egy „S." monogrammal jelzett szerző *A' Nemzetiségről*[13] című cikkében ezt olvassuk:

---

8 Vö. A *Tudományos Gyűjtemény* 1818/12. számában megjelent, *Méltóságos Aranka György Úrnak élete* (68–91.) című cikk idevonatkozó passzusával: *„Néhai nagy emlékezetű második Josef Császár minden Népeit egygyé tenni 's csak Német nyelven akarván igazgatni, sőt, úgy szollva, láttatván olyan szándékát nyilatkoztatni-ki, hogy a' Németeken kivül lévő minden Népeiben a' Nemzetiséget el törölje; ez az erőszakos dolog számlálhatatlan embereknek, valakik jóltudtanak gondolkodni, viszszáson és kedvek ellen esett, Meghalván tehát 1790-ben az a' Nagy Monarcha, egyéb népei között a' Magyarok is igyekeztenek el vétetett vagy meg-csípdesett Nemzetiségeket viszsza-állittani."* (79.)

9 Kövér György – Gyáni Gábor, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006. 96.

10 S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005. 159–398. A nemzeti irodalom – és identitásképzés – „államközösségi", „eredetközösségi" és „hagyományközösségi" programjainak kifejtése mellett gondolatmenetemet részben alátámasztja *A nemzet mint szimbolikus érzelemvilág* (69–82.) című fejezet is. S. Varga ebben a fejezetben – ha az idegenség problémáját hangsúlyosan nem is érinti – a 19. század előtti „összemérhetetlen csoportidentitások" 19. századi, nemzeti keretekben való egyneműsítéséről többször is említést tesz.

11 Kövér – Gyáni, 2006. 97.

12 *A magyar nyelvújítás dokumentumai* 1810–1830, válogatta, az adatokat feldolgozta és a digitalizálást végezte Czifra Mariann, http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/szovegek.php?tipus=kozlemeny (Az itt található írások több mint 90%-a a *Tudományos Gyűjtemény*ben jelent meg.)

13 Tudományos Gyűjtemény, 1817/1. 57–61.

Az Emberiség tudniillik egy ollyan Egész, ollyan Világ, mellynek elementumi az egyes emberek, a' kik egymással egyesülvén külömbféle testeket (corpora moralia) formálnak. Valamint pedig a' természeti (physikai) testeket orgánosokra és orgántalanokra […] felosztjuk, szint' ugy a' morális testek (vagy corporátiók, társaságok) között-is azt a' külömbséget találjuk. A' Népek tudniillik az orgántalan testek, a' Nemzetek pedig igen-is orgánosok. Az orgántalan testeknek részei tsak physica attractio és repulsio által, vagy mechanismus és külső erő által állanak öszve, mint aggregátumok, gyülevészek, formátlan maszszák, vagy legfellebb mint physikai és chemiai szerek. Ugy szintén a' Népeket-is tsak külső hatalom vagy másunnan eredett 's reájok ruházott kormányozás formája ragasztja öszve, 's tartja együtt. — Ellenben az orgános testek önnön magokból, a' bennek lakó Organismus vagy-is orgános-erő által élnek, formálódnak, tartatnak. Ezen belső önkéntmunkás élet-principium az orgános testekben minden változásokat, mozgásokat és functiókat előhoz 's a' külső befolyásokat maga természete szerént meghatározza, az azokból származó akadályokat és sérelmeket elháritja és helyrehozza, minden idegen elementumot vagy az Organismus természetéhez hasonlóvá teszi, (assimilat), vagy, ha oda épen nem fér, árthatatlanná teszi, avagy a' testből egészszen kiveti (60.).

A nemzet organikusságának (értsd intézményi és kulturális szervezettségének) és a nemzetiség szervetlenségének érvei mögött nem nehéz a regionális-kulturális dominancia gondolatát felfedezni. Különösen érdekes a cikkben használt, kémiai eredetű terminológia, nem is szólva az asszimilációs kényszer emlegetéséről az idézet végén. Ennél is harciasabb hangot üt meg, a magyarság számbeli és kulturális fölényét hangsúlyozza, és az „organikus" elv alapján kéri ki magának a szlovákok nemzetalkotó képességét az *Észrevételek a' Posonyi Tót Újság' kissebbítő Homlokírása ellen*[14] című hétoldalas cikk, amely a *Tydennjk* fejlécében fedez fel nemkívánatos tendenciákat: „Császári, Királyi Nemzeti Újság".

Én Magyar Országban Magyar Nemzetet esmérek, szívesen megvallom azomban, hogy ezen Nemzetet a' felyessebb számú Uralkodó Magyarok, Honnyunkban békességesen lakozó, 's talán részről megís magyarosodott 's characterizálódott Tót, Német 's a' t. atyafiakkal együtt formálják, minden mái virágzó Nemzetek' példájára: mellyek eleve maroknyiak, csak belső szaporodás, 's Külföldiek' öszszelegyedése által nyomulván előbbre, lettek nagyokká. (118.)

Mi magát az Újságot illeti helyben-hagyója, sőt magasztalója vagyok, ha czélja a' Szerzőnek: Magyar Országi Tót atya-fiainak buzgón ajánlani; hogy hová hamarébb iparkodjanak Magyar Lelki Pásztorokat, 's tanító Mestereket faluikba szerezni: 's ezek által sarjadzó gyermekeiket a' Magyar nyelvre tanitatni:— Ha czélja az olvasás' megkedveltetése, tudományos esméretek' elterjesztése, Magyar nyelv' buzgó javallása által kedves Tót atyafiait, Magyar Hazafiakká, hasznos polgárokká formálni (123.).

14 Tudományos Gyűjtemény, 1817/12. 117–124. Szerzői: E. P. és N. P.

A *Tudományos Gyűjtemény* közli Kultsár István 1817. november 23-án a Nemzeti Múzeumban (ez akkor még a pesti egyetem épületében volt), a nádor jelenlétében, a Magyar Nyelv Ünnepén felolvasott beszédét.[15] Kultsár óv a „jövevények" megvetésétől és a tőlük való tanulás pozitív példáival érvel:

Valóban tőlünk is nem kis hiba, 's tsak nem balgatagság volna Culturánk, 's anyai nyelvünk tökélletesítését úgy kívánni eszközölni, hogy az idegeneket vak huzgóságból megvessük; sőt inkább tsináljuk azt, hogy a' bennünket megelőzött Nemzeteket mind addig nyomba kövessük, az ő általok terjesztett világosságot mindaddig egész készséggel fogadjuk el; a' míg, óh kedves álmodozás! megfordúlván a' koczka, végre mink lehessünk nékiek követésre méltó példiáik. Valamint pedig egyfelől ez a' gondolat azoknál a' számos régi Törvényeinknél fogva, mellyekben a' Jövevényeknek nyájas elfogadása szorossan parantsoltatik; nagy érdemű Eleinknél soha idegen nem lehetett; úgy más felöl ha a' Nemzetünknek I-sö Mátyás Király idejében való virágzásának okait keressük, azokat alkalmasint abban találjuk fel, hogy az ő udvara a Külföldi Tudósoknak, szép mesterségeket űzőknek menedék helye lévén, ennélfogva a' Nemzeti pallérozás is, Hazánk minden akkori lakossaira kiterjedett. […] Most láttatik újra tsillámlani az a' szerentsés idő pont, a' melyben ha az előttünk kinyílt úton tovább is futni meg nem szűnünk, e' részben is a' Mátyás Király fényes Epochája közünkbe viszsza térhet (59–60.).

Az 1818/2-es számban *A' Berzevicziek' Nemzetiségének EIő- ideje*[16] címen olvasható egy írás: a cikk a *Bánk bán*-téma – egy esetleges Izidóra-párhuzam? – miatt is érdekes, és talán éppen ezért fontos, hogy a tiroli-meráni eredetű családot mint sikeres akkulturációs példát említi:

Rudger, a' traditio szerint Tiroli születésű Nemes, elvette feleségül II. András Király Hitvesének egyik udvari Dámáját, a' ki szint' úgy külföldi eredetű lévén, a' Királynéval eljött vala Magyar Országba (58.).

Magyar országban mai napig ezen régi Nemzettség virágozik, és az újjabb időkben is sok jeles embereket szült, a' kik minden némü talentomokkal és érdemekkel, magokat, nemzetiségeket, hazájokat fényesítették, de a' kiknek érdem oszlopot emelni, ezen értekezésnek határán kivül vagyon. […] A' többek közt a' most élő Berzevitzy Gergelyt, a' ki mind Tudományáról, mind jó szivéről, mind munkás Hazafiúságáról minden igaz Magyar előtt eléggé esméretes, és főképen a' háladatos Külföld által tiszteltetik (65.).

Persze kifejezetten xenofób vélemény is megszólal a folyóiratban. 1817-ben Horváth János veszprémi kanonok *A' Régi Magyaroknak Vallásbéli 's Erkölcsi Állapottyokról*[17] című terjedelmes írásában ősi erényként írja le az idegenekkel való nem-keveredést:

15 *Szóllás – a' Magyar Nemzeti Muzeumban Pesten Nov. 23-an 1817. tartatott* = Tudományos Gyűjtemény, 1818/3. 39–73.

16 Tudományos Gyűjtemény, 1819/8. 57–65.

17 Tudományos Gyűjtemény, 1817/2. 27–91.

A' Magyaroknál, minden nyerseségök mellett is, kevés ugyan, de szép vonásira találunk övéik eránt emberséges érzeménnyeiknek. Az idegenekkel való párosodást vérök' rongálásának, megfertőztetésének tartván, Feleséget csak a' magok' nemzettségökből vettek. […] E' megörökösödött szokásból folyt I. Mátyás Király' boszonkodása is a' Csehek, és Németek ellen, hogy honniival házasságokba, 's sógorságba kezdettek keveredni… (74.)

A Bánk–Melinda és a király–Gertrudis viszonyra ebből a szemszögből – a kirekesztés nézőpontja felől – is érdemes egy pillantást vetni: artikulálódik tehát olyan vélemény is az 1810-es évek végén, amely szerint az idegen csak rossz lehet.

Az 1819. évi 11. számban válaszcikk jelenik meg – Gömbös Antal, Vas vármegyei táblabíró, költő, az 1819-ben megjelent *Kemenesi Lyra* című verseskötet szerzőjének írása – *A' Nemzetiségről. Az 1817diki Tud. Gyüjt. 1-ső Kötetjének 57-dik lapján közlőtt gondolatokra szolgáló Észrevételek*[18] címen:

…kevés Nemzet mondhatná maga felöl a' világon azt: hogy ő legelső társaságbeli egybe szerköztettetésének üdéitől fogva, mai napig, eredeti fajának, nemzetségének, alapos törvényeinek, alkotmányának, szokásainak és intézeteinek tisztaságában és szüzességében meg-maradott, vagy megmaradhatott volna, a' mellyekböl önként következik, hogy minden élő nemzeteket vagy Népnek – vagy tsak Országnak – vagy Statusnak – vagy Plebsnek kelletnék neveznünk, mert a' T. Szerző Ur ideája szerént való Nemzetet, a' most élő világban, hijában keresünk (48.)

Hogy minden egyes polgár hazáját igazán szerethesse, 's ez által Nemzeti lelket ruházhasson magára, elkerülhetetlen szükség; hogy a' Haza is szeresse őtet; vagy azon társaság, mellynek tagja, személyét és birtokát hathatós védelme alá vegye: […] néki a' polgári társaság' czéljaival megegyező szabadságot engedjen: felesleges adóval ne terhelye – polgári érdemeit megjutalmazza. […] Ha ezen jó tételeményekben részesül az ember, boldognak valla magát, 's sorsával megnyugszik, vagy legalább megnyugodhatik, 's szereti azt a társaságot, mellyben ő él: Nemzeti lelket ruház magára: Nemzetté lesz. – Ha nem részesül, boldogtalannak nézi magát, zenebonáskodik; fellázzad a' társaság ellen; a' Nemzeti lelket levetkőzi: nem szereti hazáját, 's nem forr öszve egy Nemzetté (57–58.).

Katona drámája, a dráma végkifejlete tehát ebben diskurzusban kifejezetten Kultsár István, a Berzeviczy-cikk szerzője és Gömbös Antal érveléséhez hasonlít. Petur békétlen összeesküvőinek – a frigyeseknek: ahogy Bárány Boldizsár említi őket – drámai szólama ugyan megjeleníti az 1810-es évek polémiáinak kirekesztő regiszterét, de a *Bánk bán*t értelmezéstörténeti hiba ezzel az egyszerre meráni- és bioóth-ellenes hanggal azonosítani.

Az 1810-es évek drámairodalmában művek egész sorát kell újraolvasnunk, hogy az idegen politikai-ideológiai definícióit számba vehessük: Bolyai Farkas *Mohamedje* (1817), és az ennek újraírásaként keletkezett Kisfaludy Károly-dráma, az *Iréne* (1820), a *Stibor vajda* (1819), vagy a *Zách Klára* (1812/1820), Kisfaludy Sándor *Bánk bán*ja (1814/1824) mind ennek a diskurzusnak a drámai konfliktu-

18 Tudományos Gyűjtemény, 1819/11. 43–64.

sokká alakított megszólalásai: a dráma ugyanis kifejezetten alkalmas a vitahelyzetek színrevitelére, és adott esetben a konfliktusok feloldásának elkerülésére is; az eszmék olykor túlélik – mint Kisfaludy Károly *Stibor vajdájá*ban – a drámában elbukó, megsemmisülő képviselőiket.

Nagy Imre az 1810-es évek drámairodalmáról szóló könyvének *A patrióta hős tévedése* című fejezete[19] – a könyv egyébként általánosabban, az állam- és nemzetkoncepciók ritualizációja, a lojalitás és a lázadás, a közösség és az egyén összeütközései felől elemzi az előbb említett drámákat – a *Zách Klára* és a *Bánk bán* cselekményvezetésének párhuzamairól írva kiemeli a magyar/idegen ellentétből származó árnyalt konfliktusok jelenlétét: az öccse kedvét kereső idegen királynő személyét (Kázmér–Erzsébet, Gertrudis–Ottó); a lojális nagyurat (Zách Felicián, Bánk), aki a fiatal nőn (Zách Klára, Melinda) elkövetett erőszak miatt a királyné merénylője lesz; az idegen uralom ellen lázongó egykori bajtárs (Keszi Berenda, Petur) ideiglenes megbékéltetését; a király (Károly Róbert, Endre) ítélkezését az ötödik felvonásban stb. Ha – áttételesen Szemere Pálra hivatkozva[20] – tudomásul vesszük, hogy Katona kezében megfordult Kisfaludy Károly *Zách Klárá*jának 1812-ben már elkészült kéziratos változata, feltételezhetjük azt is, hogy ismerhette Kisfaludy Sándor 1814-re elkészült Bánk-drámájának tartalmát vagy kéziratát, vagy a *II. András* című másik kidolgozást.[21] Valószínűbb persze, hogy a Kisfaludy Sándor által írt *Bánk* készült az 1819-es Katona-kidolgozás ismeretében.

Nagyon különös benyomása lehet az olvasónak, ha Katona József és Kisfaludy Sándor Bánk-drámáját egymás után olvassa. A Katona-féle *Bánk bán* értelmezéstörténetének „enigmatikusságát" (Sőtér István kifejezése), dramaturgiai eldöntetlenségeit – amelyekbe inkább látni bele a lehető legerősebb színpadi hatás elérésének írói szándékát, mint dramaturgiai ügyetlenségeket – hiába keressük Kisfaludynál. Minden Katonánál hiányosnak tetsző motiváció, a szereplők cselekvéseiből vagy cselekvésképtelenségéből (Bánk-Hamlet?) kiolvasható lélektani ok Kisfaludynál rendre magyarázatot nyer: a királyné cselekvéseit a zsidóknak való eladósodás kényszere mozgatja; Gertrúd (sic!) királynő Bánk feleségének megerőszakolására szinte felhecceli öccsét, a kalocsai érseket; a királynő meggyilkolása pedig egyenesen Bánknak a nemesi értékrendet a király elébe helyező, apologetikus eszméinek a következménye.

BÁNK Gertrúd Királynénk által meg újjul az a' seb, mellyet első Királyunknak idegen felesége ejtett a Hazán. Csak az a szerencse, hogy ez mégis reményekkel biztató Királyfiaknak Annya.

---

19 Nagy Imre, *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Bp., Argumentum, 1993. 94–101. (Irodalomtörténeti füzetek 131.)

20 i. m. 96.

21 Kisfaludy Sándor drámáját a továbbiakban ebből a kiadásból idézem: *Kisfaludy Sándor minden munkái VI.*, kiadja Angyal Dávid, Bp., Franklin, 1892. 57–184. A *II. András* fennmaradt szövege: 549–567. (A Kisfaludy Sándor *Bánk*jából vett idézetek helyét a továbbiakban a KS jelzéssel és a hivatkozott kiadás oldalszámaival jelzem.)

BORCS Megnyomorittya ezen Szerencsét az Izmaelitáknak, és egyéb gyülevész földön futóknak letelepedése, Diszlése 's elhatalmazás az országban (KS, 95.).

Borcs mondatai még Katonánál is megjelennek, Tiborcz panaszkodik így:

TIBORCZ
A jó merániak
azt háború nélkül is megteszik; mert
hisz' a Zsidók eleget fizetnek; a'
kiket tulajdonképpen tán nem is
lehetne ember-nyúzóknak nevezni, –
nyúzásra bőr kivántatik, holott
azt a' Merániak magok lehúzták
már csontyainkrol; így tehát ezek
a' húsba kéntelenek bemettzeni – (KJ, 226.)

Katona és Kisfaludy Sándor – azaz Tiborcz és Borcs – zsidóellenes érveinek eredetét megtaláljuk Komoróczy Géza *A zsidók története Magyarországon* című könyvében: II. András a királyi hatalomnak a nemességgel szembeni pozícióit erősítendő a kezdetektől támaszkodott a zsidó haszonbérlőkre, de még 1222 után is szabotálta az Aranybullának a muszlimokat és zsidókat korlátozó, a IV. lateráni zsinat irányelveit követő rendelkezéseit. A zsidók, illetve a zsidók által kezelt pénzforgalom támogatása tehát a király politikája volt, a történeti hagyomány és a két Bánk-dráma azonban a királynőre és a merániakra hárítja át ennek a politikának a haszonélvezetét és felelősségét.[22] Az 1810-es években a zsidók akkulturációs és a korabeli kifejezéssel élve: emancipációs törekvéseinek történeti kontextusát figyelembe véve – szintén Komoróczy könyvére hivatkozva – azt kell látnunk, hogy a Napóleon által még 1812 elején, a meghódított országokban kihirdetett teljes és feltételek nélküli polgári egyenjogúságot a bécsi kongresszus után Közép- és Kelet-Európában szisztematikusan mindenütt érvénytelenítik. Alighanem ez a kulturális és társadalmi-ökonómiai „idegenkedés" keresi az aktuálpolitikai diskurzus számára – hiszen Ferenc császár is igénybe veszi a bécsi „udvari zsidók" segítségét politikai reprezentációja érdekében – a történeti hagyományból származó érveket.[23]

A Kisfaludy-dráma egyértelműen nemzeti alapon stigmatizál, választ el pozitív és negatív nemzetiségi csoportokat. Mintha a nemzet „organikusságának"

22 Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon I.,* Bp., Kalligram, 2015. 129.

23 Elnagyolva azt mondhatjuk, hogy a zsidó közösségek a magyar királyság 19. század elejéig tartó történetében többnyire az uralkodói hatalomhoz voltak lojálisak, ahhoz a hatalomhoz, amely a nemességnek való kiszolgáltatottságát részben ezen a módon tudta ellensúlyozni: az 1848–1849-es események törik meg ezt a tendenciát. V. ö. Komoróczy I., 868–1093., különösen 906–911. V. m. ö. Décsy Antal, *Elmélkedés a' Görögökről, Ráczokról, Macedóniai Oláhokról, Zsidókról 's ezeknek kereskedésekről hazánkban,*Tudományos Gyűjtemény, 1818/11. 51–66.

elve alapján lenne meghatározva a jó és a rossz nemzet. A magyarok jók, a németek és a zsidók rosszak. Egy szinte komikus kiszólás is megjelenik ennek kapcsán a darabban: „Áldgya meg Isten a' Magyart Horvát testvéreivel egygyütt!" – kiáltja Simon bán a király üdvözlésekor (KS, 96.).

Az azonban tény, hogy a királyné nemzetsége a zsidókkal szembeni indulatoknál is súlyosabb kirohanásokra ragadtatja Kisfaludy *Bánk*jának főhősét:

BÁNK
A'kiket más Nemzetek testeikből mint mérges torongyot, vad húst lemetélnek és közökből kihánynak, azok ide gyülnek és itt nagyokká, hatalmasokká lesznek, – ostorinkká válnak. […] Ezt a' mételyt külföldről jövő Királynéink hozzák magokkal, és terjesztik hazánkban. Sz. Istvántól fogva, ha veszszük, kevés Királynénk volt szerencséje a' magyarnak. Nemzetünk' testét alkotó, lelkét lehellő bölcs őseink egy fő dolgot elmúlattak: a' vérünk tisztán tartásáról nem gondolkodtak. Semmi sem jó a'mi Keverék – legyen bár két jó, a'mi keveredik. [Kiemelés: HZ] Mostani minden nyavalyánknak tagadhatatlanúl a' Királyné fő oka: eszével a' Királyon hatalmat erőt, nyert; – Rokonit, földiit nyakunkra ülteti; – ezeknek boldogulásokért a' magyarnak zsirját, vérét szívja; – Hazánk soha nem lesz neki is hazája. Vagy változni kell neki, vagy – nem lenni; – külömben vesznünk kell. Ha képes volna e megváltozni, nagy kérdés (KS, 125–126.).

A gonosz, idegen asszony – mintha csak a veszprémi kanonok érvelését olvasnánk a *Tudományos Gyűjtemény*ből – és a jó uralkodó sztereotip ellentéte tulajdonképpen mintha a királyság intézményére is árnyékot vetne Kisfaludynál. Katonánál ez az ellenérzet Petur szavaiban jelenik meg:

PETUR
Egyj olly Teremtés, a' kinek nem ez
hazája, – Czinteremjeinkben a'
kinek lenyúgodott Szülői nem
tevékle csontyokat, – ki gyermeki
játékainkban is nem osztozott volt:
bennünket az vallyon szerethet-é? (KJ, 197.)

Nem sokkal később Bánk azzal csitítja Peturt, azzal az érvvel igyekszik tompítani a feszültséget, hogy természetes, ha idegenként mindenki a saját nemzetségének kedvez:

BÁNK
Vétkűl tulajdonítsuk azt neki,
hogy a' Felekzetét jobban szeretné,
mint a' Magyarságot? – Ha Németek
között közűletek Király lehetne
egyik, nem elsőbb volna e' előtte
még ott is a' Magyar? (KJ, 207.)

Ugyanakkor még Petur is vívódik, nála is – Simonnal és Mikhállal beszél ebben a jelenetben – ott van a jó idegenekkel szembeni jóindulat:

PETUR
Ki mondta
azt? Én, 's meráni?! Hát mikor nevezte
testvérnek a' tűz a' vizet? – csupán
csak bennetek van még egyetlen egyj
bizodalmam! A' ti Húgotok – (KJ, 167.)

Nem sokkal ezelőtt olvassuk Katonánál azt a jelenetet, ami a boióthiaknak a király és Magyarország iránti lojalitásáról szól:

MIKHÁL
Oh Simon, nem halki a' bojóthi
Gróffaj! spanyol hazánkba viszsza kell
mennünk – csak ott kell a bojóthi fajnak
zöldelni –

SIMON
Vagy Magyar országban. Magam
is gondolám már, 's elvégeztem azt,
hogy minden országból Bojóthra vinném;
de itt nem aljasúl el a spanyol –
elég ha mind meg annyi jó Magyar
Háznépnek ők lehetnek Törzsöki. (KJ, 162–163.)

Csak futólag említem, hogy a *Bánk bán*nak ez a helye a közvetlen forrása Kisfaludy Sándor *Miczbán* című regéjének (1836) és Szigligeti Ede drámájának (1840). A megátkozott feleség és a hét iker történetének – az ikerszülést a paráznaság bélyegének tartották az archaikus hiedelmek – első írásos változata Alvinczy Péter Bethlen Gábor fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsánnának a temetésén elhangzott *Exequiae principales* című beszédében fordul elő. A kritikai kiadás egy az *Ungarisches Magazin*ban, 1782-ben megjelent cikkre és Fessler *Geschichte der Ungern*jének II. kötetére hivatkozik.[24] Katonánál az el nem mondott, de feltehetőleg az olvasó, illetve a későbbi néző által ismert történetnek az lehet a szerepe, hogy az igaztalan vádak alól megszabaduló anya és a hét nemesi ág megtisztulását mint valamiféle akkulturációs rítus képét vetítse elénk. Dramaturgiai értelemben talán azért is fontos a párbeszéd – és a békétlenek jelszava: Melinda –, mert előrevetít egy olyan cselemény-perspektívát, az erkölcstelenség vádja alól való megszabadulás lehetőségét, amely aztán nem következik be. Melinda és Bánk tragédiáját a reményteli szerencsés fordulat elmaradása tovább mélyíti.

24 Katona, 1983. 448–449.

Visszatetsző, de dramaturgiai értelemben tökéletes megoldás, hogy a lézengő ritter, Biberach is előáll saját identitásának kifejtésével. A közmondásossá vált mondata szerint:

Meglehet
Bánkhoz szegődök. Ott van a' Haza,
hol a' haszon –'s miért ne húzzam azt? (KJ, 179.)

Biberach intrikusi szerepéhez, a szerepkörből származó negatív jelleméhez nem fér kétség. Ám azt is észre kell vennünk, hogy színpadi karakterének ellenszenves jellegén mintha Katona csavarna egyet, és ironikusan Gömbös Antal érvelését idézné: *„személyét és birtokát hathatós védelme alá vegye… Ha ezen jó tételeményekben [ti. az anyagi gyarapodásban – HZ] részesül az ember, boldognak valla magát, 's sorsával megnyugszik […] Nemzeti lelket ruház magára stb."* Biberachnak ez a mondata az 1815-ös első kidolgozásban még nincs benne, legalábbis csak a hasznot emlegeti, a hazát itt még nem:

…talám
Hozzá szegődök: s miért ne húzzam a'
Hasznot? hisz a' minek történni meg kell
A' nélkül is meg – (kiteként) Izidóra jön…(KJ, 40.)

Izidóra a jó meráni, benne mindvégig megvan a nemzeti büszkeség – és a magyarokkal szembeni ellenszenv is –, de érzelmei, emberi vonásai vannak, csalódik a nemcsak testi, de hatalmi kéjsóvárságban szenvedő Ottóban:

IZIDÓRA
Szerettem Ottót –
GERTRUDIS
Mit beszélsz? –
A' Herczeget?
IZIDÓRA
Nem. Ottót a' vitézt; de a'
Vitéz bemocskolá magát, 's azért
a' büszke Német L'ány a' Bíborost
is megveté. (KJ, 241.)

Nagyjából ugyanezt mondja Gertrudis is, amikor Ottót megátkozza:

GERTRUDIS
Átok reád Fiú, ki örök mocsok
közé keverted a' Hazádat! (KJ, 244.)

Valószínűleg ezek azok a mondatok, amelyek miatt Gertrudis igazi drámai alak lesz, szemben Kisfaludy Gertrúdjával, aki csak egy grandiózus, de magában való módon gonosz perszóna. A király meghasonlása sem olyan drámai

Kisfaludynál, mint Katonánál. A meggyilkolt királyné viselt dolgait megismervén Kisfaludy András királya rögtön államférfiként, hivatalnok-királyként kezd viselkedni, gyászának emberi mélységei hirtelen kiiktatódnak a jelenetből.

KIRÁLY '
S akár mint mentegesse Szívem őtet feddhetetlen erkölcseire, okosságára nézve, más részről fejedelmi büszkesége, a' Magyartól idgenkedése, Rokoninak helytelen kedvelése, pénz zsugorása, – gyanút támaszthatnak. (KS, 173.)

Katona drámájának utolsó sorait mindannyian jól ismerjük. Endre szavaiban Gertrudis a két arcának, az általa szeretett asszony és a magyarokat sanyargató királyné képének összeférhetetlensége szólal meg:

KIRÁLY
Magyarok! igen jól esmérem – szeretnek,
enyimek! – Hogy illy nemes szívekkel egybe
férkezni nem tudtál, Gertrudisom!
(fel akar sietni a' Holthoz; de eleibe akadván a' Léptsőkön álló gyermekei, azokhoz által ölelve letérdepel.) (KJ, 302.)

Külső, ítélkező szempontú, szentenciózus – és emiatt kifejezetten drámaiatlan –, kommentátori szerepet kap Simon bán Kisfaludynál, az ötödik felvonásban: különös módon nem Bánké és nem a királyé a konfliktusok lezárása, hanem az övé.

SIMON
A' szerencsétlen Királyné, nem fejtegetem, hajlandóságból e, vagy vakságból, gyűlölője volt minden Magyarnak, kedvellője minden Rossznak, pártfogója a' Nemzet vérét szívó Izmaelitáknak, 's rossz erkölcsű testvéreivel egygyütt maga is legfőbb, 's leghatalmasabb Nyomorgatója a 'Nemzetnek. Már ezért nagy büntetést érdemlett: mert egy egész Nemzetet egy ember, egy Uralkodó Nemzetség bűntetlen még soha nem nyomorgatott sokáig. Bánk, mint Nádor, ezt legsajnosban tapasztalhatta, mert az ő kezébe omlott árvíz gyanánt a' temérdek panasz. Bánkot, mint jó hazafit, mint emberséges embert már ez is méltó bosszúra ingerelhette. Minekutánna pedig a' szerencsétlenségébe hanyat homlok siető Aszszony, nem mondhatom erkölcstelenségből, mert házas élete feddhetetlen volt, – a' mi igaz, igaz, – hanem boszszút szomjúzásból a' Nádor ellen, ki pénzt zsarló vágygyait akadályoztatta, vagy erkölcstelen testvéreinek vétkes kedvezéséből a' példás életű, jó Nádornét a' paráznaságnak prédául oda vetette, – Bánkot nem tartanám emberséges embernek, ha feleségének gyalázattát vérrel nem váltotta volna meg. A' magyar Királynék nem Kerittők, királyi palotáink nem bordélyházak. A' mi a' nép között halállal fenyíttetik, a' példát adni tartozókban háromszoros vétek. – Bánk köszönetet érdemel, nem büntetést. (KJ, 178–179.)

Az idegenség drámája szempontjából azonban nem is az idegen királynék vagy Katonánál Melinda halála tragikus. A kirekesztés drámáját Katona *Bánk bán*jában leginkább a boióthiak szenvedik meg, alighanem ez Katona legelementárisabb képe a nemzeti „önismerethiány" ostoba szélsőségeiről.

MIKHÁL
Késő Vénség fehérlik
fejemen – mocsok nem volt rajtam soha
más, mint kiontott vére a' Haza',
és szent Igazság' Ellenséginek;
most mint közönséges Tolvaj vitettem
tömlöczbe, és a' külső nemzetet
a' nélkül is megútáltt Nép szeméttel
dobála. Ezt Gertrudisod tevé, [kiemelés: HZ]
mert nem akarám Testvéremet megölni. (KJ, 285.)

Ez a jó idegen, a 19. századi típusú nemzetfogalmakkal azonosulni tudó jövevény hazafi tragédiája: hiába érzi, hogy hazára, otthonra talált, ha az idegenek ellen felszított – és a boióthiakkal szemben mindvégig jogtalan – gyűlölet őt magát is kiszolgáltatottá, áldozattá teszi.

Fried István

„Nemzeti" dráma(?) – hatékony(?) intrikussal

(Újraolvasva a Bánk bánt)

die würdigste Gattung des romantischen Schauspiels is aber die historische

(August Wilhelm Schlegel)[1]

Ha azon eredeti nemzeti Színdarabok, mellyek Hőseinket mint Poësisunknak ugyan annyi remek Históriai tárgyait szemrevehetőleg elevenen (anschaulich) előnkbe teszik, ritkák nem volnának is Litteraturánkban, még is, akkor is az elsők között érdemlene helyet ez a Bánk-bán.

(Bárány Boldizsár)[2]

Bizonyára meglepőnek mondható, hogy a Katona Józseftől lektorálásra fölkért, és sem addig, sem később maga szerzette műveivel nemigen dicsekedhető, jogvégzett Bárány Boldizsár és a német kora romantika európai hírű teoretikusa, August Wilhelm Schlegel nézetei között kapcsolat tárható föl. A német irodalomtörténész/drámatörténész, Shakespeare-fordító felolvasásaiban számottévő helyet biztosítana a nemzeti történelmet tárgyává tévő történeti színműnek, elégedetlen lévén Kotzebue és mások idevágó, színpadi sikereket a magukénak mondható darabjaival[3]; míg Bárány nemcsak fölismerte a még lovagdrámai áthallásokban gazdag első változat jelentős voltát, hanem a *Bánk bán*ban mintegy olyan nemzeti drámát látott, melyhez még hasonlót sem produkált a magyar irodalom. Mindketten a drámai műfaj csúcsának vélték a történelmi színművet, August Wilhelm Schlegel egészen nyíltan, hangsúlyosan „nemzeti" szempontból, talán kevésbé hangsúlyosan esztétikaiból; hivatkozásaik szintén jellemzők: a német szerző számára Shakespeare és Calderon, Bárány számára Schiller jelent-

1 August Wilhelm Schlegel: *Über dramatische Kunst und Literatur (1809–1811)*, idézi Dramaturgische Schriften des 19. Jahrhunderts, hg. Klaus Hammer, Berlin 1987, I, 12.

2 Katona József: *Bánk bán.* Kritikai kiadás, s. a. r. Orosz László, Bp., 1983, 334. A Bánk bán szövegét innen idézem. Az 1810-es évekre jellemző még a terminológiai bizonytalanság. Bárány sokszor a keresett magyar kifejezés után zárójelben közli a megfelelő németet.

3 Az 1. sz. jegyzetben i. m., I, 164–165.

hette az eddig felül nem múlt mércét.[4] A *Bánk bán* – Bárány szerint – meghaladja (még első változatában is, melyet igen alaposan méltatott) az eddig írtakat, s elemzéséből kitetszik, hogy kevés figyelmet fordít arra a Kotzebue-ra, akinek magyar tárgyú színművei a magyarországi német és magyar színpadokon egyként gyakran játszott művek voltak; a pesti német színházat István királyával nyitották meg[5], a Béla futása Csery Péter átültetésében „nemzeti nézőjáték"-ként aposztrofálódott, és magyarul éppen abban az esztendőben jelent meg, melyben a *Bánk bán* első változata készült, 1815-ben.[6] Sőt, a színműből átalakított opera tartósan foglalt helyet az állandó műsordarabok között. Idézem Tallián Tibort: *„Ruzitska József, az új kolozsvári színház karnagya szerzett zenét Kotzebue Béla futása című színjátékának magyar átdolgozásához. Ezt a tíz számot tartalmazó dalművet tekintik az első magyar operának, évtizedeken át sikerrel adták a magyar színpadokon, nevezetes kórusa, a »Hunnia nyög letiporva« nemzeti zenei közkinccsé vált."*[7] Míg az utóbbi megállapítás könnyen magyarázható, hiszen Kisfaludy Sándor verseit magyaros dallamvilág teszi népszerűvé, közelítvén magyar himnuszi funkcióhoz, az elismerten legföljebb magyarított Kotzebue-színmű „nemzeti nézőjáték"-ként meghirdetése nem csupán közönségcsalogató célokat szolgált, hanem akkorra már meggyökerezett műfaji jelzésként tekinthető. Ilyen módon e felfogás alapján nem szükséges „eredeti"-nek lenni, elegendő volna a magyar történeti tárgy? Hadd tegyem hozzá, hogy az 1790-es esztendő felbuzdulásának sodrában adta ki Szenjóbi Szabó László *Mátyás király vagy A nép szeretete, jámbor fejedelmek jutalma* című *„Nemzeti Érzékeny Játék"*-át (a német változatban Nationalspiel), amely szintén megtakarítja a történeti jelzőt, viszont a Rührstück magyar megfelelője elé teszi a „nemzeti"-t, mely valószínűleg a tárgyra is, a nyelvre is vonatkoztatható, hitelesítőül a magyar szerző „eredeti" alkotása volna odaérthető. Hogy a „nemzeti" felhasználásának divatjából Katona József sem vonta ki magát, mutatja *A borzasztó torony* című átdolgozásának (1812) „nemzeti vitézi szomorújáték" önjelölése. A példák fölös bőséggel szaporíthatók: Csokonai Tempefőije „nemzeti nemes játék", Csery Pétertől a *Gróf Zrínyi Miklós, vagy Sziget várának szerencsétlen ostromlása* „hadi nemzeti román" (1817), Katona Kecskemét körüli vidékre helyezett *Monostori Veronikáj*a szintén „nemzeti vitézi szomorújáték". Amikor divatot írtam, írhattam volna igényt is, a magyar nyelvű /igényű drámairodalom/színjátszás része annak a mind határozottabban körvonalazandó művelődési törekvésnek, amely természetesen nem kizárólag a magyar irodalomban és a magyar

4 Bárány nem írja le Kotzebue nevét, ellenben oly természetességgel utal a *Haramiák*ra, a *Fiesco*ra és a *Wallenstein*re, mintha tudná (vagy feltételezné), hogy Katona jól ismeri Schiller darabjait. Magam is többé-kevésbé ezt gondolom.

5 Bleyer Jakab: *Kotzebue és a pesti német színház megnyitása* 1812-ben, in: *Philologiai dolgozatok a magyar—német érintkezésekről,* szerk. Gragger Róbert, Bp., 1912, 156–170. (Kotzebue két levelének közlésével.) Az Ungarns erster Wohltäter 1812-ben Pesten nyomtatásban is megjelent, Beethoven kísérőzenéjével adták elő.

6 Kotzebue: *Béla futása.* Nemzeti nézőjáték két felvonásban. (…) magyarrá tette Csery Péter, in: Magyar theátrumi almanák 1815-ik, esztendőre, Pest 1815, 1–37.

7 Tallián Tibor: *Nemzeti színház, nemzeti opera,* in: *„Symphonia Hungarorum"*. Magyarország zenekultúrájának ezer éve. Kiállítás a Budapest Történeti Múzeumban 2011. március 31. — október 29. A kiállítást rendezte és a katalógust szerk. Kárpáti János. Bp., 2011, 111.

olvasók/színházlátogatók között fokozatosan épült ki, és amely a (kelet-középeurópai) nemzeti mozgalmak első fázisában jórészt általánosnak mondható: az önazonosság létesülésének folyamatában a nyelv jelentősége megnő, egy meghatározott közösség összefogásának és összetartozásának ismertetőjele, ilyeténképpen elhatárolódás más meghatározott közösségektől. Ugyanakkor a kulturalitás olyan megnyilatkozása, amelynek célja a szerencsésebb sorsúnak gondolt népekkel/nemzetekkel való egyenjogúsodás (legalábbis kulturális téren). Amennyiben az irodalmi nyelv megteremtődésén már túljutott német irodalom- és kritikatörténetre vetünk egy futó pillantást, meghallhatjuk, hogy nem kizárólag August Wilhelm Schlegel sürgető szava hangzik föl, az ő és Ludwig Tieck fordításában kiadott Shakespeare-színművek a német nyelv drámára alkalmasságát igazolják, ugyancsak Tieck dicséri Schiller *Wallenstein*jében a Nationalgefühlt (1823-ban), Platen a színházat nemzeti intézményként tartja számon, s így többen követelik a német nemzeti drámát.[8]

Amikor Bárány ráismert a *Bánk bán*ban egy nemzeti dráma lehetőségére, terjedelmes lektori véleményében ennek minéműségét ugyan nem részletezte, azonban az egyes alakok viszonyrendszerét olyanná kívánta alakíttatni, amelyből éppen a nemzeti drámai vonások erősödnek. Aztán az 1819-re befejezett második változat nem egyszerűen teljesítette Bárány óhajait, hanem úgy ment messze túl rajta, hogy „nemzeti dráma"-ként igyekezett megkerülni azokat a csapdákat, amelyek egy kultusz börtönébe zárhatják a színművet. S erre nemcsak a dramaturgiai tanulmány[9] egy lényeges helye utal, mely szerint a „nemzeti dicsekedés" gátja a színvonalas drámairodalom kifejlődésének, hanem egyfelől a lovagdrámai-túlzott pátoszú elemek radikális csökkentése, ezzel együtt a lélektani megjelenítés súlyosabbá tétele, másfelől a „nemzeti" ekkor még nem túlságosan megszokott jelzős szerkezetbe illesztése, a „nemzeti gyűlölség" elítélése, bárkitől származzék is. Erre azért érdemes még visszatérni, mert egyrészt e téren Katona szembemegy korával; gondoljunk arra, hogy Kisfaludy Károly *Stibor vajdá*jában is az idegen származásúak a negatív szereplők, másrészt, mivel a mi—ők „szereposztás"-ban ugyan általában a merániak kerülnek át a másik oldalra, de egyáltalában nem mindegy, ki és mi okból kárhoztatja jelenlétüket, konkrétabban: Tiborc és Petur álláspontja között nem árt különbséget tenni. S annyit hozzátéve: Bánk differenciált álláspontja, majd Endre ötödik felvonásbeli, önkritikaként elfogadható kijelentései nem mentik föl a felelősség alól azokat, akik részesei a mi—ők ilyetén alakulásának, lett légyen szó magyar vagy meráni ágensről.

Visszatérve a „nemzeti" jelölés tartalmához: korántsem azonos értelemben használatos különféle szerzőknél, akár egy szerző különféle műveiről szólva sem. Hiszen attól kezdve, hogy magyar (történelmi) tárgyú mű kapja ezt a jelzőt, egészen odáig, hogy magyar nyelven szólal meg a mű, eltérő árnyalatú jelentésekbe ütközünk. Bárány Boldizsár érzékeny elemzésében arra látszik rámutatni, hogy a *Bánk bán* első változatában mintegy szintetizálja szerzőjének

8 Az 1. sz. jegyzetben i. m., I, 16.

9 Katona József: *Mi az oka, hogy Magyar Országban a Játékszíni Költő-mesterség lábra nem tud kapni?* In: Uő: *Versek, tanulmányok, egyéb írások*. Kritikai kiadás, s. a. r. Orosz László, Bp., 2011, 71–73.

színházi és olvasmánytapasztalatait, úgy lép be a kortárs drámai viszonylatok közé, hogy egyszerre vállalja és továbbírja, hasonló elgondoláshoz alkalmazkodva, ám módosítva, megszólaltatja a dráma alakjai révén a „nemzeti"-vel jellemezhető nézeteket. Már az első változatban is érzékelhető a távolság az egyes szereplők között, s ez részben valóban a származásra utal (ugyanakkor Simonnak, Mikhálnak spanyol vonatkozásai nem alkotják akadályát annak, hogy a „nemzeti"-magyar szereplőkkel azonos táborba kerüljenek, nem is szólva majd Melindáról, akinek származása és érzelmei, „idegensége" és vállalt hovatartozása nem ellentétként artikulálódnak; a megcsúfolt naivitás és ártatlanság képviselőjeként Kotzebue-drámák hasonló szereplőivel rokonul, míg a *Bánk bán*ban ellentétek ütközési pontján jelölődik ki helye, egyben az udvari és nem udvari erkölcsök, erkölcsfelfogások kereszteződésére veti sorsa!), de nem tekinthetünk el a társadalomszociológiai eltéréstől sem, mely részben egybeesik a „nemzeti"-vel, részben eltér tőle: Bánk és Tiborc kapcsolatában sem feltétlenül és minden esetben a „közös" érdek dominál, Bánk pénztárcáját Tiborc öntudattal utasítja vissza, hiszen (ezúttal, s ez lényegében más, mint Petur nem bánki sértődése) közsérelmet képvisel, melyet nem orvosolhat pillanatnyi segítés. Egyszóval a *Bánk bán* „nemzeti"-sége teljesíti az igényt az eredeti történeti drámával szemben, de teljesíti az irányzatosság ügyében, a mi—ők szembenállás differenciált szemléletével. S noha az „idézetek" a *Bánk bán*ban[10] egyáltalában nincsenek rejtve, és a szöveg perdöntően lényeges pontjait is érintik, éppen a „nemzeti" vonást, meghatározottságot erősítik, kétféleképpen is. Először olyan módon, hogy szinte észrevétlenül illeszkednek a magyar szövegbe; amennyiben Katona József maga nem utalt volna rájuk, nem tűnnének föl. Az integrálás, a sajátta írás maradéktalanul sikerült. Másodszor olyan módon, hogy még a máshonnan származó szövegekkel is az „eredeti" tendenciát erősíti, az újabb kontextus a szöveg egységét biztosítja; miként általában a magyar kontextus a spanyol (származású) szereplők honosságát is. Itt lelhető az a pont, mely a dráma nemzeti irányzatosságának tágassága mellett szól: a spanyol menekültek befogadása nincs, nem kerülhet ellentétbe spanyolságukkal; megőrizhetik szeretetüket, elkötelezettségüket egykori hazájuk iránt, nem kényszerülnek spanyolságuk feladására. Igaz, ennek „ára" a csatlakozás a „nemzeti" ügyhöz; ám az sem nélkülözi (ugyan nem a különállást, inkább) a megfontoltságot, Petur és Simon, Petur és Mikhál szövetségesek, de nem ugyanazt mondják, ugyanúgy, Mikhál a türelmes Bánkhoz jóval közelebb áll, mint az indulatos Peturhoz. Még egy mozzanat ideidézése mutatkozik szükségesnek. Mint ismeretes, Petur a merániaknak adott anyagi előnyök és hatalmi pozíciók miatt háborog. Ennyivel azonban nem meríthető ki Petur jellemzése. Bárány Boldizsár nyomán a kutatás sem ment el szó nélkül amellett, hogy Petur és a külföldi Izidóra mily hasonlóképpen nyilatkoznak a hazáról, viszont (Bárány szerint) Izidóra *„nyögdelő érzései, Góthiai festései a Hazának"* Euripidész *Iphigéniá*jára emlékeztetnek. A klasszikus reminiszcenciák és a góthiai festéssel jelzett, nem romantikus, hanem jóval

10 Waldapfel József: *Idézetek a Bánk bánban*, in: *Irodalomtörténeti dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára*. Bp., 1934, 221–245.

inkább bizonyos Sturm und Drang-drámákra emlékeztető részletek szembesülése szinte két korszak határára pozicionálja a *Bánk bán*t, s ezt hangsúlyoznám avval a régebbi és szakirodalmi előfeltevésekkel egybevágó tézisemmel, hogy drámánk némely tekintetben Lessing *Emilia Galotti*jára és Schiller Ármány és szerelem című drámájára emlékeztet[11], nem utolsósorban a meghurcolt ártatlanság motívum kibontásához való hozzájárulással.[12] Nem mellékesen jegyzem meg, hogy az *Emilia Galotti* olasz, mediterrán környezete, helyszíne, az *Ármány és szerelem* német kisfejedelmi bezártsága, fullasztó légköre mellett az intrikus és az udvari kontextus világirodalmi példaként lebeghetett (esetleg) Katona előtt, egyébként egyik mű sem volt ismeretlen a magyar irodalomban, Kazinczy Ferenc tervezte a Lessing-darab fordítását (és később le is fordította). Igaz, sem Lessing, sem Schiller nem veti föl a „nemzeti" kérdést, kiváltképpen nem úgy, ahogy Katona műve megtervezi a konfliktusokat, viszont Lessingnél az udvari és a polgári(bb), Schillernél a szociológiai szembenállás hasonlóképpen össztársadalmi rosszérzés jelződése, mint a *Bánk bán* rétegzett társadalmi-politikai/uralmi-nemzeti problémasora. Az első változat Micháljának(!) jellemzését Bárány joggal emeli ki: *„Szép képe a Jámborságnak—Cosmopolitismusnak—Hazaszeretetnek."* Hivatkozom Kazinczy Ferencnek a szerb költő Lukijan Mušickihoz küldött levelére, amely szerint a patriotizmus és a kozmopolitizmus összeegyeztethető.[13] Petur ellenben mit sem tud, nem akar tudni erről, ugyanakkor elkötelezettsége sem makulátlan. A megkoronázott király akár nem magyar is lehetne (*„Görög, Gubás, Bojér, Olasz,/Német, Zsidó…"*), majd megelégedne a királyné *„csak egy vidám tekéntet"*-ével, *„hát/Hazudna, hogy ha Színből is, nem esne / Szívére a Magyarnak olly nagyon…"*, azaz elképzelhetőnek gondolja az együttélést egy hangulatilag megváltozott udvari légkörben; míg Bánk elhatárolódik a *„harag s utálat"*, *„tehát az engesztelhetetlen"* szavaktól, illetőleg Petur szemére veti: *„Wárdán, belőlled most a nemzeti / rút gyűlölet, nem az Igazság"* szól. Ez nem elszólása, elhanyagolható megjegyzése a Nagyúrnak, hiszen jelentékeny a tét: az igazságé. Petur beszélhet, de Bánknak mérlegelni kell, hiszen a király(ságo)t képviseli. Neki vezérelve a jogszerűség kell legyen (hogy a jogszerűség hitvallása sem menti meg a történelem és a történések csapdájától, abban Katona csak kikövetkeztethető tragikumfelfogásában lehet a talán legfontosabb okot keresni), csak jogszerűen járhat el, márpedig tisztségéből, a rábízott hivatalból szigorúan következik, hogy az igazság a jogszerűségből, annak betartásából fakad.

11 Ilyen az intrikus beiktatása, az érzékenyjátéki elemek hatásmechanizmusával számolás, az országos nyomorra hivatkozás az *Ármány és szerelem* egy jelenetében, az udvari züllöttség bemutatása. Schiller intrikusának neve: Wurm. Beszédes.

12 Lucretiára és Virginiára (antik példákra) Bárány is hivatkozik, az *Emilia Galotti* valójában a Virginia-tárgyat alkalmazza az újkori viszonyok közé. Vö. Elisabeth Frenzel: *Stoffe der Weltliteratur*, Stuttgart [4]1976, 439-444; Uő: *Motive der Weltliteratur*, Stuttgart 21980, 720–737. (Verführer und Verführte címszó). Richardson Európa-szerte népszerű érzékeny regényében Lovelace álomport felhasználva teszi a magáévá Clarissát. Lessing Miss Sara Sampsonját Kazinczy Ferenc fordította. Az álmában megerőszakolt Marquise O. történetét Heinrich Kleist dolgozta föl.

13 1812. február 5-i levél. Kazinczy Ferenc levelezése, közzéteszi Váczy János, Bp., 1899, IX, 275–277. A levelet az első ízben Rumy Károly György publikálta a Nemzeti Ujság 1845. szept. 30-i számában, és a levelet Rumy többször hivatkozta, rajta keresztül a kor nemzetiségi vitáiban is előkerült.

Ugyanakkor ennek a jogszerűségnek (persze, nem alternatívái, hanem) veszedelmei is vannak, adódhatnak, amelyek „felülírhatják" az igazságot: Bánk megfogalmazásában (például) a nemzeti gyűlölség. A kutató meg töprenghet, a történelmi tárgyon túl mennyire „kortársi" dráma a *Bánk bán*, milyen szerepet játszanak benne a napóleoni háborúk epizódjai, a franciák erősen megnövekedett nemzeti öntudata meg az egyre hangosabbá váló, egyre inkább érzékelhető német nacionalizmus. Nem a Habsburgok népszerűsítette és más vonatkozásban előkerülő, Hormayr báró törekvéseihez fűződő, ún. „birodalmi patriotizmus" (amelynek osztrák megfelelője nem a Habsburg-mítosz), hanem annak a német nacionalizmusnak híre járta be Európát, amely az 1810-es évek Burschenschaft-mozgalmait hatotta át, és amelynek végső fokon az orosz ügynöknek hitt Kotzebue is áldozatul esett (éppen a *Bánk bán* második kidolgozásának esztendejében!). Ilyen módon a Bánk képviselte magatartás és nemzetszemlélet egyszerre vitázik a korszellemmel, és képviseli annak egy ellentettjét, melynek esélyeit az európai történelem nem egy fejleménye kérdőjelezte meg. Bánk Peturral szemben nem pusztán a diplomáciában jártasabb, a sérelmeket elismerő (de nem ugyanazokat a sérelmeket, mint amelyekről Petur szónokol), ám azokat megfelelőképpen kezelni kész államférfi tömörségében is beszédes kijelentését kapjuk, hanem a fenyegető fejleményekkel számoló, mindenképpen a méltányosságra törekvő Nagyúr nézete szabna irányt az események menetének, amely nézet kudarca (a jogszerűség veresége a kényszerűséggel szemben) többszörös tragédiához, az igazság ellehetetlenüléséhez vezet. Bánk érvei nem azért bizonyulnak ingatagoknak, mert eleinte Petur személyéhez, a békétlenek meggyőzéséhez vannak alkalmazva. Egyfelől a király érzéseire, feleségéhez fűződő szerelmére vonatkoznak, másfelől természetesnek tartja (tartatja), hogy a meráni királyné atyjafiainak kedvez, az idegenben trónhoz jutó magyar ellenben a magyarokat részesítené előnyben. S főleg ez utóbbi megokolás elfogadására számíthat joggal Bánk. Mindez a tőle természetes diplomácia körébe tartozik, a meggyőzés retorikájában akár a helyzet ismeretében féligazságnak tekinthető meggondolás sem elhanyagolható tényező; ennél lényegesebb, hogy a nemzeti gyűlölség veszélye miként tudatosodik, és tudatosodik-e. Annyi bizonyos, hogy nem lehet hallatlanná tenni, már csak azért sem, mivel (volt róla szó) a korszellem ellenében hathat, e nézet is korszellemmé akar válni. S a nemzeti mozgalmak első fázisában helye van, és később a művészetek sem mellőzik a nacionalizmusnak vagy csupán kinövéseinek elítélését. Kiegészítve, amit Bánk számon kér a királynén, nem elsősorban az, amit Petur számon kérne, ha módja volna rá (a királynégyilkosság után betörő Petur az egész nemzetséget irtaná ki, nem gondolva arra, hogy a trónörökös is köztük van). Bánk kettős minőségében, mint a férji becsület és az erkölcs védelmezője és mint az ország helyzetét országjárásán és Tiborc panaszában megismerő államférfi kéri számon a nemzet- és országellenességet, valamint a meggyalázott ártatlanságot. Számonkérésének jogszerűségét aligha lehet tagadni, gondolkodhatunk azon, hogy „nemzeti" vagy országos sérelmek táplálják a bánki sértődést. Bizonyos, hogy nem veszi át Petur érvelését, egyébként a magyarok közt is akad olyan, aki

a királyné teremtette helyzetnek kedvezményezettje.[14] A számonkérés önvédelemből fordul át a „jogszerűtlen" tettbe, nem a nemzeti gyűlölség, hanem a felhalmozódó sérelmek összegződnek egy kiélezett szituációban, Gertrudis felsőbbrendűségi érzetből támadó „hazafisága" indítja el a végzetes cselekményt, amelyet a rendkívüli lélekállapotba hajszolódott Bánk fejez be. S bár a merání-magyar szembenállás tagadhatatlan, Bánk tette csak közvetetten származtatható innen, nem egyetlen, hanem többszörösen összetett ok az, ami végül is a végzetes tettre készteti.

Mindezt végiggondolva, nemigen juthatnánk arra a meggyőződésre, hogy a *Bánk bán* tökéletesen megfelelne a nemzeti dráma státusának. Persze, a *Béla futásá*hoz (IV. Béla futása a tatárok elől) képest pregnánsabban és következetesebben exponálja a mi-ők konfrontációt, még akkor is, ha Petur, az ingadozó békétlenek és a színmű spanyoljai is belefoglaltatnak a mi kategóriájába. Kotzebue magyarított színműve, még operai alakzatban is, jóval egyszerűsítettebb problémafölvetésével, érzékenyjátéki áthallásaival, félreértéstechnikájával, nagyrészt egysíkú jellemeivel legfeljebb egy elmaradottabb színházi közönség igényeinek felel meg, egy klasszikusokkal ismerkedő vagy azon nevelkedő, egy a síró-éneklő iskolától lassan szabadulni kezdő színészetnek tapsoló közönség számára inkább a kezdés nehézségeire, mint a jelenben értékelhető dramaturgiára emlékeztet. A *Bánk bán* nehezen formálódó népszerűsége és ugyancsak fenntartásokkal elegy értékelése nem ígérte a minta-színművé emelkedést. 1848. március 15-én azonban vitathatatlanná vált: a *Bánk bán* versenytárs nélkül az első a magyar színművek sorában, ezt a tudatot fokozta Erkel operája (1861), amelyben Petur bordala, Bánk áriája (melynek mai alakjában a Hazám, hazám… megszólítás mintegy védjegyévé lett) a nemzeti ünnepek állandó műsordarabjává tette Katona drámáját, operáját. 1848. március 15-én közönségigényre tűzte műsorra a színigazgató a *Bánk bán*t, a pesti események színházi megkoronázása jeléül. A közönség megelégedett az első felvonás előadásával, hogy aztán más irányba forduljanak a történések. Ez azonban mindent eldöntő lépés volt a színmű sorsában, a mostoha múlt eltörlődött, a kifogások elnémultak, Arany János, majd Gyulai Pál szentesítette a döntést, hogy aztán a XX. században (az időnként fölmerülő dramaturgiai kifogások és a többnyire sikerületlen átigazítási kísérletek ellenére) az ünnepek ünnepi környezetbe illesztett előadásaként oszlassa el a kutatói kétségeket. S minthogy ünnepi színművé kodifikálódott a *Bánk bán*, többnyire megrögzült az emelkedettebb hangú, pátoszos előadás, amelynek fényét elsősorban a kiváló magyar tragikák sora (Kántorné, Laborfalvy Róza, Jászai Mari, Tőkés Anna) emelte, és jó darabig az előadásokhoz fűződő deklamáló stílus problematizálási kísérlete kizáratott. A jelentékeny alakítások egyes színpadi figurákat határoztak meg, szinte a véglegesítés igényével, mint Szentgyörgyi István legendás Tiborca. Csak az újabb idők (neoavantgárd) színháza vállalkozott a hagyományba merevedett Bánk-

14 Petur bán sógora, Ráskai Demeter pohárnok a *„Vámot valóban / elnyerte Ujfalun, mert szorgalommal / töltötte a Királyné kancsóit."*

előadások elidegenítésével, s egy korszerűbb felfogás érvényesítésével, amelynek során nem az ún. homályos helyek értelmezésére történt kísérlet, hiszen jobban, kevésbé jól minden rendező küszködött egy a XIX. századi színházból eredeztethető dramaturgia időszerűsítésével, hanem szakítva az előadásokhoz nemigen illő antikváriusi szemlélettel, Bánk XIX. század eleji időszerűségét a jelen időszerűségével igyekezett úgy fölcserélni, hogy a régebbi típusú színmű/ színház eszmény sem maradt érintetlen. S bár a Katona-kutatások a leginkább a befejezetlenül maradt Arany-tanulmány nyomán haladtak, nem lehet nem kihallani a tanulmányok többségéből, hogy az igazolás, a mentegetés szándéka is vezeti az értekezőket. S viszonylag csekély anyagot mozgattak meg annak érdekében, hogy földerítsék, Katona József nem ugorhatta át saját árnyékát, nem szakíthatott sem a magyar előadásokban meghonosodott konvenciókkal, melyeket a gyakorlatban amatőr színészként és fordítóként maga is kipróbált, és nem fordulhatott kizárólag a világirodalmi remekművekhez (Shakespearehez, Schillerhez, Lessinghez), mivel az akkori magyar színház és dramaturgia helyzetében ez a semmibe való ugrással végződhetett volna. Kazinczy egy sikeres német színigazgató/színész Hamletjét fordította: ha Katona valóban ismerte, akkor nem Shakespeare színművét, hanem annak erősen átírt változatát (nem tudott angolul, a Schlegel–Tieck-féle Shakespeare-t nem ismerte, erre semmilyen nyom nincs). Ilyen módon nemcsak az első változat Peturkiszólásai (Ördög és pokol), hanem a szinte végig érvényesülő érzékenyjátéki hagyomány jelzi Katona tájékozódását. Egyetlen példa Izidóráé: *„A magányosságnak édes / ölébe ' voltam én nevelve, ott / tanúltam esmerni egy jobb világot"*, majd csalódással hazatérve: *„Ott' / fogok talán én megnyugodni, vagy / könnyezni elfelejteni."* Bármely érzékeny regényben helyet kapna mindegyik idézetünk. Az ötödik felvonás teljes egészében a könnyek, az elérzékenyülés jegyében játszódik le, s a befejezés színpadi tablója a családi drámák (Familienstück) zárását idézi (például Kotzebue-éit). A színi utasításokból a kor színjátszása is rekonstruálható volna, a szobor gyanánt állástól a merev nézésig, a könnyes beszédig, mely a király és Bánk megszólalásait a lovagdrámáktól másfelé vonja el. Két idézet, az egyikben a király szól: *„Utálatos beszédek! lopjatok / csak a szememből minden könnyeket/ ki, mellyek olly édesen törlik a / fájdalmamat szivemből el. (…) ennyit érdemeltem én, / hogy győzedelmes jöttöm' ünnepén, / romlásodat könnyeznem sem lehet."* Az érzékenység irodalmában olyannyiszor felbukkanó vegyes érzelmek, itt a könny édesen törli el a fájdalmat, jelzik a tájékozódást, mely nem egészen azonos az első négy felvonáséval. Bánk pedig: *„hol a könny, a melly ennyi kárt / feltudna olvasztani? Szaggassatok / homloktokon sebeket, s vért sírjatok; (…) Gyermek! te is sírsz?"* Itt viszont mintha a korábbi drámai tónus ékelődne be az érzékenyjeleneti megszólalásba. Lehet-e kiengesztelődés a két szembeállított fél között? A király és Bánk széttartó fájdalma tudatosíthatja-e a közös veszteséget? Vajon a magánéleti vonatkozás meg a hazafiúi („nemzeti") elkötelezettség egyensúlyba jut-e? Megtörténik-e a megtisztulás (katharsis)? Kié? A szereplőké? A nézőké/olvasóké? Ha összehasonlítjuk a cseh és a horvát nemzeti operák szövegével, a Libuše zárójelenetének Prága és a cseh dicsőséget kizengő szózatával, Ivan Zajc dalművének, a magyarra is lefordí-

tott Theodor Körner-drámának, az 1813-as *Zriny*nek[15], 1876-os Nikola Šubić Zrinjskinek[16] üzenetével, mely szerint Zrínyi kis csapatával meghalhat, de a nép meg fog szabadulni a szolgai láncoktól, akkor a *Bánk bán*ból efféle vigasztaló-lelkesítő mondatok nem hirdetik az áldozatok értelmességét; nem készítik elő a dicsőbb jövendőt. S bár a király békét és megbocsátást hirdet, ennek Bánk már nem lehet részese, végsemmiségbe süllyed sorsa. Egy bizonyos ideig a feltételezett és elég egyoldalúan értelmezett idegenellenesség, Petur nemzeti ellenállóként értelmezése még éltethette a kissé reflektálatlan nemzeti drámai elképzelést. Az alaposabb szövegértelmezés azonban egyre több kérdést tett föl – ebben az irányban is. Megjegyzem, a „Hazám, hazám…" áriához hasonló szövege(gyüttes)t hiába keresünk Katona József művében.

Még egy, eddig talán kevesebbet emlegetett részletről gondolkodva mutatnám be, az első változatban nagyobb nyomatékkal, a második változatban csökkentve szerepét, Bíberách alakjának szólama mily mértékben sugallja akár még az intrikusdráma feltételezését, másképpen fogalmazva: mennyire mozgatója az intrikus a kiszámíthatatlan következményekkel járó történéseknek, s így a nála fontosabb szereplők mily mértékben cselekednek tervei szerint. Hozzátenném, hogy Bíberách pszichológiailag az egyik legalaposabban megírt figura, megnyilatkozásai a drámában szétosztva teljes hitelességgel fogadtatják el (minden öncélúságtól mentesen), érthetővé téve cselekvéseit. Pándi Pál egy írásában[17], mely kommentárjai két kötete után jelent meg, fölfigyel Bíberách „dramaturgiai helyzetére", de elmulasztja, hogy a két változat eltéréseire kitérve levonja a következtetéseket, míg az első változatban az anyagi előnyök valóban kevesebb teret kapnak, a második változatban nagyobbat, sem az esetleges, Jagóra utalás nem hangsúlyozódik, sem a Lessinggel és Schillerrel, a náluk hasonló szituációjú intrikussal való egybevetés. Kardos Péter[18] Bíberáchnak „rezonőri" szerepéről értekezik, szerinte az egyetlen intrikusi tette *„nem a lézengő ritter jellemében fakad"*. Valóban nem a jellemében, hanem sorsának, családi vonatkozásainak szerencsétlen alakulásából, és nem egyetlen, hanem több, illetőleg a dráma egészére ható, jó néhány szereplőt érintő (Gertrudis, Ottó, Bánk, Melinda, Izidóra) cselszövéséből, Orosz László elegáns, főleg filológiai problémákat érintő hozzászólásában

15 Arthur Weber: *Theodor Körner und seine Beziehungen zu Ungarn*. Ungarische Rundschau 3, 1914, 223–251. A színműnek a magyar visszhangot igazoló adatai: Theodor Körner: Poetischer Nachlass l. Bd. Zriny—Rosamunde. Leipzig 1814, Uő: *Nicolas Zriny, banus Croatie et Slavonie*, trad. par J.[ean] N. Millakovitsch. Pest 1835, Uő: *Zrinyi*. Vitézi szomoru játék, ford. Petrichevich Horváth Dániel. Kolozsvár 1819. Szemere Pál fordítása Kölcsey bírálatával az *Élet és Literatura*ban látott napvilágot 1826-ban, 155–215.

16 Marijan Bobinac: *Theodor Körner im kroatischen Theater*. Zagreber Germanistische Beiträge 11, 2007, 59–96, Reinhard Lauer: *Siget*. Heldenmythos zwischen den Nationen, in Erinnerungskultur in Südosteuropa. Bericht über die Konferenzen der Kommission für interdiszciplinäre Südosteuropaforschung im Januar 2004, Februar 2005, und März 2006 in Göttingen, különlenyomat, 204–205.

17 Pándi Pál: *Akribia*. Néhány megjegyzés Biberach dramaturgiai helyzetéhez. Kritika 1987, 3, 14–16.

18 I. Kardos Péter: *Biberach rezonőr vagy intrikus.* A hátraállás módozatai. Irodalomtörténet 1976, 718–733.

vitatja Kardos téziseit.[19] A legcélszerűbbnek az mutatkozik, ha megkíséreljük szorosan olvasni a Bíberách szájába adott szöveget, azzal a megjegyzéssel, hogy viszonylag ritkán kerül intrikus abszolút főszerepbe; akik ellen intrikál, többnyire a drámának fontosabb alakjai. Az intrikus helyzete (Lessingnél és Schillernél), akár Katona Józsefnél, sosincs teljesen tisztázva, úgy tartozik a fejedelmi, királyi stb. udvarhoz, hogy szerepe korlátozva van; létezését cselekvésének iránya indokolja; a történéseken egyként kívül és belül áll. Itt lehet rámutatni, hogy Lessing és Schiller intrikusai miben különböznek Katonáétól. Nekik ugyanis az udvarban biztos helyük van: Marinelli kamarás, Wurm miniszteri titkár, így az udvar körén belül vannak, Bíberách annak peremén. Cselekvésének lényege a nem mindig egyértelmű tanácsok osztogatása. Azt hiszi, azt szeretné, hogy ő mozgatja/mozgassa a cselekményt, jóllehet maga csak kimondója, végrehajtója a nála feljebbvalók vágyainak, elképzeléseinek. Amit remél, pozíciója, anyagi helyzete megerősítése/megerősödése. Nemigen számol avval, szerepkörében mennyit kockáztat, mily könnyen válik többnyire szeszélyes és kiszámíthatatlan feljebbvalója (helyettes) áldozatává. Ráadásul a *Bánk bán*ban – minden látszat ellenére – az intrikus Bíberách árnyalt jellem, akinek bőven van rejtegetnivalója, de aki élete kritikus pillanataiban képes tisztán látni pályáját, önmagáról lélektanilag hiteles képet felvázolni, hogy tömören megrajzolja útját, miszerint egy rideg, ha úgy tetszik, anyagias, kíméletlen világban senkire nem számíthat, csupán önnön intrikáira, képmutatására, hajlékonyságára, arra, hogy kihasználni képes a nála magasabb pozíciókban lévők vágyait, titkolt szándékait, tanácsokkal, „élettapasztalatokkal" kielégíteni mások szükségét. Bíberách nem egészen az, akinek mutatkozik, s akinek látják (elsősorban Ottó, aki előtt hideg-cinikus kalkulátornak állítja be magát), viszont önmagát lepleznie kell az udvarban, hogy célját elérhesse. E téren meglehetősen számottévő az eltérés az első és a második változat között. Az első változatban önleleplező monológjában elhitetni igyekszik, elsősorban önmagával, hogy ő a cselekmény mozgatója, ha nem közvetlenül, akkor közvetetten. Ottót befolyásolva ér el a királynéhoz, aki az egész országot igazgatja, és így alacsony pozíciója ellenére valójában elér a hatalom csúcsához, rejtett hatalommal rendelkezvén, mellyel, ha módja van rá, élni akar. Keserű sorsáért ez nem akármilyen elégtétel a számára. Érdemes a monológ két változatába belepillantanunk:

Igen helyes midőn az Ember egy
Illy Ostobát zavarni megtud, úgy
Hogy ő megént zavarni másokat
Ként'len: No rajta csak, szerelmes Ottom,
Ugorj; de Bíberáchod hátra áll.
(fagyos büszkeséggel)
Én őt' vezérlem; ő pediglen a
Királyi Nénnyét, a kit egy egész
Nagy Tartomány fél. S mondja bár nekem
Szemembe, egy valaki azt, hogy a leg

19 II. Orosz László: *Hozzászólás*, uo., 733–737.

Szerényeb' is zavart csinálni nem
Tud. Minden Ember egy Országban az
Csak, a mi a kerekek egy Helyes
Nagy Machinában: egy erőtelen
Gyermek meg indíthattya, annyival
Jobban, ha mindenik kerék – helyén van. (…)
(gondolkozik)
Mi gondom én nekem az Emberek
Nyugalmaikra. Nékem nints hazám
Tehát nekik se légyen – úgy kövérszik
Meg a zseben.

Bíberách számítása kettős: a monológ az anyagi gyarapodásra fut ki, de előtte, egyáltalában nem mellékesen, a személyes bosszú mellett tesz hitet, hányatott sorsának méltánytalanságáért az egész világot okolja, legalábbis azt a kisebb kört, melyet cselekvésével, tanácsaival átfoghat. Fizetniök kell. Méghozzá az általa megfigyeltek szerint a lehetséges legnagyobb árat; Gertrudis, Izidóra hazaszeretete, Petur és Bánk, illetőleg Simon és Mikhál hazatudata cáfolná Bíberách hazátlanságát, ezt a cáfolatot kívánja felszámolni azáltal, hogy akadályozná a Helyes Nagy Machina szabályszerű működését, kiélezettebb formában szólva: kizökkentené az időt. A második változat nem csupán a drámai dikciót húzza meg szabályosabbra, iktatja ki a színészek számára gondot okozó elisiókat anélkül, hogy az intrikus szándékot tompítaná. Ellenben másfelé és erőteljesebben tereli az intrikusi gondolatokat. Részben oda, ahol két vasat tarthat egy időben a tűzben, önmagát bebiztosítva, a szerinte egymás ellen feszülő két szereplői érdek várható összecsapásakor, részben a kétfelől érkezhető anyagi juttatások reményében igyekszik kétszínűségét kamatoztatni, a hazátlanság kérdését egy jól ismert antik közhellyel tisztázni. Bíberách elszánt tudatossága valóban a Jagóéval vethető egybe, noha kisszerűségéből hiányzik mindenféle démoni elem, jóval több benne a kicsinyes, ám hideg számítás (mely majd nem válik be, kockázatos játékáért életével fizet).

Sokszor derék, ha eggyj illy ostobát
jól megzavarhat az ember, ám de úgy,
hogy ő megént mást legyen kéntelen
zavarni. Rajta csak kegyelmes Ottóm,
ugorj! de Bíberáchod hátra áll.
S illyen szegény egyj ember? és pedig
Uralkodó ember! még is kezében
a Nénnye szíve, a kit egyj nagy ország
fél –! Tartományok hát csak machinák
a mellyeket kis gyermek is megindít (…)
(gondolkozik)
Itthon vagyon tehát – Melinda a Jel –!
Jó, jó! – de csak vigyázva. Meglehet
Bánkhoz szegődök. Ott van a Haza,
hol a Haszon – (Az első változatot itt is tömöríti.)

Több alakban köszön vissza Bíberách végszava: Patria est, ubicumque est bene, rövidebben és inkább elterjedten: Ubi bene, ibi patria (ez utóbbi Cicerótól, illetőleg Aristophanéstől eredeztetve)[20], a szólás pervertálódásáról vall, beiktatódásáról egy (anyagi) karriertörténetként megtervezett pályába. Noha a második változat is eljátszik a feljebbvalók ide-oda mozgatásának gondolatával, lényegesebb lesz önmaga ide-oda mozgatása esélyének latolgatása; a társadalmon, a világon állt bosszú helyett az anyagi előnyökre szert tenni vágyó lehetőségének reálisabb meggondolása. Mindez gyengíti az intrikusdrámai vonatkozásokat, de nem szünteti meg, legfeljebb alacsonyabb szintre helyezi. Különös tekintettel arra, hogy Bíberách valóban úgy tesz, mintha átállna Bánkhoz, leleplezvén előtte a Melinda ellen szőtt ármányt (amelynek kitervelésében „poraival" és tanácsával részt vett), majd halálában nemcsak Ottót árulja el, hanem a királynét fölmentő szavaival a történés szálainak összekuszálásához járul hozzá, nem is szólva arról, hogy Izidórát is megzavarja. S bár a cselekménynek Bánk és Melinda „magánélete" fontos, az egyik legfontosabb szála, a „közéleti"-t Bíberách intrikája nem érint(het)i, hiszen a királynéhoz csupán az epekedő Ottón keresztül ér el, Bánk országos tapasztalatairól nem rendelkezik információkkal, az udvari fényűzés legfeljebb irigységét növeli (amennyiben növeli, jóllehet erről nem esik szó megnyilatkozásaiban), s a hazátlanság miatt érzett harag a második változatra módosul, az önnön jóléte problémájává lesz. Olyan intrikus Bíberách, aki sikerrel kecsegtető ügyeskedéseibe végül belebukik (az anyagi haszon elmarad, odavetett szavaiért Ottó leszúrja), ilyen módon az intrikus-dráma belejátszik ugyan, méghozzá nem csekély mértékben, a cselekmény fő vonalába, de csonka, töredékes marad, Bíberách halálával nem szűnik meg, hiszen következményei lesznek (eléggé felemás következményei, az udvariakat bizonnyal meggyőzik, Bánkot, aki többet tud, nem), mégis, mint ahogy volt róla szó, az érzékenydrámai elemek meghatározzák az ötödik felvonást, és ennek is vannak korábbi előzményei.

Mindezek a „nemzeti" dráma feltételezését cáfolni látszanának, amennyiben nem lennének tekintettel egy másik, irodalomtörténeti/színháztörténeti szempontra, melyben a Habsburg–magyar, majd a német–magyar szembenállás különféle ideológiai alakzatokban kapott formát. Amely magyar drámák szóba jöhetnének, jöhettek volna, tárgyuknál fogva alkalmatlanok voltak e szerepre. Vörösmarty *Csongor és Tündé*je mesedrámai/emberiségdrámai vonatkozásaival (pogány kun idejével), Madách Imre remeke, *Az ember tragédiája* a nemzetin meszsze túltekintő perspektívájával, az egy időben joggal nagy becsben tartott Bizánc, Herczeg Ferenc színműve tematikájánál fogva aligha emelheti egy a nemzeti történelemnek szentelt ünnepnap fényét, Márai Sándortól *A kassai polgárok* ugyan az emberi jogok mellett bátran szóló szerző műve, pátosztól sem mentes alkotása,

20 Tóth Béla: Szájról szájra. Bp., [3]1907, 280, Békés István: *Napjaink szállóigéi.* Bp., [2]1977, I, 136. Katona József élete és drámája a magyar irodalom jeleseiben visszhangzott. Kevéssé ismert, hogy Reviczky Gyula a kecskeméti Katona József-emléktábla leleplezésére, 1883. április 16-ára verset írt. Juhász Gyula két versben adózott Katona és drámája szellemének: *Bánk bán*, 1912, *Katona József sírján*, 1926. Németh László tanulmányban, Sándor Iván könyvben tisztelgett Katona szelleme előtt, Illyés Gyula pedig a dráma átigazítására vállalkozott, Spiró György a *Jeruzsálem pusztulásá*nak modernizálásával kísérletezett.

de mindenekelőtt polgári „jogállami”, és jóval kevésbé „nemzeti”, inkább városi vonásaival (majd az író és mű 1948-tól alakuló sorsával) olyan irányban gondoltatja el a magyarság-európaiság problémakörét, amelyben a művészi és közéleti elkötelezettség ellentmondásainak feloldódása látszik igen fontosnak, a *Jónás könyvé*vel mutatván rokonságot. Nem követvén még ily nagy vonásokban sem a magyar drámatörténetet, Páskándi Géza Vendégsége, Sütő András *Egy lócsiszár virágvasárnapja* bizonyára megfontolást érdemelne, annyit állíthatok, hogy a nemzeti dráma funkciójában a *Bánk bán*, az előadhatóság összes kétségével, pótolhatatlan; s ha nem támasztana a túlérzékenység akadályokat, a kísérleti dramaturgiák számára is nyitott mű, nem feltétlenül kellene bezárni abba a szemléletbe, amelyet maga Katona is a játékszíni mesterség egyik akadályának minősített.

Szilágyi Márton

A gyilkos szabad

(Katona József: Bánk bán)[1]

Katona József drámája, a Bánk bán[2] az Erdélyi Múzeum 1814-ben kiírt drámapályázatára készült – ott azonban nemcsak díjat nem kapott, de a pályázat eredményhirdetésekor sem említették meg.[3] A beküldött első kidolgozás (1815) és az utóbb átdolgozott változat (1819) között jelentős különbségek figyelhetők meg – ebben jelentős szerepe volt Bárány Boldizsárnak, aki a szerző kérésére írásban részletesen kifejtette a drámáról a véleményét, s javaslatokat tett a módosításra is, s ezeket a szerző meg is fogadta.[4] A második változat azért is figyelemre méltó, mert Katona itt a darab színszerűbbé tétele érdekében is jelentős változtatásokat eszközölt. Ennek az átdolgozói munkának is köszönhető, hogy – az utókortól gyakran s (megítélésem szerint) tévesen dramaturgiailag tökéletlennek tartott – darab olyan poétikai megoldásokat alkalmazott, amelyek teljesen egyedivé tették az 1810-es évek magyarországi drámairodalmában is[5], s amelyek alapján jogosnak tűnik Arany János elismerő rácsodálkozása: hogyan lehetett ennyi számítással költeni?[6]

---

1 A tanulmány a MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült (témavezető: Debreczeni Attila) és az OTKA K 108831. számú pályázat támogatásával jött létre.

2 Kritikai kiadása: Katona József, *Bánk bán*: (Kritikai kiadás), s. a. r. Orosz László, Bp., Akadémiai, 1983. A tanulmánybéli idézetek innen valók.

3 A szituáció értelmezésére lásd Waldapfel József, Katona József, Franklin-Társulat, [Bp.], é. n. (Magyar írók), 73–79.

4 A Rosta címen ismeretes bírálatot közölte a kritikai kiadás is: Katona József i. m. 334–360.

5 Az 1810-es évek magyar drámairodalmáról átfogó igénnyel: Nagy Imre, *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Argumentum, Bp., 1993 (Irodalomtörténeti füzetek 131.).

6 A nyilván szóban elhangzott megjegyzést Arany László örökítette meg abban az előszóban, amelyet Arany János összes műveinek ahhoz a kötetéhez írt, amelyben Katona *Bánk bán*ját illető jegyzeteit és tanulmányát adták ki: *„Mikor pedig tanulmányát húsz évi hevertetés után Prózai Dolgozatai sorában kiadta (1879), újra átlapozva a tragédiát, ezt a megjegyzést tette róla: »Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással – költeni!«”* A[rany] L[ászló], *Előszó = Katona József Bánk bánja Arany János jegyzeteivel és tanulmányával*, Franklin-Társulat, Bp., 1900 (Arany János Összes Munkái. XIII. kötet), VI.

A dráma már az Első szakaszban világossá teszi, hogy a cselekvény kerete az udvar világa, azaz egy olyan közeg, amely a színlelés és a látszat helye – s ezen belül kell valamiféleképpen az intimitás terét megteremteni és megőrizni. A király távollétében a palotában lezajló lakoma adja a hátterét mindannak, ami a színpad előterében zajlik, s Katona dramaturgiai érzékét dicséri, hogy az előtérnek a háttérrel való kapcsolata lényegileg határozza meg a jelenet felépítését. A dráma két alapvető konfliktusa, a női becsület kérdése és a politika, a hatalom morális dilemmái is már ekkor megmutatkoznak. Az előzőre példa Simon bán története a hetes ikreket szülő feleségéről: a Micbán-történet[7] ez esetben mint a női becsület példázata mutatkozik meg (a nő azt hiszi, az ikerszülés miatt férje hűtlennek tartja majd, s ezért meg akarja öletni hat gyermekét a hétből), szoros összefüggésben azzal, hogy az Elő-versengésből (prológus) már értesülünk Ottó és Biberach párbeszédéből arról, hogy a herceg Melindát szeretné elcsábítani: ezek szerint ugyanis a szexuális hűtlenségnek a látszata (azaz például az ikerszülés) oly mértékben fedheti el az igazi házastársi hűséget, hogy az már akár a gyermekgyilkossághoz (infanticidium) is elegendő ok lehet (amelyről egyébként tudjuk, hogy a legnagyobb minősített bűnesetnek számított).

Emellett bukkan fel a darab másik alapvető konfliktusköre, nevezetesen az, hogy Peturtól elhangzik: titokban és okait fel nem fedve hazahívta az országot járó Bánkot, azzal a céllal, hogy a királyné és környezete elleni lázadás élére álljon. Katona mesterien komponálja meg az ezután kifejlő jelenetet: a színpad hátterében folyamatosan zajló bál lehetetlenné teszi, hogy az előtérben olyan intim tér alakuljon ki, amelyben bármilyen titokról szabadon lehetne beszélni, s ezért kapnak különös hangsúlyt a kétértelmű kijelentések és gesztusok – másrészt pedig folyamatosan megmarad a szereplők fenyegetettségének a lehetősége is. Ez különösen fontossá válik Bánk megérkeztekor: neki csak Peturral van beszélnivalója, hiszen ő hívta haza, s csak tőle tudhatja meg ennek a magyarázatát. Ám Petur nem bízhat abban, hogy ők ketten nyugodtan tárgyalhatnának, s ebből a szituációból kiindulva tökéletesen képes manipulálni a helyzetet pontosan ugyan nem értő, de az udvari reflexek miatt óvatos Bánkot. Ezért, miközben semmiféle magyarázatot nem ad neki, a házába invitálja egy titkos megbeszélésre, s a Bánkban eleve meglévő feszültség növelése érdekében Bánk feleségének, Melindának a nevét adja meg jelszóként. Ezzel voltaképpen ő sugallja erőteljesen Bánknak, hogy a Bánktól is megtapasztalt, politikai reakciót igénylő élmények (szegény ország, és emellett a fényűző, luxusba merülő királyi udvar) alapvetően összefüggenek a bán magánéletével. A manipuláció azért is igen sikeres, mert – ahogyan ezt a későbbi fejlemények is mutatják – a politikusként viselkedni képes Bánkot ez az összefüggés tudja egyedül irracionális tettekre ragadni: a későbbiekben őrjöngései és kontrollálatlan cselekedetei mind Melinda nevének elhangzásával kapcsolódnak össze.

7 Erről lásd Csikós Zsuzsa tárgytörténeti tanulmányát: *A Mic bán-történet irodalmunkban: Mese és valóság a Bocskai család eredetmondájában*, ItK, 97 (1993), 1. szám, 78–91.; valamint: Petneházi Gábor, *A Mic bán-monda eddig ismeretlen verses feldolgozása* = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3., szerk. Csörsz Rumen István, reciti, Bp., 2014, 187–197.

A mulatság mint külső keret azonban nem teszi lehetővé a Petur házához való azonnali távozást; ezért hangsúlyozza Petur, hogy Bánk csak akkor induljon el, ha itt „eloszlanak", azaz már véget ér a bál. Ez a megjegyzés azért válik fontossá, mert Katona ezen a ponton a színpadon eltelő valódi idő köré szervezi a cselekvényt: az „udvornik" hangos bejelentése (*„Utólsó Táncz!"*)[8] kijelöli ugyanis azt az intervallumot, amíg a békétlenek és Petur feltűnés nélküli távozása lehetetlen. Amíg szól a zene, nincs vége a lakomának. Bánk távozása tehát a színpadról nem jelentheti azt, hogy azonnal eleget tud tenni Petur utasításának: hiszen még nem mehet Petur házához. Teljesen logikus tehát, hogy vissza kell térnie – a bál szempontjából mellékes terek egyikébe, azaz – a színpadra[9], s ez az a pillanat, amikor tanúja lesz Ottó és Melinda kettősének. A szituációból teljesen világos, hogy bármit lát is, nem léphet közbe, hiszen akkor a királyné rokona előtt leplezné le magát, s inkognitójának elvesztése után végleg lehetetlenné válnék, hogy megtudja, miért is hívta haza Petur. Ebből a szempontból figyelemre méltó a Tiborccal való találkozása is: amikor Tiborc megszólítja, első reakciója a lelepleződéstől való félelem (*„Elárúltattam?"*),[10] s csak azután nyugszik meg, amikor kiderül: Tiborc az udvar világán kívülről érkezett. Megjegyzendő: Tiborcnak a drámán belüli egyre felértékelődő szerepe is ennek köszönhető, hiszen Bánk Tiborcban az egyetlen olyan személyre bukkan rá, aki az udvar világától érintetlen módon csak hozzá személyesen kötődik. Bánk rejtőzése tehát Ottó udvarlása alatt nem hiba (hiába vélte tehát annak a *Bánk bán*t értelmező szakirodalom számottevő része). Ráadásul a helyzetet Katonának annyiban is sikerült kétértelműként megteremtenie, hogy nem világos: Bánk csak látja vagy hallja is mindazt, ami felesége és Ottó között történik.[11] Az utolsó tánc zenéjének hangjai miatt azonban inkább az a valószínű, hogy Bánk nem tud hallgatózni – s hogy éppen Melinda és Ottó jelenete alatt ér véget a zene, azt jól mutatja Melinda megjegyzése is (*„Ah, oszlanak!"*).[12] Ezt a lehetőséget erősíti, hogy ezen a ponton Katona a dráma első kidolgozásához képest jelentősen módosított a szereplők egymáshoz fűződő testi kontaktusán: míg korábban Melinda és Ottó csak szavakban kommunikáltak egymással, a végső változatban a letérdelő Ottó megfogja Melinda kezét és a homlokához szorítja. Ez a testi érintkezés, amely összekapcsolja egymással a férfit és a nőt, ellentétben van Melinda szavaival, amelyekkel voltaképpen visszautasítja Ottó szerelmi ajánlatát – ám Bánk nem a szavakra, hanem a kapcsolatra figyel, s ezen háborodik fel, s távozik a színről. Immár teljes joggal egyébként, hiszen ahogyan Melinda szavaiból is kitűnik, elhallgatott az utolsó tánc zenéje,

8 Katona József i. m. 170.

9 Ennek részletes elemzését lásd Bíró Ferenc, Katona József: Monográfia, Balassi, Bp., 2002. A szituáció felismerése és első értelmezése Arany János érdeme: Arany János, *Bánk bán-tanulmányok* = Uő, Tanulmányok és kritikák, s. a. r. S. Varga Pál, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998 (Csokonai Könyvtár. Források 4.), 244–246. Lásd még Nagy Imre, *A rejtekajtó: A Bánk bán első felvonásának egy vitatott helyéről*, ItK, 117 (2013), 2. szám, 169–186.

10 Katona József i. m. 173.

11 Erről a problémáról lásd – nem feltétlenül megnyugtató logikával – Pándi Pál, *Bánk bán-kommentárok 1.*, Akadémiai, Bp., 1980 (Korunk tudománya), 128–150.

12 Katona József i. m. 185.

azaz megnyílt az út a Peturhoz való eljutásra. Bánk érzelmileg túlfűtött reakciója lehetővé teszi tehát a jelenet kétféle színpadi értelmezését is: egyfelől azt, hogy a bán valóban nem hallotta a dialógust, másfelől azt, hogy bár hallotta, fontosabbnak és árulkodóbbnak ítélte a testbeszédet, s ezzel valamiféle kulcsot vélt találni ahhoz a rejtélyhez is, amelyet Petur szavai keltettek benne.

A darab kivételes dramaturgiai tudatossággal felépített első felvonása tehát nagyvonalúan és árnyaltan képes felvázolni a legfontosabb konfliktusvonulatokat. Már itt megjelenik a magyar és az idegen oppozíciója is – ám ez is rögtön kettős fénytörésben mutatkozik meg. A magyarokkal szemben nemcsak a merániak, azaz a németek (Gertrudis, Ottó, Biberach, Izidóra) nevezhetők meg ilyenként, hanem a bojótiak, azaz spanyolok is (Melinda, Simon, Mikhál). Ez a strukturáló elv ráadásul újabb megoszlásokat tesz lehetővé, s ezáltal az előző szembenállást nem kizárólagosnak mutatja, hanem éppenhogy – a párhuzamok révén – csupán esetlegesnek. Hiszen ez azt is jelenti, hogy a dráma összes női szereplője idegennek minősül, miközben közülük kettőnek (Gertrudisnak és Melindának) magyar férje van – ráadásul mindhárman tragikus módon kerülnek ki a dráma végére a darab világából. Ketten erőszakos halált halnak, míg Izidóra női becsülete elvesztésének biztos tudatában kéri a királyt, hogy bocsássa vissza őt a hazájába. Ezt a női tragédiasorozatot, amely egy férfijogúnak mutatkozó, s a következő nemzedék, a király és Bánk gyermekeinek árvaságát megteremtő drámai világ következménye, mindhárom szereplőnél az indokolja, hogy két férfi erőterében roncsolódik szét az életük. Melinda tragédiáját Bánk és Ottó okozza: az előbbi elhagyja, megtagadja, s nem ad neki semmilyen érzelmi támaszt, amikor a nőnek erre szüksége lenne – halálát pedig közvetve Ottó, közvetlenül Ottó emberei okozzák; ugyanez a két férfi a felelős Gertrudis haláláért is: Melinda elcsábításával Ottó előidézi Bánknak és Gertrudisnak a vitáját, amely pontosan azután mérgesedik el, s vezet el a királyné meggyilkolásához, amikor Ottó belépésével Bánk elveszíti a fejét. Az Ottóba szerelmes Izidórának pedig szintén Bánk a végzete: a bán az, aki – amint ez Izidóra negyedik felvonásbéli, Gertrudishoz intézett szavaiból kitűnik – az Ottó nyomában lévő lányt belöki a saját szobájába, s ilyenformán hajnalig Bánk kívülről bezárt szobájában kell lennie, s így az udvar őt egy férfi ablakán láthatja kihajolni; ez pedig olyan látszatot teremt, amely Izidóra női becsületét végleg megsemmisíti, hiszen Bánk szeretőjének lehet őt tekinteni. Izidóra sorsa azért fontos a darab egészében, mert mellékszálként a dráma fő konfliktusait segít értelmezni. Ez ugyanis az udvari világ látszatokra ügyelő jellegét segít kiemelni: hiszen miközben senki, egyetlen más szólam nem állítja azt, hogy Izidóra Bánk szeretőjévé lett volna, önmagában a férfi szobájában eltöltött éjszaka elegendő ehhez a megfellebbezhetetlen, s Izidórától cáfolni sem bírt ítélethez – ez pedig Melindának az Ottó szeretőjévé válásával kerül párhuzamba. A Melindától rendetlen ruhában távozó Ottó ugyanezt a benyomást hordozza az udvar számára – s Bánk ezzel az ítélettel szembesülvén, egyszerűen nem is hihet Melindának. Pontosabban saját meggyőződése ettől a ponttól kezdve csak a közösségi ítélet átvételével lehet azonos, hiszen Melinda hűsége az udvar szemében már ettől a látszattól megsemmisült. Bánk és Melinda közös jelenetének (Harmadik szakasz) ezért lehet az első szava Bánk szájából a

következő: *„Hazudsz!”*.[13] Bánk ugyanis nem kíváncsi a körülményekre sem: a feleségével közös jelenet nem mutat olyan intim szférát, amelyben feloldható lenne az udvari világ közösségi ítélete, Bánk ezen a ponton – egy magánéleti szituációban – politikusként viselkedik, s ennek áldozza fel feleségét. S ez annál is feltűnőbb, mert a férfi és női szerepek gyökeresen eltérő lehetőségeire is Izidóra története világít rá: míg Melinda és Izidóra számára – másként ugyan, de alapvetően – végzetes a szeretővé válás látszata, Bánk mint Izidóra esetleges elcsábítója nem válik megbélyegzetté. Ez utóbbi jól mutatja persze azt is, hogy Ottónak sem kell semmiféle lelkiismeret-furdalást éreznie Melinda elcsábításáért – ez Ottót és Bánkot közelíti egymáshoz, s értelmezi azt is, hogy Bánk indulata és bosszúterve mennyire túl van az efféle ügyek szokásos, udvari kezelésén. S, tehetjük hozzá, ez nem is a megsértett férj tipikus fájdalma, hiszen Bánk semmiféle megértést vagy sajnálatot nem mutat Melinda iránt, hanem sokkal inkább politikusként reagál a renoméján esett foltra.

Bánkot a darab egészében ez a politikusi léthez kötődő szerepzavar jellemzi. Magánemberként képtelen úgy reagálni Melinda sérelmére, hogy ezáltal ne veszítse el egész családjának harmóniáját: felesége erőszakos halált hal, gyermekét saját maga átkozza meg, s ezzel visszamenőleg is kérdésessé teszi törvényes származását, majd pedig fia ezt a vissza nem vont átkot az árvaság súlyával együtt kénytelen viselni. Politikusi fellépéseinek jellegét pedig erőteljes bizonytalanság határozza meg: nádorispánként ugyanis az válik számára eldönthetetlenné, hogy a király helyetteseként, azaz a király távollétében mintegy királyként, vagy pedig a hatalom második embereként határozhatja meg magát. Ennek a dilemmának a kulcsjelenete a békétlenekkel közös jelenete Petur házánál (Második szakasz).

Bánk ekkor egy olyan szituációba kerül bele, amelynek lényegét nem érti: nem tudja, miért kellett ide eljönnie, s mi a célja az összejövetelnek. Nem ő az egyetlen, aki így van ezzel, hiszen Mikhál, az öreg bojóti hasonlóképpen nincs beavatva a tervekbe – az ő reakciója a megrettenés és az elutasítás. Bánk másként reagál. A számára fokozatosan feltáruló helyzethez mesterien alkalmazkodik, s Peturt beszélteti, hogy ezzel zavarja bele ellentmondásokba. A Gertrudis halálát követelő Peturral s követőivel ilyenformán láttatja be azt, hogy indulata mögött egyrészt nem a haza üdve, hanem a nő létére férfiszerepet betöltő asszony elleni ellenszenv áll, másrészt pedig azt, hogy Gertrudisnak a saját honfitársai (a merániak) iránti rokonszenve ugyanaz az elfogultság, amely Peturt is vezeti:

Wárdán, belőlled most a’ nemzeti
rút gyűlölet, nem az Igazság beszél.
Jertek velem Magyarok! Szánnyátok őtet,
mert nem gonoszságért gyűlöl; hanem
azért, mivel Más más köntöst visel.[14]

13 Katona József i. m. 218.

14 Katona József i. m. 209.

S amikor ebből a logikai ellentmondásból Petur nem tud máshogy kilépni, mint a gyilkosság szükségességének „csak azért is" való hangoztatásával, Bánk a király nevében, a király személyében lép fel Petur ellen – s a töretlen királyhűségét korábban megvalló Petur feltétel nélkül meghódol Bánk előtt. Bánk ezzel a megoldással saját, a hatalomhoz való szerepzavarát is feloldva, tökéletesen tudta kezelni a politikailag kényes helyzetet – összeomlása azonban azért következik be, mert egy kívülről érkező személy, Biberach, akinek szájából ismételten elhangzik Melinda neve mint jelszó, több mindenről is felvilágosítja Bánkot: egyfelől indirekt módon arról, hogy érkezése nem maradt titokban, hiszen egy meráni is megtudta, másfelől meg közvetlenül, dialógus formájában arról, hogy éppen a politikusi béketeremtés volt a tragikus mulasztás, amellyel elmulasztotta Melinda elcsábítását megakadályozni.[15]

Bánk itteni rendteremtési sikerének párdarabja a negyedik felvonás nagyjelenete, amikor Bánk Gertrudisszal csap össze. Ez az egység azért is fontos ellenpontja és folytatása a második felvonásnak, mert éppen a királynéval szemben tesz Bánk újabb kísérletet arra, hogy eredendő szerepzavarát ugyanúgy oldja föl, mint ekkor – ám Gertrudis jelenlétében nem tud a király személyeként megmutatkozni. Nem utolsósorban azért, mert éppen az ehhez való nyugalmat és higgadtságot veszíti el – ahogyan egyébként az ugyanezt a szerepet próbálgató Gertrudis is, aki jó darabig sikeresen tudja kihasználni nőiségének erejét az ezt méltányolni kénytelen Bánk ellenében. A feszültséggel terhes jelenet azonban nem ígér igazi megoldást, mert Bánk ebben a helyzetben is egymással összekeveredve kíván különnemű sérelmeket képviselni: a Melinda elcsábítása miatti látszattól immár senki, így a királyné sem lenne képes megóvni, Gertrudis bűnösségére pedig Bánknak nincs bizonyítéka – a politikai természetű, Peturtól kölcsönzött érveket pedig maga Bánk hatástalanította a második felvonásban. Gertrudis viszont joggal kérheti számon Bánk váratlan és titkos hazatérését – amire viszont a bán nem tudhat kielégítő választ adni, hiszen akkor fel kellene fednie az éppen tőle lecsillapított békétlenek terveit. Ilyenformán patthelyzet kialakulása fenyeget, amelyet azonban Ottó váratlan belépése borít fel: Bánk erre hisztérikusan reagál, hiszen itt és ekkor lenne lehetősége először szembekerülni Ottóval Melinda elcsábítása óta, ám Ottó kimenekülése lehetetlenné teszi a számonkérést. Bánk ezután átkozódni kezd, s pontosan azt az értéket sérti meg, amelynek a dráma egészében meghatározó szerepére ő hívta fel a figyelmet a második felvonásban: megátkozza Ottó (és természetesen Gertrudis) hazáját. A királyné ezen a ponton veszíti el a higgadtságát (*„Hitvány! ne bántsd Hazámat!"*)[16] – ezzel is bizonyítván, hogy a hazához való ragaszkodás nem szűkül le a darabban a magyar szereplőkre – s tőrrel támad rá Bánkra, aki ezek után, kicsavarván az asszony kezéből a fegyvert, mondhatni, bestiális kegyetlenséggel agyonszurkálja Gertrudist. A gyilkosság tehát indulati cselekedet, s a jelenet egészének föntebb már vázolt logikája szerint nem is tekinthető bosszúnak semmiért – erre utalnak Bánk szavai is a gyilkosság után. A királyné megölése voltaképpen kettős kudarc hát: a máso-

15 Erre lásd Barta János, *Bánk és Melinda tragédiája*, Napkelet, 3 (1925), 9. szám (november), 400–408.

16 Katona József i. m. 272.

dik jelenet csúcspontjához képest Bánk immár képtelen volt a hatalmi technika oldaláról megoldani egy szituációt (persze ugyanez mondható el Gertrudisról is). Ugyanakkor ráadásul a királyné megölésének idejére már Peturék is elszabadultak, s lázadásuk azt mutatja, hogy akárcsak egynapi távlatban Bánk korábbi békéltetési kísérlete is sikertelennek bizonyult.

Az ötödik felvonás ezekhez az előzményekhez képest gyökeresen új helyzetet teremt, hiszen ekkor már személyében van jelen a király, így világosak a hierarchikus hatalmi konstellációk. Mindazonáltal a király helyzete némileg hasonlít Bánk első felvonásbéli pozíciójához: számára sem átlátható és egyértelműen megítélhető a szituáció, miközben rá várna az igazságtétel feladata. Felesége meggyilkolásának ténye egyfelől azt igényelné, hogy megbüntesse a gyilkost, ám ez még csupán az egyik megoldandó nehézség: tisztáznia kellene a Gertrudist ért vádat is, hogy tudniillik a királyné valóban részes volt-e Melinda elcsábításában. Ezen a ponton Katona kiválóan tudja kamatoztatni a feszültség növelése érdekében azt a korábbi dramaturgiai megoldást, hogy a cselekvény szempontjából bizonyos kulcsfontosságú jeleneteket a színpad világán kívül hagyott, azaz megtörténtükről csak a szereplők – akár egymástól is eltérő – szólamaiból értesülhetünk. Ezek közé tartozik mindaz, ami Ottó és Melinda között történt, ilyenformán a néző számára is megítélhetetlen nemcsak a Gertrudist ért vád, de az is, hogy vajon tényleg erőszak történt-e, vagy éppen Melinda is akarta-e az aktust. A színpadon látható jelenetek mindegyik lehetőség mellett tartalmaznak utalásokat, s ilyenformán a királyné esetleges kerítői mivolta épp annyira eldönthetetlen az ötödik felvonás szereplői, s különösen a király számára, mint ahogy a nézők számára is. Ugyanakkor viszont teljesen ellentétes ezzel a királyné meggyilkolásának az ügye. Itt a nézők előtt pergett le a negyedik felvonásban az az eseménysor, ahogyan Bánk ledöfte Gertrudist – eközben azonban az ötödik felvonás szereplői kétely nélkül Peturban látják a gyilkost. A magyar jogi tradíciók felől nézve egyébként jogosan: Petur voltaképpen a tettenérés alapesetét valósította meg, amikor a király emberei, Solom mester vezetésével Peturt látták meg a véres holttest mellett.[17] A két legfontosabb tisztázandó ügynek ez az alapvetően eltérő státusa teszi igencsak feszültté az ötödik felvonás világát, s teszi próbára a királyt, hogy miképpen képes ezt az emberileg és politikailag is nehezen megoldható szituációt elrendezni.

Mindebből az is következik természetesen, hogy Bánknak a jeleneten belüli pozíciója is igen sajátos: nem gyilkosként, hanem sértett félként és vádlóként léphet fel, s ehhez a Melindán elkövetett sérelem jogosítja föl. Persze csak akkor, ha a Gertrudist ért vádak igazak – ennek eldöntésére azonban nincsenek eszközök. Ezért is lesz komoly jelentősége annak a középkori jogszokásnak, amely egyetlen eszközként felmerül: a királyné becsülete érdekében vívott párviadal ugyanis az istenítélet egyik legitim formája, amelyben a két fél (a vádló és a megvádolt becsülete érdekében kiálló másik lovag) a transzcendens értelmű igazság nevében csap össze, s a győztes is ennek értelmében győz. S mivel a győzelem nem

17 Vö. Katona Géza, *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században: A kriminalisztika magyarországi előzményei*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1977, 219–224.

másnak, mint az igazság isteni értelmű birtoklásának tulajdonítható, ez a megoldás egyértelműen el is dönti a vitás helyzetet. Bánknak, mint a vád képviselőjének jó darabig nincsen ellenfele, mivel senki nem látszik vállalni a vesztesnek látszó ügy képviseletét – ez komoly figyelmeztetés a király számára is, hogy Gertrudis ártatlanságában voltaképpen senki nem hisz. Ezt az egyértelműnek látszó, s Bánkot morális magasságokba emelő helyzetet a király egy látványos, bár képtelen ötlettel igyekszik befolyásolni: ő akar megvívni Bánkkal, mint egyedüli személy, aki feltétel nélkül hisz a királyné ártatlanságában. Ezt azonban Bánk nem fogadhatja el, hiszen a királynak a párbaj bírájának kell lennie, s azt a magasabb pozíciót nem lehet összeegyeztetni a párviadalban való részvétellel. Csak erre a patthelyzetre jelentkezik a fiatal, s a Bánkhoz képest nyilván tapasztalatlan Solom mester: apja, Myska bán szavára, aki tanúsította, hogy a haldokló királyné magát ártatlannak nevezte (a negyedik felvonásnak a gyilkosságig elvezető eseményei alapján egyébként joggal), megvív Gertrudis becsületéért. Ezen a ponton teljesnek látszik az istenítélet szerkezete: megvan a két fél, s közülük az egyik, a földi logika szerint, teljesen esélytelennek látszik. Az ezután következő párviadal tehát egyértelművé tenné, Gertrudis bűnös-e vagy sem. Katona azonban – hibátlan dramaturgiai érzékkel – nem engedi idáig eljutni az eseményeket, hiszen ettől kezdve tét nélkülivé válna a szituáció.

Két, a színpad világán kívülről érkező híradás ugyanis gyökeresen megváltoztatja a helyzetet. Egyrészt hírét hozzák annak, hogy az Ottótól leszúrt Biberach a halálos ágyán megesküdött a feszületre: a királyné ártatlan. A közhangulat ettől már megváltozik – s a király, jó taktikai érzékkel, ettől kezdve már nem forszírozza az istenítéletet. Annál is inkább, mert még korábban a gyilkosként kezelt, lófarokra kötözve halálra hurcolt Peturról megérkezik az a tudósítás, hogy kínhalála közben is királyát éltette, és a királyné gyilkosát aljasnak nevezte. Ez a két hír Bánk magasztos morális pozícióját alapvetően megrendíti. Vádlói szerepéből kialakuló erkölcsi fölénye megsemmisül, s a párviadal elmaradásával ennek visszaszerzésére esélye sem marad, másrészt gyilkossága is aljasnak minősül, s éppen attól az embertől, aki korábban, a második felvonásban még késznek mutatkozott volna Gertrudis megölésére. Ezt a folyamatot tetőzi be Tiborc megérkezése Melinda holttestével, s annak elbeszélésével, hogy Bánk távolléte miképpen szolgálhatott eszközül az Ottó embereitől elkövetett gyilkossághoz. Bánk kudarca ezzel válik teljessé: innen nézvést ugyanis végképp értelmetlennek és indokolhatatlannak bizonyul Gertrudis megölése.[18]

A király ezt a szituációt ismeri fel egy pillanat alatt, s ezért lehet képes arra, hogy Bánkot immáron politikailag is megsemmisítse, ráadásul formailag a megkegyelmezés aktusával, végleg kiiktatva őt a hatalom bármilyen értelmű, helyettesi birtoklásából. Miután ugyanis Biberach utolsó szavai megfordították a közhangulatot a királyné kapcsán, Endre kimondja azt, hogy *„Magyarok! előbb*

18 A jelenet színházi értelmezésére lásd még Kerényi Ferenc, *Ismét „oszlop": A Bánk bán egyik szerzői utasításának színészettörténeti értelmezése* = Kolligátum: *Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. Devescovi Balázs – Szilágyi Márton – Vaderna Gábor, Ráció, Bp., 2007, 213–216.

mintsem Magyar Hazánk – / előbb esett el méltán a' Királyné"[19] – s így Gertrudis erőszakos halála, amely az eddigiek értelmében ártatlanul érte őt, a hazáért hozott áldozattá minősül át, a lázadással fenyegető szituációt így oldva föl. Ezzel Bánk is büntetlen marad, ám egyszer s mindenkorra ki van iktatva a politikai küzdőtérről. A jelenet nyugtalanító kétértelműségei pedig így is megmaradnak. Egyrészt azért, mert az ezt megelőző négy felvonás alapján az is világos, hogy a szorosan összefonódó konfliktusok miatt a Gertrudis bűnösségére vonatkozó kérdés alapvetően rosszul van feltéve – ebben a helyzetben ugyanis nincs egyetlen felelős, s Gertrudis meggyilkolása semmiképpen nem volt igazságtétel – másrészt pedig senki nem vizsgálja azt sem, a perdöntőnek bizonyuló biberachi vallomás milyen értelemben minősíthette ártatlannak a királynét. Az ötödik felvonásban ugyanis különböző logika mentén megfogalmazódó fogalmak csúsznak össze az azonos szóhasználat miatt, s ezek között a király nem akar igazságot tenni, hanem éppen ezt a bizonytalanságot használja ki aktuális hatalmi érdeke szerint. Ebből is következik, hogy a király gesztusa csak a darab hatalmi logikája felől nézve tudja megoldani a helyzetet – ám Izidóra szavai (*„Gertrúdis! a' Gyilkos Szabad!"*)[20] arra is felhívják a figyelmet, hogy morális értelemben semmi nem oldódott meg. A gyilkosságokért felelős személyek, azaz Bánk és Ottó büntetlenek maradnak – s egyébként ne feledjük azt sem, hogy a negyedik felvonásban a haldokló Gertrudis a fölé hajló Ottót így szólította meg: *„Ottó! Ottó! – Gyilkosom!"*[21]

Katona József drámája éppen ezért képes a mű végén a tragédia általános, nem kizárólag a címszereplőre érvényes benyomását elmélyíteni. S ehhez érdemes még egy szempontot figyelembe venni. Katona ugyanis Gertrudisnak a dráma szereplőjévé emelésével apellálhatott egy olyan, általános tudásra is, amelynek létét jócskán föltételezhetjük a darab keletkezésének idejére – sőt, azutánra, a darab színházi recepciójának idejére is. Eszerint ugyanis közismertnek tekinthető, hogy Endre és Gertrudis egyik gyermekét (Erzsébetet) szentté avatták, sőt, egyik unokája, Margit is szentnek kijáró tiszteletben részesült (már 1276-ban boldoggá avatták), még ha a szentté avatás aktusa csak igen későn, 1943-ban zajlott is le.[22] A szentet szülő anya nimbusza tehát feltétlenül ott volt Gertrudis személye körül, a középkori tradícióban kimutatható módon[23], de alighanem a későbbiekben is – márpedig ez jelentősen gyengíti azt a lehetőséget, hogy Gertrudist bűnösnek lássuk, már ha ismerjük persze ezt a (katolikus) tradíciót. Ilyenformán viszont a Gertrudis ártatlanságára vonatkozó kérdés darabbéli elhangzása is ki

19 Katona József i. m. 302.

20 Katona József i. m. 302.

21 Katona József i. m. 274.

22 A Margit-hagyomány rétegeiről lásd Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Argumentum, Bp., 1994 (Irodalomtörténeti füzetek 137.).

23 Vö. Seláf Levente, *Egy exemplum változatai: A magyar királyfi mint Mária jegyese és aquileiai pátriárka*, ItK, 112 (2008), 5–6. szám, 582–598. Különösen: 589–592.; Takács Imre, *A Gertrúd-síremlék rekonstrukciójának kérdései = Egy történelmi gyilkosság margójára: Merániai Gertrúd emlékezete,* 1213–2013, szerk. Majorossy Judit, Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2014, 189–202.; Lásd még: Körmendi Tamás, *A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban*, Történelmi Szemle, 51 (2009), 2. szám, 155–193.

van téve egy, a drámai szituáción kívüli, erős kondicionáltságnak – s Katona a darab második változatához írott előszavában nyilvánvalóvá teszi, hogy *ismeri* ezt a hagyományt, noha lényeges pontokon módosít Gertrudis motiváltságán a színműben.[24] Ilyenformán pedig a felsejlő feszültség mindenképpen része lehet a drámai hatásnak.

Ez is azt mutatja, hogy egy olyan összetett, dramaturgiailag is kiérlelt színműről van ugyanis szó, amely nem csupán az 1810-es évek legfontosabb magyar drámai alkotása, hanem az egész magyar drámatörténet egyik csúcsa. 1840-es években induló hazai színpadi diadalútja, amelyet utóbb Erkel Ferenc operája is fémjelzett, azonban ezt a kivételesen átgondolt dramaturgiát inkább elfedte, s nem felszínre hozta. A romantikus magyar színházi gesztusnyelvhez és szcenikához igazított színpadi értelmezések ugyanis rendre leegyszerűsítették ezeket a komplex szituációkat, s egy jóval egyszerűbb hatásmechanizmus érdekében áldozták fel ezeket; s ez a színházi tradíció egészen az utóbbi évtizedekig eleven maradt, csupán az utóbbi két évtized néhány színpadi rendezése tudott ettől függetlenedni. [25] Katona *Bánk bán*ja tehát – bizonyos értelemben – még ma is színpadi újrafölfedezésre vár.[26]

24 Lásd a darab élére helyezett Jegyzés következő részletét. *„Illyen nevelésű Öcsék között Gertrudist se reménylyük igen angyalnak – nem is szolgálhat nagy védelmére az, hogy ő annya egyj szent Szűznek (Ersébetnek) mert ez nem neki köszönheti neveltetését, a' midőn még kicsiny korában elvitték a' Turingiai Herczeg számára, és egyj Klastromban nevelődött. Csak mélj tiszteletre méltó állapottya az, melly engem valamennyire mentségére kénszerített."* Katona József i. m. 154–155.

25 Vö. Kerényi Ferenc, *(Mai) jegyzetek (a) Bánk bán (egykorú színpadi) sorsáról*, Forrás, 23 (1991), 11. szám, 18–26.; Orosz László, *A Bánk bán értelmezéseinek története*, Krónika Nova, Bp., 1999.

26 Ahogyan ezt Sándor Iván – könyve alcímében – már (és még) 1993-ban rögzítette: Sándor Iván, *Vég semmiség: A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán*, Jelenkor, Pécs, 1993.